

О.С.СТРИЖАК

ЕТНОНІМІЯ ГЕРОДОТОВОЇ СКІФІЇ

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНІ

О.С.СТРИЖАК

ЕТНОНІМІЯ ГЕРОДОТОВОЇ СКІФІ

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1988

Монографія, яка охоплює період VI—V ст. до н. е.— початок XIII ст. н. е., присвячена вивченню найголовніших етнічних назв Північного Надчорномор'я, Степу й Лісостепу в межах Української РСР. В ній дається детальний етимологічний аналіз відповідних утворень, формуються основні теоретичні положення сучасної етноніміки. Етнонімні процеси вивчаються на фоні етногенетичної та етноміграційної динаміки Східної Європи в їхніх зв'язках з аналогічними явищами середньоазійського, кавказько-іберійського, карпатського й сусідніх регіонів.

В монографії, охоплюючій період VI—V ст. до н. е.— почало XIII ст. н. е., освічується изучение важнейших этнических названий Северного Причерноморья, Степи, Лесостепи в пределах Украинской ССР. В ней даётся этимологический анализ соответственных образований, формируются основные теоретические положения современной этнонимики. Этнонимные процессы изучаются на фоне этногенетической и этномиграционной динамики Восточной Европы в ихних связях с аналогичными явлениями среднеазиатского, кавказско-иберийского, карпатского и прилегающих регионов.

Відповідальний редактор О. Б. Ткаченко

Затверджено до друку членами радио Інституту мовознавства
ім. О. О. Потебні АН УРСР

Редакція мовознавства

Редактор І. І. Маркевич

С 4602000/000-629
M221(04)-88

ISBN 5-12-000153-X

© Видавництво «Наукова думка», 1988

ВСТУП

ЕТНОНІМІЯ ГЕРОДОТОВОЇ СКІФІЇ — ОДНА З НАЙДАВНІШИХ СТОРІНОК В ІСТОРІЇ ЕТНОНІМІЇ УКРАЇНИ

Серед етно-політичних територій Східної Європи V ст. до н. е. навряд чи знайдеться ще одна з такою архаїчною, багатою і, справді, золотою історичною спадщиною, як «Велика», або, за науковою термінологією, «Геродотова» Скіфія, глибокий інтерес до якої ось уже протягом двох з половиною тисячоліть не тільки не згасає, а все більше й більше розгоряється. Безінні матеріальні надбання кіммерійців, скіфів, неврів, будинів, гелонів, агафірсів, меланхленів, греків, таврів, сарматів, сарматів, сірматів, сіндів, меотів, геррів, каліпідів, алазонів, авхатів та багатьох інших племен, назви яких ще інколи й не встановлено, створили цій землі всесвітню славу. Але не тільки пекторалі, діадеми, гривни, амфори, вази, чаши, кубки, горити, шоломи, мечі чи акинаки, часом неперевершеної майстерності й нечуваної вартості, викликають цей інтерес. Якими ж жорстокими й руйнівними не були міжетнічні конфлікти, скільки б лиха людству не приносили страхітливі навали, подібні до тих, які ввійшли в історію під позовою перських, сарматських, аланських, гунських, готських, хозарських, печенізьких, половецьких, ординських, турецько-татарських та інших, стримуваних на порозі Центральної та Західної Європи кров'ю і потом безіменних (часом не тільки в антропонімному, а навіть і в етнонімному плані) представників місцевих, найчастіше трудових (пор. скіфи-орачі й скіфи-хлібороби), людських колективів античної, середньовічної та інших епох,— такі навали виявилися безслідними перед найтендітнішими людськими витворами — звичайнісінськими словами, які дійшли до нас з глибокої, часом індоєвропейської (і північної давнішої) старовини. Маємо на увазі не лише власні імена окремих людей (антропоніми), міфічних осіб (міфоніми), божеств (теоніми), тварин (зооніми), географічних об'єктів (топоніми), небесних тіл (астроніми) і подібних, а й найменування таких збірних (що мисляться як одне ціле), багатокомпонентних, межею поділу котрих є одна людина, об'єднань, характерних домінуючою єдністю мови, території, економіки,

культури, психології, антропології, самосвідомості й самоназви, якими є етнографічні групи, племена, союзи племен, народності, а на вищому рівні розвитку — і нації, суб- та супернаціональні єдності, інакше кажучи, — етноніми (від гр. *ἔθνος* «плем'я», народність, народ; суспільство, група, натовп; рід, стадо» і т. ін. та *ὅνυμος*, еолійське *ὄνυμα* «ім'я, назва»). Майже кожна з названих і не названих тут навал чи просто міграційно-інфільтраційних хвиль мала своїм наслідком на території сучасної України відповідне етно-політичне чи етнографічне утворення, серед котрих відомі, наприклад, *Кіммерія*, *Тавріка*, *Гілея*, *Сіндо-Меотія*, *Савроматія* (*Сарматія*), «крайна» *Герр*, *Неврида*, «Будинко-Гелонія», а пізніше — *Аланія*, *Роксоланія*, *Гуннія*, *Готія*, *Булгарія*, *Лебедія* (також *Леведія Етелькуза*), *Хозарія* (давньоруські *Козары*), *Русь* (*Гардаріки*), *Печенігія* (*Печеньги*), *Половечнина*, *«Татарія»* та інші, населення котрих ділилося на ряд локальних етнічних та етнографічних підрозділів, із яких кожен мав, як мінімум, одну самоназву (за сучасною ще досить неусталеною термінологією, авто-, або, рідше, ендоетнічним) і кілька «чужоназв» (термінологічно: алл., екзо-, ектотичні ксеноетнічні), тобто етнонімів, витворених представниками інших етнічних груп (хоч би по одному варіанту на кожний сусідній етнос). Відомий римський історик I ст. н. е. Пліній Старший, торкаючись тогочасної етнічної структури однієї лише *Тавріки* (суч. Крим), нараховував там аж тридцять племен, із яких двадцять троє жило у внутрішніх районах півострова¹. А скільки їх і під якими назвами пройшло впродовж лише писаної історії територію інших областей України? Їхніми спадкоємцями були етнічні утворення, які в процесі наступних етногенетичних модифікацій та історичного розвитку стали згодом відомими в пам'ятках під назвою *венедів*, *ставан*, *карпонів*, *аланів*, *роксолан*, *язигів*, *росомонів*, *антів*, *склавінів*, а потім — *русів*, *полян*, *деревлян*, *дулібів*, *волинян*, *бужан*, *білых хорватів*, *уличів*, *тиверців*, *сіверян*, *дреговичів*, *радимічів*, *в'ятычів*, *криничів*, *словен* (новгородських) та ін. Існує думка, що останні півтора десятка назив інтегрованих етносів (власне, племінних союзів) приховані репрезентують близько 150 дрібніших етнічних утворень східнослов'янського середньовіччя². Усього ж тих народів і племен, які впродовж багатьох тисячоліть прокотилися територією Північного Надчорномор'я, стільки (ледве чи не всі індоєвропейські, чимало урало-алтайських, кавказько-іберійських, окрім семіто-хамітські та ін.), що один перелік їх, коли б його вдалося створити, став би беззінним лексичним скарбом, неперевершеним вкладом у євразійську історіографію, археологію, етнографію, мовознавство тощо.

Назви етнографічних груп, племен, племінних союзів і народів цього регіону — важливе джерело вивчення багатьох особливостей тогочасної ойкумені, конкретних рис життя й побуту їх націльників чи їхніх сусідів (бо власна назва характеризує не тільки об'єкт, а й суб'єкт найменування); їхньої мовно-етнічної належності; характеру матеріальної й духовної культури, які завжди взаємопов'язані; географічного поширення й розмежування (через відетнонімну топонімію), міжетнічних взаємостосунків (пор. оцінчний момент у характері авто- й ектоетнічному); рівня соціального і навіть теологічного розвитку й специфіки нерідко ритуального чи профілюючого харчування (як, наприклад, *андро-* й *антропофагія*; різні «кобилодойлці», «молоко-», «коне-» чи раптом «вощайді» тощо); основних напрямів міграції та інфільтрації, як і форм ареального самовідображення (острівна, маршурутина, полі-, бінарноопозиційна та ін.); деяких суто мовних (фонетико-акцентуаційних, лексико-семантических, структурно-словотвірних) та інших рис.

Сучасна етноніміка, тобто ономастичне вчення про етнімію, або сукупність власних етнічних назив (етнонімів), є порівнянно молодою науковою дисципліною. Настильки молодою, що ній досі не тільки не стабілізувалася своя понятійно-термінологічна система, а й навіть не сформульовано загальноприйнятної дефініції її основного об'єкта дослідження — етноніма, без чого не можна визначити й лінгвістичного (чи лінгвального) статусу етноніміки (відповідно етнонімії) як такої. Причина цієї невизначеності ховається насамперед в екстраплінгвальній сфері, точніше, в специфіці самого об'єкта називання — етносу, який, на відміну від інших аналогічних об'єктів застосування онімів, наприклад окремих осіб при їхній антропонімізації, водойм у гідронімії, космічних об'єктів при наданні їм власних назив та інші, характерних єдиністю (інакше «монокомпонентністю») своєї структури, — відзначається прямою їх протилежністю, тобто багатоскладовістю (полікомпонентністю), що не заважає етносові бути єдиним цілим; пор.: *Русь* — країна й *русь* — народ («інтегрований етнос»), *Литва* — держава й *литва* — плем'я, *Чехи* — етнічна територія й *чехи* — союз племен. Важливою особливістю етносу є функціональна «самодіяльність» (і не тільки в фольклорному розумінні) всіх його компонентів, починаючи від «супер-» і кінчаючи «суб-» чи «сантистосом» (родовою організацією) та етнофором, тобто окремою людиною як носієм відповідних етнічних ознак, з котрих кожен має свої власні й загальні назви.

Що ж до етолексики взагалі, то сьогодні без глибокого розуміння її внутрішніх закономірностей, специфіки її струк-

тури, насамперед діалектної єдності й принципової відмінності назв етносів (тобто етнонімів), з одного боку, й найменувань етнофорів (інакше «етнофоронімів»; цей термін вводиться вперше), — з другого, не може бути й мови про дальший розвиток теоретичної етноніміки, ширше, іномастички, особливо в плані з'ясування місця етнонімів в системі основного лексичного протиставлення: онім — апелятив.

Якщо місце етноніму — власної назви окремої етнічної одиниці, її єдиного (для певної епохи, етнічної системи, території, мови, ситуації, парешті, юридичної документації) лінгвального знаку (аналогічно до антропоніму — власної назви окремої людини, геноніму — власної назви окремого роду, зооніму — власної назви окремої тварини тощо) — може бути лише в онімі (іномастичі), то куди ж віднести етнофоронім? На відміну від етноніму, що означає власну назву (онім) етносу (племені, народу, народності, нації, «національності» й под.) як єдиного цілого, етнофоронім — найменування певного «класу» однорідних предметів (чи осіб), характерних тими ж самими мовними, антропологічними, психологочними, культуральними, територіальними та іншими особливостями, є загальним словом, або апелятивом. Інша справа, що цей апелятив порівняло легко може стати онімом, насамперед етнонімом, для чого йому досить лише перебрати функцію назви етносу (тоді перед нею можна вживати один із етнічних іменників термінів), відповідно змінившій свої структурні особливості, зокрема в плані набуття форм множинності (пор.: етнофоронім *рус*, але етнонім *руси*, коли йдеться про народ; *серб*, але *серби* в значенні «сербська нація»; *куман* «половець», але *плем'я* — *кумани*), збірності (напр., історичне: *Русь > Русь*, зокрема у фразі «*Русь пошла на Грекы*»; **Серебъ > Серебро*; **Комань > *Комань*, пор. суч. с. *Комань* у Чернігівській обл.; сюди ж, очевидно, й емоційно забарвлений утворення типу *татарвá, німбта, мадярнý, циганница* тощо).

Досить активно етнічні поповнюють антропонімію, коли етнічна назва виконує функцію прізвища чи прізвища (пор.: Марія *Бойко*, Євгенія *Турчин*, Зіновія *Франко*); топонімію, ставши назвою поселення (пор. с.с. *Бужани*, можливо, і вказівка на вихідців з водозбору р. *Буг*, найімовірніше, Західний, що на Волині; *Волинка* в кол. Чернігів-Сіверській землі; *Сіврюки* на Сумщині); найменування річок (див. далі), гір і т. ін.

Найчастіше в дотеперішню етнолексикологію, звичайно, досі інтерпретували як «етноніміку» чи «етнонімію», хоч вона частково могла належати й до етноапелятивної лексики (йдеться про етнофоронімію), велику питан-

зину вносила позаконтекстуальна етнічно-етнофоронімна змонімія утворень типу *кіммеріїci, тавri, савромати, греки, глафіrcи* й под., написання яких відповідно до сучасної східнослов'янської орфографії не дозволяє визначити їхню власноіменну (онімну) чи апелятивну належність. Неважко зрозуміти, що етнолексема типу «етнофоронім» у формі множини, де змінюючи своїх структурно-морфологічних ознак, може досить легко переходити з однієї лексичної категорії до іншої. При цьому її онімну функціональну роль визначає індикатор — іменникатурний термін типу *плем'я*, народність, нація тощо, який може лише підрозуміватися; напр.: *скіфи (народ)* *кощували між Доном і Дунаем*. Щоб повернутися до апелятивної категорії, цій етнолексемі досить перестати бути співвідносною з усім етносом як одним цілім, охопивши лише певну кількість представників відповідного етносу; пор.: (*два, три, чотири, ...*) *скіфи кощували між Доном і Дунаем*. У першому випадку етнічні *скіфи* як власна назва за логікою, на який ґрунтуються вживання великої літери в східнослов'янських правописах, мав би писатись, як і всі інші оніми, бо тут він співвідносний з гіпотетичним збірним, лат. потема *collectiva *Скуевъ*; пор. д.-р. етнохоронім *Велика Скуевъ* — відетнонімічна власна назва території, — не плутати з етнофоронімом — загальною етнічною назвою; у другому ж контексті етнофоронім *скіфи* як апелятив написано відповідно не тільки до норм, а й до логік сучасного українського правопису.

На сучасному рівні розвитку східнослов'янської етнолексикології (вчення про етнолексику, що охоплює як етнічні, так і етнофоронімію) та орфографії можуть виникати складні ситуації, коли буває ще важко виявити, де кінчається загальна, а де починається власна етнічна назва, однак, гадаємо, це не стане на перешкоді етимологічним студіям у цій галузі. Що ж до етнічності Геродотової Скіфії, то це справжня скарбниця для розуміння особливостей як народноназивничої, так і апелятивної лексики Північного Надчорномор'я не тільки V ст. до н. е., а й пізнішої (а можливо, й давнішої; пор. *Стара Скіфія*) епохи, зокрема часів так званих *Малих Скіфій* (у Криму, Добруджі тощо), *Сарматії* (пор., царські скіфи Геродота й царські сармати Птолемея), *Аланії*, *Готії*, *Лебедії* і т. ін. Історична, насамперед локальна, етнічність сучасної України взагалі формувалася не без впливу субстратної (інколи навіть через книжнолітературну стадію; пор. *тавричані*), адстратної та суперстратної етнічності, відбиваючи, таким чином, глибинні явища слов'яно-іранських, кельто-слов'янських, тюрко-давньоруських, угро-, адиго-, турецько-українських, міжслов'янських та інших взаємозв'язків. Саме

сучасна (пор.: *батюки*, *бойки*, *буковинці*, *верховинці*, *олиняки*, *галичани*, *гетьманці* XIX ст., *гуцули*, *карпаторуси*, *козаки*, *лемки*, (до 20-х років XX ст.), *малороси*, *ополяни*, *застаріле орос(ак)и*, *підгірці*, *пінчукі*, *подоляни*, *поліщукі*, *польовики*, *райки*, *роксолани*, *русини*, *книжне рутени*, *еврюки*, *слобожані*, *степовики*, *угоруки*, *холхи*, *червоноруси*, *черкаси* XVI—XVII ст., *чорноморці* XIX ст. та ін.) етнонімія особливо яскраво демонструє колишній міжлемінні, хай навіть порівняно пізні, контакти, етно-соціальні взаємозв'язки, напрями переселень і дозаселень, етнографічні, екологічні та інші особливості. В етнонімічному плані Північному Надчорномор'ю, очевидно, більше повезло, ніж будь-якій іншій «гіперборейській» (із погляду стародавніх греків) країні. І це не тільки тому, що його значна частина була, як кажуть, «проходним етнічним двором» між Європою й Азією (пор. лише вибірково зафіксовані в першій половінні роки назви деяких населених пунктів Української РСР — без Кримської області: *Арнаут(ів)ка*, *Болгар(ів)ка*, *Босніячина*, *Бошня*, *Булгарка*, *Балгоузлове*, *Великі Вірмені*, *Вигода-Німеціка*, *Високе-Чеське*, *Вілька-Мазовецька*, *Віта-Литовська*, *Влахсве*, *Влохи*, *Волинський Пост*, *Волиця-Ляховецька*, *Волиця-Польська*, *Греци*, *Дебрі Пруси*, *Єврейська Долина*, *Італянка*, *Киргиз*, *Красів-Руський*, *Латишівська сільрада*, *Литовський Ляхув*, *Молдав(ан)ка*, *Мордва*, *Персіяніка*, *Пилипи-Російські*, *Поляки*, *Пруси*, *Татари*, *Турки*, *Угорці*, *Французи*, *Хеваські*, *Цигани*, *Чемерис-Волоські*, *Чехи*, *Шваби* Персії в Другій Шведи, Яськи-Молдавська сільрада, Ятвеги та багато ін.)³. а й тому, що завдяки грецьким, перським, ассирійським, римським, єгипетським, вірменським та деяким іншим письменникам і вченим назви етносів, які тут проходили, перекличе і хоч би частково фіксувались і супроводжувалися ієвімами коментарями їх, зрідка — хай навіть прирнітівними, — картографічними матеріалами. Цікаво зіставити з вище поданою, але вже скасованою ойконімією ще й досі функціонуючу гідронімію (назви водойм), власне, потамонімію (назви проточних водойм) бас. Дніпра, яка, з одного боку, використовує ті ж самі (чи аналогічні) етноніми (пор. нп, пр. *Бойкова*, *Григор'євка*, *Жидова*; *Козацька*, *рос.* *Казацкая*, *Ляховка*, *Німецький Ровець* = *Німецький Ровеч*; *Татаринъ*, *Турецький (-цкий)*, *Чехова*, *Цыганка*, *Хохлоска тощо*), а з другого — вдається до відєтнонімних утворень давнішого періоду: напр.: *Готня*, *Дулбка*, *Дулябня*, *Казариновка*, *Казарская*, *Крична*, *Мажаровка*, *Молодовая* (< **Молдова*), *Печентяж*, *Русь*, *Славянка* // *Словянка*, *Сербъ*, *Сорбля* (пор. серб.-лужичана, тоши ж *сорби*), *Торчинъ*, *Туранка* (?), *Хасутика* (<*Хорватка*) і т. ін.⁴

Таке виявлення, реконструкцію, зіставно-порівняльний аналіз етнонімікону Східної Європи, і насамперед Північного Надчорномор'я, як і його всебічне вивчення, треба логічно починати з найдавнішого його фіксованого етапу, яким є етнонім Геродотової Скіфії, власне, її европейської частини — першої сторінки не тільки в історії України, а й Молдавії, Білорусії, півдня Росії та інших суміжних територій, чому ми й присвячуємо цю працю.

Особливий внесок у розвиток етноніміки Північного Надчорномор'я зробив родоначальник європейської історіографії, «батько історії» Геродот, який не тільки подав відомі йому назви народів тогочасної Європи, Азії та Африки («Лівії»), а й певним чином прокоментував їх та їхніх носіїв у відповідному історико-географічному, фольклорно-етнографічному, теолого-міфологічному, лінгво-діалектному та інших контекстах. Будучи ученим із світовим ім'ям, невтомним мандрівником, відомим політичним діячем (зокрема, противником тиранії та прихильником афінської демократії)⁵; представником тогочасних передових творчих кіл (крім усього іншого, він був ще й родичем давньогрецького епічного поета Паніасіда, автора поем про Геракла, заснування та історію іонійських міст і т. ін.)⁶, що не могло не позначитись як на об'єктивності, повноті, глибині, котра межувала нерідко з наївністю і примітивізмом, так і на художніх особливостях його твору, — Геродот покинув назавжди рідне малоазійське м. Галікарнас, у якому в п'ятогодинні родичі як серед греків, так і поміж каріїців, відвідав різni райони Персії, Фінікії, Сірії, Єгипту, Південної Італії, Еллади, Македонії, Фракії, Скіфії, ряд островів і гаваней Середземного, Егейського, Мармурового, Чорного та інших морів. Перебуваючи в Північному Надчорномор'ї, де він, за прикладом іонійських логографів, збирав різноманітні матеріали, потрібні йому для написання історії греко-перських воєн I-ї половини VI ст. до н. е., насамперед походу (чи, гадають, походів, скомпонованих істориками в один) перського царя Дарія I Гістаспа (блізько 515 р. до н. е.) проти скіфів, «батько історії» скерував свою увагу на інформацію, пов'язану не тільки з прионтайсько-іадмеотидськими племенами, розселеними в понизів'ях Істру, Тірасу, Гіпанісу, Борисфену, Танаїсу тощо, а й з об'єктами, зокрема етнічними, лісостепової, поліської, «пустельної» та інших зон, охоплюючи навіть території далекої Півночі й Сходу, огорнуті часом туманом таємничості й фантастики, до того ж нерідко зовсім не наукової.

Геніальний галікарнасець, він же спорадично фурієць (Геродот, будучи уродженцем греко-малоазійської колонії, яка належала карійським васалам Персії, етнічно походив із дав-

ньогрецького племені *дорійців*, належачи мовно-культурно до іонійців, державно-політично ж — до громадян м. *Фурії* в Південній Італії), міг би, хай навіть короткочасно, зватися не тільки *афінянином* (*Афіни* — його друга батьківщина), а й «ольвіополітом». Припонтійська *Ольвія* (вона ж — *Борисфен*) стала на деякий час місцем проживання, своєрідною штаб-квартирою «батька історії» під час його мандрівок у суміжні райони⁷, а також, практично, — основним орієнтиром, від якого він відштовхувався, систематизуючи свою інформацію про так званий скіфський квадрат, що, на думку деяких археологів, охоплював основну частину сучасної Української РСР, без крайніх її областей на сході й північному заході та з не-значим виходом за її межі на півночі⁸. Геродот при цьому досить детально зупиняється на макрографії краю (тогочасна мережа якої інколи не збігається із сучасною, насамперед у межиріччі Дніпра й Дону), на етносоціальному складові населення окремих регіонів, ще й досі вражаючи витонченістю своїх характеристик-номінатів (пор. уже згадане розрізнення *скіфів-орачів* і *скіфів-хліборобів*); на деяких етногенетичних (*скіфів*, *гелонів*, *калліпідів*, *амазонок*, *савроматів*), суспільно-політичних та інших особливостях життя місцевих племен у їхніх торгово-економічних, військово-стратегічних і подібних конfrontаціях. Тут, напевно, треба відзначити, що як греки — торгові контрагенти *скіфів*, — так і їхні військово-політичні противники — *перси* — були за своїм етнічним (відповідно етноіднім) складом досить багатокомпонентними, створюючи при цьому своєрідні конгломерати. Що ж до греків VI ст. до н. е., то вони, розселившись на великих просторах Середземномор'я, Про- і Припонтіди⁹, створили чимало номітно диференційованих у структурно-політичному відношенні держав, а в етнічному — племен, нерідко вимішаних на місцевому субстраті (пор. *еліно-скіфи*, *гелони* тощо), чи інших етнографічних єдностей, у яких ще й досі не встановлено, де кінчається катойконімія чи політонімія, а де починається етноімія. Військо ж персів, яке вторгнулося в Скіфію, було ще строкатішим. Адже зрозуміло, що будь-яка війна, назва якої починається двома етноіднами — найменуваннями основних конfrontуючих сторін, рідко коли ведеться тільки зусиллями цих сторін. Це видно хоч би з того, наприклад, що під час скіфо-перської війни¹⁰ на боці скіфів, які самі по собі були далеко не однорідною масою со з соціально-етнічним складом (пор.: *скіфи царські*, *скіфи-орачі*, *скіфи-хлібороби*, *скіфи-еліни*, згодом *тавроскіфи*, *кельтоскіфи* та ін.), виступали: *савромати* (пізніше *сармати*, *сірмати*, *царські сармати*, *сармати-гіперборейці*, *сармати-конеїди* тощо), *гелони* (пор. у Птолемея ще *гевіни*) та *будини* (напевно, сюди ж відносяться піз-

ньоантичні *бодини*, *вудини* й т. ін.). Що ж до самої перської зоенної експедиції в Північне Надчорномор'я, то тут маємо справу з дуже гетерогенним складом її учасників як в антропологічному, так, ще більше, й в етнічному відношенні. В одному з художніх творів, присвяченому Дарієвому походові, про його учасників сказано, що це були «різномовні раби... білі, смагляві й зовсім чорні»¹¹.

За Геродотом, який створив свою «Історію», «щоб минулі події з часом не забулися й велики та варті подиву діяння як еллінів, так і варварів не лишилися без вісті»¹², Дарій перед своїм походом у Скіфію «розіслав вісників до підвладних народів. Одним цар наказував виставити військо, другим — кораблі, третім — збудувати міст через Фракійський Босфор»¹³. Він навіть звелів увічинити етноідні тих, що брали участь у цьому поході, поставивши над Босфором два стовпи з білого мармуру, й на одному висікти ассирійським письмом, а на другому — елінським імена всіх народів, яких він вів за собою, а він стояв на чолі всіх підвладних народів¹⁴. На жаль, що дуже важливу для етноіднів епіграфічну пам'ятку поки ще не розшукано, а тому спробуємо хоч чи приблизно відтворити її етноідний компонент.

Уже цитований нами письменник, розповідаючи про перевезування війська Дарія через Істр (Дунай), вказував, що на схід, крім *персів*, мостом, збудованим греками, йшли: «... мідійці у повстяних шапках, з луками і щитами... ассирійці у мідних шоломах, із щитами, списами і дерев'яними палицями із залязинами шишаками... бактрийці у повстяних шапках, із очертаніми стрілами у сагайдаках, із короткими списами... індійці в бавовняному вбранні, з луками і стрілами, із зализними наконечниками... согдійці, як і *перси*, вбрані та озброєні... каспії в козячих шкурах, з перськими мечами... араби в довгім ... збранині, з великими луками... ефіопи у лев'ячих шкурах ... пафлагонці у плетених шоломах ... лідійці з маленькими щитами і дротиками... фракійці у лисичих шапках, хітонах... якісь невідомі племена...»¹⁵. Чимало не названих тут племен, представники яких брали участь у поході Дарія на Скіфію, очевидно, треба шукати в етнотопоніміконі, відбитому в надмогильному написові Накш-і Рустем «А» цього монарха, де названо підвладні йому: *pārsa* «Персія», *māda* «Мідія», *bīža* «Еlam» (*Cuzīana*), *ragdava*, *Parphīya*, *haraiva* «Ареїя», *bāxtriš* «Бактрия», *suguda* «Согдіана», *huvārazmīs* «Хорезм», *zra'ka* «Дрангіана», *harahuvatīs* «Арахозія», *dataguš* «Саптагідія», *zāndara* «Гандара», *hiñduš* «Індія», *sakā haunvargā* «саки хаунварга», *sakā tigraxaudā* «саки з гострокінцевими шапками», *bā-oīgūs* «Вавилонія», *aṭīgā* «Ассирія», *arabāya* «Аравія», *muḍrāya* «Египет», *agmina* «Вірменія», *katpatuka* «Каппадокія», *sparda*

«Сарди», уаупа «Іонія», сака тиаї paradigm «саки заморські», skudra (ріпогетично) «Фракія й Македонія», уаунд таکабарә «іонійці-щитоносці»^(?), рутай «лівійці», күшиуә «ефіони», таєшіә «мекранці», каркә «карійці»¹⁶ та ін. Нам би хотілося вказати на глибинний зв'язок цих онімів з тією територією, якою так прагнув заволодіти Дарій I Гістаси. Маємо на увазі, звичайно, не сучасні оїкономі типу Арабка // Арапівка, Вірменські Хутори чи Малі Вірмени, Греки¹⁷ або Саки, серед котрих є утворення як псевдо- (Арап-// Арап-), так і, дійсно, відентичні, а, як правило, порівняно пізні чи навіть нез'ясованого походження (ідеться, напр., про назву м. Саки Кримської обл., яку пов'язували з етноміном іранськомовного народу саки в плані аргументації аналогічного походження і скіфів)¹⁸.

Та не тільки скіфо-сакскими взаємоз'язками позначено зіставлювані регіони. Сучасна наука, очевидно, ще до кінця не збагнула як грандіозності, так і сміливості тих так званих індоарійських лінгвістичних (і не тільки!) проблем Північного Надчорномор'я, які щойно встали на весь зріст перед численними дослідниками його старовини. Не заглиблюючись у нетрі цих надзвичайно складних проблем, відзначимо лише, що як «Дарієві» hi²dūš, так і «Геродотові сінди» (пор. в останнього про Керченську протоку: «Море тут і весь Боспор Кіммерійський замерзають, так, що скіфи, які живуть по цей бік рову, виступають у похід по льоду й на своїх возах перейджають на той (тепер таманський).— О. С.) бік до землі сіндів»,¹⁹ до речі, в найдавніших рукописах тут було «індів»²⁰ генетично взаємопов'язані (пор. у Гесіода: Σινδοί, ἕθνος Τυδικόν «сінди — плем'я індійське»²¹). Це особливо очевидним стає, коли сюди зачувається хоронім Сінд, як називають область поблизу Бактриї («Дарієвех bāxtrīš), представники якої брали участь у поході на Скіфію. Принагідно зауважимо, що науці відомо, як мінімум, дві точки зору щодо напрямів розселення (с)індів та сіндів. За однією з них, сінди — це вихідці із Сінду; за іншою, — назву цієї області, павлаки, «принесли ариї з Північного Кавказу та з Північного Надчорномор'я»²². Залишаючи остроронь розв'язання цієї проблеми, наведемо цікаве твердження О. М. Трубачова: «Безсумнівно за всіх можливих коректив наявність іранців у Північному Надчорномор'ї легко може викликати думку також про стародавню наявність десь у відносності часовій і територіальній близькості їхніх індоарійських родичів, праіндійців... Однак... думка про праіндійців на Україні залежить від розвитку дискусії про місце прарабатьківщини індоевропейців, а отже, й про шляхи їхнього розселення»²³.

Та перш ніж торкнутися питання прарабатьківщини індоевропейців, яку теж шукають то на одному з кінців Дарієвого

походу в Скіфію, то на другому, відзначимо, що як вихідна територія цього походу (Ахеменідська Персія), так і його кінцева (Геродотова Скіфія) мають ряд ще практично не визначених ономастичних відповідників і паралелей. Наведемо необхідний тут мінімум загальновідомих прикладів, хоч ще й досі не з'ясованих ні в плані хронологічному, ні в етіологічному. Ідеться, насамперед, про триаду О. І. Соболевського: надстугнянське поселення *Тріпілла* (д.-р. Тріполь, Трополь, Треполь), відоме з XI ст., територіально й часово близьке до нього *Халеп'я* (д.-р. Халепъ) — обое тепер в Обухівському р-ні на Київщині; подільські утворення на Жмер- // Чемер- і под., які відповідно перекликаються з назвами mm. *Тріполі* в кол. Фінікії та *Халеб* (Алеппо) в сусідній Сирії — обидва свого часу належали до Дарієвої Персії, а також припон- тійсько-передньоазійське Кіттмег- // Гіттмег-«кіммерійці»²⁴. Усі такі приклади, а їхня кількість, гадаємо, буде поступово збільшуватися, примушують думати, що як так звані грабіжницькі походи кіммерійців і скіфів у Передню Азію, так і від- платна акція Дарія I Гістаспа (існує здогад, що вона була не єдиною)²⁵ на Скіфію були тільки заключним етапом тривалих азіо-европейських міграцій індоевропейців, їхнім передостаннім актом («останнім» був, здається, сармато-аланський) у за- воюванні Європи. Усі інші канули в Лету: адже Геродот був першим історіографом, чия праця на цю тему (та й взагалі) збереглася повністю. А скільки таких походів не зафіксовано чи то за втратою писаних джерел, чи навіть за браком письма як такого. Гадають, що аналогічні походи (чи, на думку інших, звичайні інфільтрації населення) спричинилися до розпаду колишньої індоевропейської мови (орієнтовно в IV тис. до н. е.), прарабатьківщина якої, з погляду деяких учених, містилася в Європі, зокрема у Північній або Середній Німеччині (Г. Крає) чи в межиріччі Одеру, Вісли й Німану (В. Маньчак); а можливо, південніше лінії Вільноюс — верхня дуга Оки (Г. С. Кна- бе); у Центральній і Східній Європі між Рейном і Доном та між Альпами й узбережжям Північного й Балтійського морів з очолінням Середньої й Нижньої Наддунайщини, Північного Надчорномор'я, частини Балкан і заходу Малої Азії (В. І. Георгієв); на Європейській рівнині від Польщі й до південних відрогів Уралу та від Карпат до Балтики (С. К. Четтерлджі); між Карпатами, Судетами й Дунаєм (В. А. Сафонов); західніше — північніше Чорного моря та у бас. Нижнього Дунаю (О. Шрадер); у балкано-дунайському регіоні (П. Н. Третьяков); між Рейном і Волгою (Г. Берроу); на Середньому й Нижньому Дунаї з прилеглою частиною Балканського півострова й ареалом ранньотріпільської культури (Б. В. Горнунг); на терені сучасних Румунії, Болгарії й Македонії (В. Мерлін-

ген); у Степу й Лісостепу Центральної та Східної Європи (Е. Берзін); на північ від Кавказу (А. Нерінг); у Південно-Східній Європі (Х. Хенкен); у Північному Надчорномор'ї (Ю. В. Бромлей); у південноукраїнських, південноросійських та середньоазійських степах (А. Йокі) та ін.

У пошуках прарабатьківщини індоевропейців виходили з Європи на простори Азії прихильники концепції циркумпоїтійської (М. Мерперт, Е. Черних), середньоевропейсько-північно-іранської (О. Парет), центральноазійської (Я. Грімм) та ін. Із Азії в Європу вела своїх індоевропейців-курганників М. Гімбутас. У дилемі: праіндоевропейська Європа чи Азія — на користь першої схиляється О. М. Трубачов²⁶. Сьогодні, як і в минулому, конфронтують дві основні концепції прарабатьківщини індоевропейців: I) в районі Іранського плоскогір'я, зокрема по сусіству з Вавілонією чи у верхів'ях Оксу або Аксарти; 2) десь на просторах Європи²⁷ (останнім часом тут у з'язку з урахуванням деякого поглиблення дати виникнення індоевропейських мов відмовились від розміщення їх у її пірній частині, яка тоді перебувала ще під льодом). Детальніше, за однією з європейських концепцій індоевропейської прарабатьківщини, вона містилася «між Рейном і Дніпром, маючи в центрі широтну зону, яка охоплює з півдня й півночі Західні й Східні Карпати. Так що для прямови, яка ввійшла в історію науки під іменем індоевропейської... однаково доречні дві іменіклатурні позначки: з одного боку, в діахронічному плані, ця прямова повинна іменуватися ранньоіндоевропейською; з другого — в ареально-лінгвістичному плачі, її можна назвати карпатською галуззю бореальної прямови»²⁸.

Що ж до протилежної концепції, то, на думку її прихильників, еволюція поглядів про центральноевропейську локалізацію прарабатьківщини індоевропейців привезла не тільки до зміщення її в східному напрямі, — спочатку в Північному Надчорномор'ї, де їхнім археологічним еквівалентом тривалий час вважалася «кургана» чи «давньоямна» (рос. «древнеямная»)²⁹ культура, — а й до перенесення далі на південний схід — у Передню Азію, на що вказують як логіка антропогенезу та переважаючих напрямів антропоміграцій (із сходу, часом південного, на захід, зокрема північний), так і комплекс праіндоевропейської лексичної семантики, що відбиває специфічну передньоазійську праекологію (гірський ландшафт, місцеву фіто- й зоонімію: барс, леопард, слон, мавпа, краб тощо), «азіатську» матеріальну й духовну культуру, розвинуту термінологію скотарства й хліборобства, колісного транспорту, металовиробництва, одомашнення тварин, наприклад коней, супільніо-економічних (певних соціальних рангів, жерцівства тощо), а також інших явищ, хроно- й географічно доміную-

чих у Передній Азії, Східному Середземномор'ї, малоазійській північній Балканах із пізнішим поширенням в інші райони Європи. Особливої ваги при цьому надається міжмовним контактам, насамперед індоевропейсько-семіто-картвелльським, як і лексичним запозиченням індоевропейцями з шумерської, египетської, хаттської, еلامської, хуррітської та інших мов Передньої Азії. Археологічні еквіваленти для індоевропейської мови шукають тут серед культур халафської, чатам-хююкської, убедійської та належних до куро-аракського кола³⁰. Дореччю відзначити, що Геродот етногенез скіфів пов'язував саме з племенами р. Аракс. «Кочові племена скіфів, — писав «батько історії», — жили в Азії. Коли масагети витіснили їх звідти, — скіфи перейшли Аракс і прибули в кіммерійську землю»³¹.

У світлі передньоазійської концепції походження індоевропейців передбачається не тільки деяке зміщення носіїв hetto-лувійських діалектів та спільногрецької мови порівняно з дотеперішньою їхньою локалізацією (в центральну й західну частину Малої Азії, звідки стародавні греки переселяються на острови Егейського моря, в материкову Грецію тощо, досягли і скіфських, таврійських, сіндо-меотських та інших берегів Понту Аксинського), а й в обхід Каспійського моря: спочатку на схід, потім на північ, а згодом на захід — у Європу, вздовж (а, можливо, деїнде й упоререк) Кавказьких гір. Про це свідчать, крім уже наведених етнонімів, окончіння, апелітивних і полібних відомостей, що й Гідропійми, зокрема утворення на -dan // -don // -don- (пор.: р. *Мордан*: численні назви річок цього кореня на Північному Кавказі, *Вардан* «Кубань», *Дон* // *Дін*, *Дніпро* <*Dānaprīs*, *Дністер* <*Dānastris*, *Дунай* <*Dānubius*, *Родан* (?) — суч. *Рона*, кілька гідронімів з компонентом -don- на Британських островах тощо). Як доказ на користь цієї концепції наводять і численні лексичні запозичення з індоевропейських у деякі центральноазійські мови (туркські, монгольські, єнісейські, фіно-угорські). Отже, цей шлях, гадають, пройшли так чи інакше носії «давньоіндоевропейської» діалектної спільноти — мовної бази для виникнення італійської, кельтської, германської, балто-слов'янської (а можливо, окрім балтської й слов'янської чи лише однієї з них?) лінгвальних груп, з якими через кілька тисячоліть не могли не сконтактуватися представники порівняно пізньої хвилі азійської експансії — скіфи й сармати³². Виличнію на цьому контроверзійному фоні найголовніших пазух племен і народів, які населяли в середині I тис. до н. е. так званий Геродотов скіфський квадрат (*Скіфію*, зокрема *Стару*, а також пізніші «Велику» й *Малу*, точніше, кримсько-нижньонаддніпрянський різновид останньої) та найменувань деяких

контактних (у широкому розумінні слова) з ним етносів, що опанували тогочасні *Таврію*, *Невриду*, «Гелено-Будиню», «Савроматію», *Ольвію* та інші етно-політичні утворення, насамперед у межах УРСР (з необхідними виходами на інші території, зумовленими інтра-, екстра- транстереневими рухами відповідних племен чи їхніх мовних витворів), і присвячено цю спробу спеціально етнонімного опису Північного Надчорномор'я та деяких суміжних земель за античної доби (власне, 2-ї половини VI ст. до н. е.).

¹ Античная география / Сост. М. С. Боднарский.— М. : Географгиз, 1953.— С. 248.

² Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М. : Наука, 1982.— С. 25.

³ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ.— К. : Укрполітвидав, 1947.— С. 960—1032.

⁴ Маштаков П. Л. Список рек Днепровского бассейна.— Спб., 1913.— С. 235—286.

⁵ Див.: *Лурье С. Геродот*.— М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1947.— 211 с.; *Кузнецова Т. И., Миллер Т. А. Античная эпическая историография: Геродот. Тит Линий*.— М. : Наука, 1984.— С. 6—79.

⁶ Тронский И. М. История античной литературы.— Л. : Учпедгиз, 1951.— С. 111, 178—180.

⁷ Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия.— М. : Наука, 1979.— С. 63.

⁸ Там же.— С. 19 (карта).

⁹ Античная Греция.— М. : Наука, 1983.— С. 144—145 (карта).

¹⁰ Черненко Е. В. Скифо-персидская война.— Киев : Наук. думка, 1984.— 117 с.

¹¹ Чемерис В. Ольвія.— К. : Дніпро, 1985.— С. 134.

¹² Геродот. История в девяти книгах / Пер. и прим. Г. А. Стратановского.— Л. : Наука, 1972.— С. 11.

¹³ Там же.— С. 208.

¹⁴ Там же.— С. 209.

¹⁵ Чемерис В. Зазнач. праця.— С. 178.

¹⁶ Оранский И. М. Введение в иранскую филологию.— М. : Изд-во вост. лит., 1960.— С. 123.

¹⁷ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ.— С. 695, 969, 998, 730.

¹⁸ Никонов В. А. Краткий топонимический словарь.— М. : Мысль, 1966.— С. 363.

¹⁹ Геродот. История...— С. 194.

²⁰ Берzin Э. Западные индийцы и загадка амазонок // Знание — сила.— 1983.— № 2.— С. 43.

²¹ Трубачев О. Н. О синдах и их языке // Вопр. языкоznания.— 1976.— № 4.— С. 43.

²² Там же.— С. 44.

²³ Там же.— С. 41.

²⁴ Гідронімія України в її міжмових і міждіалектних зв'язках.— К. : Наук. думка, 1981.— С. 5—31; Стрижак О. С. Кіммерійці (До локації етносу та етимології назви) // Мовознавство.— 1985.— № 5.— С. 44—51.

²⁵ Кукулина И. В. Этногеография Скифии по анатичным источникам.— Л. : Наука, 1985.— 206 с.

²⁶ Трубачев О. Н. Языкоzнание и этногенез славян: Древние славяне по данным этимологии и ономастики // Вопр. языкоzнания.— 1982.— № 5.— С. 5.

²⁷ Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон.— Спб., 1890.— Т. 2.— С. 105; 1894.— Т. 13.— С. 160.

²⁸ Андреев Н. Д. Раннениндоевропейский прайзык.— Л. : Наука, 1986.— С. 277.

²⁹ Марущавили Л. И. Палеогеографический словарь.— М. : Мысль, 1985.— С. 83.

³⁰ Гамкелидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы: Реконструкция и историко-типологический анализ прайзыка и протокультуры.— Тбилиси : Изд-во Тбилис. ун-та, 1984.— Т. 1—2.— 1328 с.

³¹ Геродот. История...— С. 190.

³² Гамкелидзе Т. В. Индоевропейский язык и индоевропейские миграции: (К вопросу о индоевропейском прайзыке и индоевропейской прапородине) // Культурное наследие Востока.— Л. : Наука, 1985.— С. 356—363.

ГЕНЕТИЧНА СТРУКТУРА ЕТНОНІМІКОМУ «СКІФСЬКОГО КВАДРАТУ» І СУМІЖНИХ ТЕРИТОРІЙ

КІММЕРІЙЦІ

«Справжнім міражем постає перед нами проблема кіммерійців¹, — пише О. М. Трубачов, який доклав немало зусиль, щоб це марево розвіяти. Ідеється про розшифрування етноніма, що, будучи зачерпнутим із найглибших клинописних, ономастичних, фольклорно-легендарних і подібних джерел припонтійських та суміжних із ними країн, привидом промайнув в античній художньо-історичній традиції. Кіммерійців (д.-гр. Κιμμέριοι)², цієї таємничої етнічної назви, яка разом із найменуванням не менш примарних гіпемолігів, кобилодойліцив-молокодійів³, абіян («кубогіх»), «людей, справедливістю славних»⁴, розпочинає, власне, історичний період етнонімії Північного Надчорномор'я, торкається в своїх безсмертних творах родонаочальник давньогрецької поезії Гомер⁵, «батько історії» Геродот⁶, а також ряд інших видатних представників стародавньої культури.

Про кім(м)ерійців як народ, котрій ще називають кім(м)ерами⁷, або (за старіле) крім(м)еріанами⁸, відомо, що вони під тиском скіфськоазійських кочових племен (вигнаних ласагетами, а за іншою версією⁹ — ісседонами із-за р. Араксу) покинули свою землю і відійшли з Меотійсько-Припонтійського регіону (суч. Азово-Надчорномор'я). Перед тим, зібравшись на своє останнє всенародне віче, кіммерійці, різко розмежувавшись у своїх поглядах, що, гадають, було відбиттям політнічного складу цього народу, розкололися приймі на дві групи. Одна з них — царі (д.-гр. βασιλέων), можливо, як мінімум, представники панівного етносоціального утворення (пор. царські скіфи¹⁰ — державотворчий елемент Скіфії, кол. Кіммерії) — вимагала захисту своєї землі будь-якою ціною, інша (власне, «народ»; очевидно, підкорені племена; пор.: пізніше «скіфи-раби») відмовилася виконувати волю «басилевсів». Унаслідок виниклого заколоту загинуло багато людей, похованіх поблизу р. Тірас (суч. Дністер); могилу кіммерійських «щаїв» тут показували ще за часів Геродота¹¹. Дуже можливо, що, розколопившись, кіммерійці звідси виманд-

рували в різних напрямках, залишивши по собі на своїй колишній батьківщині лише ряд власних географічних назв. Про можливий рух частини кіммерійців на захід свідчить назва м. Кіммерій поблизу Авернського озера в Італії¹².

«Тепер у Скіфії,— зазначає Геродот, — є кіммерійські стіни (Κιμμέρια τείχεα, що інтерпретується ще як «кіммерійські укріплення», тобто так званий Тірітакський вал.— О. С.)¹³ ... кіммерійські переправи (τόρυς ήτας Κιμμέρια, їх витлумачують і як «кіммерійські гавані»¹⁴, країна (Χώρα) ... Кіммерія (Κιμμέριη) ... і Боспор ... Кіммерійський¹⁵ (Βόσπορος Κιμμέριος)¹⁶, або Віосторος Κιμμερικός¹⁷. У колишній Кіммерії пізніше згадують також Кіммерійські гори (суч. Кримські), поселення Кіммерік (Κιμμερικόν; південніше Пантікеапея, суч. м. Керч), Кіммерій (на Таманському півострові, в районі станиці Запорозької Краснодарського краю), Кіммерійське селище¹⁸ і т. ін.

Приймінні одна з груп кіммерійців, за Геродотом, утікала в Малу Азію й заселила півострів, де пізніше було «елінське місто Сінопа... скіфи, переслідуючи їх, вторглися в Мідійську землю... кіммерійці... втікали вздовж моря, а скіфи гналися за ними, маючи праворуч Кавказ»¹⁹. Цікаво, що похідні від слова Кавказ пізніше вживали і замість слова Карпати; пор. у давньоруському літописанні: «Дунаи Днінъстр. и Кавкасиини горы. реке Оугорски»²⁰ (як відомо, Угорськими, а також Руськими²¹ горами називали Карпатські; вони ж Кавкасійські, Вѣкасійські, Кавкассійські, просто Горы)²². У Мідії та інших країнах скіфи, що переслідували кіммерійців, перемігши місцеве населення, «поширили свою владу по всій Азії» й «пішли на Єгипет»²³.

Що ж до згаданих Геродотом кіммерійських топонімів, то найвиразніше ним локалізовано Боспор Кіммерійський, про який зазначено: «...вище таврів... в області, повернутій до східного моря, — живуть скіфи західніше Боспору Кіммерійського й Меотійського озера до ріки Танаїс, що впадає в найвіддаленіший кут цього озера»²⁴. Отже, Боспор Кіммерійський містився між таврами — населенням гірського Криму — й Меотійським озером (суч. Азовське море), куди впадав Танаїс (р. Дон)²⁵. Що не був водний об'єкт, видно із уже відомого нам зауваження «батька історії» про те, що коли Боспор Кіммерійський замерзає, то через нього переганяють вози «на землю сіндів»²⁶. Із місцевого топонімного контексту (пор. ще Боспор Фракійський, пізніше Константинопольська протока, суч. Босфор²⁷, в основі д.-гр. Βόσπορος «Коров'ячий брід»)²⁸ видно, що тут ідеється про певну протоку, якій може відповідати лише Керченська, куди й тяжіли сінди, колишні населені люди Таманського півострова²⁹. У місцевій

же топонімній системі треба шукати й згадані переправи, бо розповідаючи про тогочасні назви й способи відмежування Європи від Африки й Азії, Геродот відзначає: «Я не можу здогадатися, чому... (ці.—О. С.) межі встановлено по єгипетській ріці Ніл і колхідській Фасіс, інші називають меотійську ріку *Tanaïc* і Кіммерійські переправи» (Порф'їа та Кіццієра) ³⁰. Не позбавлено інтересу, що цей топонім витлумачується ще й як кіммерійське місто «Портмей» ³¹, або Порфмій; такий ойконім пізніше фіксується в вужчому місці *Bosporu Kіmmerijskого* ³². У цьому світлі пошуки Кіммерійських переправ десь поза Боспором Кіммерійським, наприклад на Дніпрі ³³, видаються безпідставними. Що ж до самої крайні Кіммерії, то її розміщують, з одного боку, між Дністром (місцем кіммерійських поховань, до речі, досі археологічно не виявленіх) чи навіть Дунаем, та, з другого,— Керченською протокою й прилеглою до неї Таманню. Інші окреслювали її північні межі лінією Новоросійськ — Краснодар — Новочеркаськ — Харків — Кишинів тощо чи доводили її до Середньої Європи, треті шукали цю крайніу між Кавказом, Угорчиною й Болгарією, четверті обмежували її лише районом Керчі, Тамані та Північно-Західного Кавказу ³⁴. «Кіммерія — це... північна частина півострова Тамань, точіше,— сучасний півострів Фонтан, або Фонталовський (так!), який замікався зі сходу особливим земляним Кіммерійським валом,— твердить О. М. Трубачов, опираючись як на вище вказаній кіммерійський топонімікон, так і на згаданий Страбоном Кіццієром «місто на півострові, з ровом і валом на перешийку... Кіммерія й Сіндика не збігаються... їх розділяє Таманска (стародавня Корокондамська) затока, а Кіммерія... відгороджена від... меотів не тільки земляним валом (що й сам по собі... повинен був означати етнічний і політичний кордон!)» ³⁵.

Отже, в усіх відомих спробах опису кіммерійців, крім тих, які відносять цей народ до міфічних, є одне спільне: вони розміщують їх у районі Керченської протоки по сусіству з, можливо, спорідненими племенами таврів, (с)ін-дів і меотів. Що ж до спроб мікролокалізації, то перед ними постає одне питання: як народ, уміщуваний на такій надзвичайно обмеженій території, здобув практично безмежний у тогочасній ойкумені розголос? І чи не перебувають такі мікроверторіальні побудови в суперечності з відомим твердженням Геродота, що країна, на той час заселена скіфами, «давна належала кіммерійцям» ³⁶ і являла собою, за його відомостями, «чотирикутник»: від гирла *Iстру* (*Дунаю*) й до Меотійського озера, а потім від них, у глиб країни, на 20 днів шляху ³⁷.

Звідси їх витіснено в Малу Азію і Центральну Європу ³⁸. На останньому етапі рух кіммерійців засвідчено через Фракію, а раніше, можливо, ще наприкінці II тис. до н. е., вони брали участь також у руйнуванні Трої. Пізніше їх знають у Фрігії, Місії, Іонії, Лідії, Кілікії, Сірії, Месопотамії. Пафлагонії, Віфінії тощо ³⁹. Особливо довго кіммерійці затрималися у Каппадокії, перейменовані навіть, за ассирійськими джерелами, відповідно до закавказько-передньоазійського варіанту кіммерійського етноніму на Гамірк (Gamtī-kh) ⁴⁰. Аналогічно м. Анатанандр (у Місії), яким кіммерійці володіли близько ста років, дістало назву Кіммеріди ⁴¹. Помітний слід лишили кіммерійці не тільки в топонімі, а й в апелятивній лексиці багатьох інших народів, що з ними їх якось пов'язала доля. Так, наприклад, осетини, єдині в Європі спадкоємці скіфів — сучасників кіммерійців, досьогодні зберегли в своїй мові слова гоутігу // gumeri, гоетегі «ве-летень», «бовдур», «ідол (бовван, божок, кумир)», звідки гоутігу adaejmag «груба, неостесана людина». Грузини — сусіди осетинів, знають слово gmiri «герой, богатир, велет(ень)» ⁴² (чи не звідси ж походить і укр. антропонім *Гмір*?). У мові вірмен, які контактують із грузинами, схоже слово (gmir) означає «могутній», а в ассирійців gimirrai перекладається як «велетень» ⁴³. Усі ці слова того ж самого походження, що й гр. Кіццієрою «кіммерійці». Сюди відносять і аккад. Gimmiri (у перекладі д.-перс. надписів Sakā «скіф», біблійне Götter; «звідси, очевидно, й старослов'янське кумир») ⁴⁴, пор. ще давньоруське кіммир (-ъ) // кумиръ «Idolum», «храм, святилище», звідки кумирище «язичницький храм, капище», кумирница, кумирнишъ, кумирьскии і под. ⁴⁵, рос. (ї укр.) кумир «зображення язичницького божка; ідол, бовван, бовдур», «об'єкт безглуздої любові, сліпої прихильності» ⁴⁶ й т. ін. Цей лексичний ряд подають як типовий приклад переходу назви одного давнього, могутнього й впливового етносу в апелятивну лексику інших народів на позначення гіганта, велетня ⁴⁷, об'єкта захоплення, обожнювання тощо. Збіг значень типу «ідол», «божок» у різних мовах пояснюють книжноцерковним впливом ⁴⁸. Менш імовірним є пов'язування слова кумир із фін. kumartaa «кланятися» ⁴⁹ тощо. Пор. ще: вірм. ska (пізніше hska, із *Sakā «сак» — одна з етнічних назв скіфів) також «велетень»: кіммерію під час їхнього перебування в Передній Азії нерідко сплутували із скіфами-саками, що часом виступали й у ролі кіммерійських союзників. Проникнення того чи іншого варіанта етноніму кіммерійців у згадані мови не випадкове. Відомо, наприклад, що під тиском кіммерійців частини предків грузинів і вірмен у VIII—VII ст. до н. е. помітно змінила своє місце проживання, відійшовши в північно-східному

напрямі, а такі країни, як *Урарту*⁵⁰ й *Ассирія*⁵¹, внаслідок жорстоких воєн за участью *кіммерійців* навіть, як гадає багато дослідників, припинили своє існування. Без сумніву, відзначає відомий вірменський мовознавець, серед «*кіммерів і саків*», які прийшли на Закавказзя і в Передню Азію з Північного Надчорномор'я, були й «*слов'янські племена*»⁵², що, на його думку, могли навіть запозичити дещо з місцевих мов та релігійних культів⁵³. Якщо все це так, то в сусідніх *слов'ян* повинні зберегтися певні лексичні сліди тієї епохи.

Так, як уже зазначалося, ще й досі залишається без відповіді питання, коли й у який спосіб континуанти близько-східних топонімів типу *Trīpoli* (в кол. Фінікії, суч. Ліван) і *Халеб* (варіант *Alēppō*, в сусідній Сірії) перемандрували, за словами О. І. Соболевського, на територію Середньої Наддніпрянщини, де (суч. Обухівський р-н на Київщині) з ними перекликаються назви сс. *Тріполля* (відоме з 1031 р. як *Тріполь*, *Тръполь*, *Trepol'ye* тощо) і *Халеп'*я (д.-р. *Халѣпъ* і под.; згадується з 1093 р.) на одноіменній (*Халепъ*, -а) річці⁵⁴. Не менш цікавим є те, що назву м. *Жмеринка* Вінницької обл. виводять від варіантів аналізованого етноніму (із *G̥im̥t̥-; пор. *ассир.* Gim(m)t̥-), як і найменування смт *Чемерівці* (із *K̥im(m)t̥-р. гр. Κιμμέροι) Хмельницької обл. на р. Жванчику, належній до бас. Дністра, в нижній частині якого відбувався вищезгаданий розкол-заколот, очевидно, мовно диференційованих *кіммерійців*; пор. чергування К-:Г-, а також: р. *Чемерня* бас. Сожу й сс. *Чемер* на Чернігівщині; *Чемерин* на Волині, звідки *Чемеринці* Львівської обл., *Чемерне* на Ровенщині, *Чемерпіль* на Кіровоградщині т. т. ін.⁵⁵ Цей топонімний комплекс, куди О. І. Соболевський відносив навіть назву *Чемеровської* волості колишньої Тверської губ., перебуває, найімовірніше, в зв'язку з антропонімами типу *Жмеря*, *Чемер* і под., а останні, у свою чергу,— з апелітивами на *Семег-*, розгля-дя яких викликає неабиякий інтерес. Справа в тому, що загальні слова цієї основи перідко вказують на: 1) «нечисту силу» (пор.: уже згаданий *кумир* «ідол, боожок, бовван», з одного боку, й болг. чéмер «диявол», «супостат», «біда», «прокляття»; *чемэр* «т. с.», «зла дитина»; *чémér* «злý дух», «ніщо»; рос. *чемор* «чорт», *чемур* «чорт, диявол»; *чомор* «лісовик» — з другого); 2) отруту (болг. чéмер, с.-х. чémér // *чемёт*, словен. *čemter* // *čtemer*, рос. *чёмер*); різні хвороби (словен. *čemér* // *čtemér*, чес., словац. *čemeter*, п. діал. *čemter*, рос. *чёмер*, укр. чéмер // чémér, білор. чéмер); 4) гіркоту (макед. *чемер*, словен. *čemter*, білор. чéмер); страх і 5) чорноту (негативний символ!); пор. болг. *чёмерный* «проклятий», *чорний*⁵⁶. Практично, етимологія слів цієї групи залишається без переконливого обґрунтування. Реконструювавши на його базі форму *kemter- (пор.

етнонімне *K̥im̥t̥ēr-*), вона відсилає його до «спорідненого *kemt̥-г., звідки... єфѓ», із яким виникають «труднощі, пов'язані з формою й значенням»⁵⁷. Не вдаючись у деталі цих зближень, хочемо звернути увагу на те, що як «кіммерійська» група утворень, так і «чемерівська» виявляють не тільки формальні (*K̥im̥t̥ēr- // Семег-*), а й семантичні паралелі: «ідол», «боожок», «бовван», «кумир» // «злý дух», «лісовик», «диявол», «чорт» (пор. прислів'я: «біс біленський, а чорт — чорний»). Та цим, виявляється, структурно-семантичні схожості, збіги й паралелі не вичерпуються. Щоб їх продовжити, доведеться на цей раз звернутися вже до самої етнонімної системи. Йдеться про те, що аналізований етнічний онім, власне, *Кіммери* (д.-гр. Κιμμέριοι, лат. Cīmmērī, нім. Kīmmēriēn⁵⁸) має в європейській (германо-кельтській) етнонімній системі дуже цікаву в багатьох відношеннях «паралель» — назув так званих *кіммерів* (д.-гр. Κίμφροι⁵⁹, лат. Cīmbrī, рум. cīmbrī, нім. Kīmberīn)⁶⁰, згадуваних у європейських джерелах приблизно через півтисячоліття (ІІ ст. до н. е.) на протилежному краю Європи в зв'язку з їхнім рухом до Чорного моря та пов'язаними з цим війнами з Римом, унаслідок чого *кіммери*, як і колишні *кіммери*, практично зникають з історичних горизонтів⁶¹. Уже стародавні письменники звернули увагу на звукову близькість цих двох етнонімів, що різнилися між собою, власне, групою губних (μβ ≈ *μμ) та відсутністю в одному з них голосного переднього ряду (Κίμφρ- < *Κιμμέρ-?), який міг занепасті в ненаголошений позиції; пор. ще так звану *κίμρ(iū)sύκу*⁶² (вона ж *кумбрська*)⁶³ мову, відому з VIII ст. н. е. Її належу до бриттської підгрупи кельтської мовної групи. Як *кіммерів*, так і *кіммерів* (вона ж *кімбри*, *цімбри*) античні автори приурочують до берегів Чорного моря, де останні нібито залишили в місцевій топонімійній системі певні сліди. Пор. фортеця *Cimbrianae*, вона ж *Cimbriana*, в бас. Нижнього Дунаю⁶⁴, а також *Боспор Кімбрський*, як деякі дослідники інколи називають уже відомий нам *Боспор Кіммерійський* (див. далі). Не позбавлене інтересу й те, що вже стародавні греки не тільки спілтували ці два етноніми, а й творили від них певні контамінаційні лексеми. Так, поряд із *Кіцциεριός* «кіммерійський» і *Кіμφριός* «кімбрський» («кімбрський») давньогрецький лексикон знає й контаміноване *Кіμφριόν* «кіммерійський одяг» (нарядне жіноче вбрання)⁶⁵. Підставою для ототожнення (насамперед, на кельтській мовній основі) цих двох народів, яке залишалося панівним у науці аж до нашого часу, послужили також — всупереч свідченням римських учених Сенеки Луція Аннія (між 6 і 3 pp. до н. е.— 65 р. н. е.), Плінія Гая Секунда (23—79 pp. н. е.), Таціта Публія Корнелія (бл. 55—120 pp. н. е.) — твердження

іхніх грецьких попередників, зокрема Посідонія з Апамеї (ІІ—І ст. до н. е.) і його послідовників на цій ниві — Страбона (бл. 63—20 рр. до н. е.), Діодора Сіцілійського (бл. 80—29 рр. до н. е.), Плутарха (бл. 46—126 рр. н. е.) та ін.⁶⁶ Так, Посідоній зазначав, що «*кімвери*... пришед к *Меотису* (Азовському морю). — *О. С.*), има дали *Босфору кіммерийському*, якобы *кімбрському*. За Страбоном, вони це зробили, прийшовши «от океана полуночного»⁶⁷. Навпаки, Ордуен (Гардвін, Гордуйн, 1646—1729), видавець Плінія, в своїй передмові до праці останнього «*кімвер*» кладет в *Ютландии, Гольштайнши и Мекленбургии*, от которых и море *Кімбриское* (Балтійське). — *О. С.*) імняновано⁶⁸. І ніби підсумовуючи ці та інші античні й середньовічні міркування про взаємоз'язки *кіммерів* і *кімбрів*, відомий російський історик пише: «*Кіммериан...* вигнаний скіфами, відійшли частково в *Малу Азію*, а частково в *Германію*, звідки вони... під назвою *кімбрів* (букв. «*Цімбрівъ*»). — *О. С.*) вторглися в Римські володіння»⁶⁹. Дехто ж вважає, що цю агресію вони здійснили за 114 р. до н. е. «прямо з Криму, будучи знову витіснені скіфами»⁷⁰.

Цим в основному вичерпуються та лінгвоісторична інформація, що спричинилася до відомих уже спроб етимологізувати етнонім *кіммерійці*: серед найменш імовірних із них укажемо на зближення з д.-гр. Χειμέριος «зимові»⁷¹ (входячи з полісемії д.-гр. Χειμέριος можлива ще хибна інтерпретація їх як людей «холодних», «бурхливих», «жорстоких» тощо)⁷² чи витлумачення його як «песиголовці»⁷³ і т. ін.

Очевидно, найближче підійшло до розв'язання етимологічної проблеми *кіммерійців* О. М. Трубачов, на думку якого, це слово треба виводити з фрак. *kír(s)- «чорний», а *mag- // *mog- «море»⁷⁴, що влучно пов'язує цей народ із бас. Чорного моря (а не лише з однією з його заток), навколо якого вони, дійсно, фігурують в історичних джерелах. Однак, здається, в поясненні цієї етнічної назви можливі й деякі варіанти. Ідеється про компонент -цер-, який, мабуть, можна також зблизити з і.-е. *mug- «темний», «бурудничий» тощо; пор. дравід. *mag- «темна пляма», рос. *марать* «буруднити» (а отже, «чорнити»), чес. mogatý «з чорними смугами» і т. ін.⁷⁵, що редуктує семантику першого компонента реконструйованої праформи. Справа в тому, що Гомер (*“Ομηρος”*⁷⁶), теж, до речі, «темний» (пор. д.-гр. ‘Ομηρος «сліпий»⁷⁷, звідки легенда про «сліпого» поета, а також бібл. Гомег «*кіммерійці*» — «*саки*»; між іншим, існувала й «етимологія», яка пов'язувала *кіммерів* із *гомеритами*, нашадками біблійного Гомера, Іафетового сина (*«Книги буття»*)⁷⁸, описуючи землю *кіммерійців*, розміщувану ним десь біля Океану (Північно-Льодовитого), малював її лише темними фарбами:

Там розташовані місто й країна людей *кіммерійських*
Хмарами й млою повиті. Ніколи промінням ласкавим Не
осяєває їх сонце в блакиті ясній світлодайне...

Ніч лиховісна там вічно нещасних людей окриває⁷⁹.

Аналогично в російському перекладі (В. А. Жуковського):
Там *кіммеріан* печальна область, покритая вечно
Влажным туманом и мглой облаков;

Никогда не являет

Оку людей там лица лучезарного Гелиос...

Ночь безотрадная там искони окружает живущих⁸⁰.

Інакше кажучи, *кіммерійці* жили, «за уявленням стародавніх греків, у країні вічної темряви, далеко на півночі, куди не сягає сонячне світло»⁸¹. Аналогічно І Страбон веде *кімверів* «от океана полуночного к *Меотису*»⁸²; за Плутархом, вони прийшли до Чорного моря від моря «северного»⁸³; є колишніми жителями «полуночної» країни; а *кіммерійці*, на його думку, були лише тією частиною *кімверів*, що мігрувала в Азію; основна ж їхня маса перебувала в тинстій, лісовій і туманній землі, в якій день дорівнює ночі⁸⁴. На цьому («темному») фоні, очевидно, яснішою стає проблема скіфських, так званих сліпих, рабів.

Розповідаючи про повернення скіфів після їхніх воєн, спрямованих проти *кіммерійців*, *мідійців*, *ассирійців*, *урартійців* та інших народів Передньої Азії, Геродот зазначає, що скіфи вдома (тобто в завойованій ними *кіммерійській землі*) знову наштовхнулися на різку відсіч з боку місцевого війська, створеного з юнаків — дітей *скіфіянок* та місцевих «*сліпих*» рабів, бо, мовляв, скіфи «осліплюють» усіх своїх рабів (очевидно, полонених) заради молока (текстуальне протиставлення «чорного» «білому»?), яке вони (раби) колять своїм повелителям. При цьому молоді вояни, нащадки, принаймні по чоловічій лінії, місцевих *кіммерійців* (а також *таврів*, *(с)ін-дів*, *леотів* тощо) із оборонних міркувань вирили широкий рів впоперек шляху, яким поверталися скіфи-переможці до своїх колишніх сімей. Цей рів, за словами Геродота, проходив від «*Таврійських гір до Меотійського озера*», себто в районі того ж таки *Босфору Кіммерійського*⁸⁵. Інакше кажучи, «*сліпі*» (а отже, «темні», синонімом до якого є також «чорні»; пор. болг. *чемер-ний* «чорний»⁸⁶) — це один з епітетів *кіммерійців*. Його формально-семантичний ряд тісно перекликається з уже цитованим нами аналогічним «темним» рядом *гомерійських* поетичних характеристик *кіммерійців* як населельників міста й країни, «храмами повитих», позбавлених сонця, покритих «лиховісною ніч чю», що можуть бути властивими лише для районів півночі

Визначний фахівець із класичної філології й античної історії, академік Петербурзької АН Г. З. Байєр⁸⁷ (він же Беер)

писав у XVIII ст., що греки-іонії і назуви кіммерійці виводять від слів у значенні «непогода й морок»⁸⁸. На цьому фоні видається не позбавленням внутрішньої логіки зближення цього етноніма з фінікійським *камар* (пор. Кіммér- // *gōmēr-* «темний»⁸⁹). Залишаються досі ще без надійної етимології зовні схожі з цією лексемою топоніми типу *Камари* — гірський хребет і дві одноіменні річки в Східних Карпатах⁹⁰, де міститься також знаменита *Чорногора*, а також *Камара* — двое колишніх поселень у Криму й Надазов'ї⁹¹.

Отже, у районі Чорного моря в різni часi фіксуються два схожі етноніми, так чи інакше пов'язані з лексемами в значенні «чорний», «темний». Такі назви народам інколи дають за темний колір шкіри їхніх представників (пор. *негри* й лат. *pīger* «чорний», «темний»). Однак ні *кіммерійців* («вогнено-кохих і русавих»⁹², ні *кімврів* (високих на зріст і синьооких, за що їх відносили до «германян»)⁹³ до африканців не віднесеш. Очевидно, при створенні цієї пари етнонімів в основу було покладено якісь інші мотиви. Як неважко переконатися з уже наведеної інформації, *кіммерійці* так чи інакше і своїм місцем проживання, і назвою (аналогічно, очевидно, й *кімврі*) пов'язані з Чорним морем, що багато разів упродовж лише фіксованої історії міняло своє наймення. Та поряд із численними відентонімними (типу *Скіфське*, *Хозарське*, *Румське*, *Руське*, *Московитів*, *Бургарське*, *Черкаське*, *Турецьке* тощо), відтопонімними (*Сузорське*, *Кафінське*) й іншими (наприклад, *Понт-ське*) назвами це море постійно з давніх-давен несло на собі онімну печать якоїсь «чорноти» чи «темноти», хоч усіх, хто його спостерігав, воно вражало гамою значно світліших кольорів. Одним із найдавніших варіантів цієї славновісної водойми був, як відомо, *Πόντος Ἀξελύος* «Негостиное море», в якому вбачають народноетимологічне переосмислення з давньоіранського *axšāna- «темний»⁹⁴. Гадають, що по-скіфському воно звалося *Axšaina-gray, по-фракійському *Kirs-mar⁹⁵ (пор.: д.-prus. *kirsnag*, д.-інд. *kṛṣṇas*, прасл. *сыгъль* < *сыгъхъ* «чорний» тощо)⁹⁶, по-індійському *Tēm-agnip (пор.: д.-інд. *tāmas* «темнота», «морок»; *āgrō* «бездоя»)⁹⁷, по-давньогрецькому (Евріпід) *Πόντος Μέλας* (пор.: д.-гр. *μέλας*, ст.-сл. *чрънъ* «чорний»), по-італійському *Mar Nero* (пор. лат. *pīger* «чорний», «темний» і под.), по-турецькому *Kara dānīz* (пор. тюрк. *qara* «чорний»)⁹⁸ і т. ін. Турецька назва Чорного моря, будучи калькою з грецької (пор. ще новogr. *Μαρῷ θάλασσα*), є також одночасно явним протиставленням пелагонімові *Ak dānīz* («Біле море»), як турки називають Середземне море⁹⁹, розміщене на південь від Чорного моря (воно ж: рум. *Marea Neagră*, фр. *Mer Noire*, нововерхньонім. *Schwarzes Meer*, осет. *Sa(w)denžyz*¹⁰⁰ тощо). Білим також на-

зывають розміщене південніше Чорного Мармурове море (пор. ще д.-р. *Бѣлобережъє*, територія поблизу гирла Дніпра і серб. бѣли брѣг «південний берег»¹⁰¹). Звідси випливає, що Чорне море назване так не за колір своєї води (пор. у відомій пісні: «Самое синее в мире Черное море мое...»), а за розміщенням відповідно до сторін світу, які здавна в багатьох народів північної півкулі протиставлялись як північ («чорна», «темна», негативна сторона, характерна тривалими полярними ноочами) й південь (протилежна, а отже, «біла», приемна сторона, що згодом набрала й соціально-політичного значення — «вільна»). Ясно, що за цим принципом могли називатися й етнічні утворення. Як зазначає О. М. Трубачов, кольорова символіка в етнонімі тісно пов'язана із символічним позначенням сторін світу. Чорний, наприклад у тюрків, може означати північний, тоді як білий, світливий, на відміну від нашого випадку, — західний¹⁰². Зрозуміло, що ця тенденція з левними модифікаціями була властива й іншим народам. «Є приклади, — продовжує О. М. Трубачов, — стійкої ономасіологічної традиції: геродотівські *Μελαχύλαι* буквально «чорні одяги», пізніше, приблизно в тому ж районі, який, очевидно, довго залишався «крайньою північчю» стародавніх слов'ян, — *Чернігів* (а також *чорні клубки*) й нарешті — *сіверяни*, *сівер* (*сіверъ*)¹⁰³, комплекс чого, додамо від себе, можливо, протиставляється назві сусідньої *Білорусі*. Не знаємо, випадково це чи ні, але саме на *Чернігівщині*, території, до якої дехто прив'язує геродотівських *меланхленів* і яка була одним із найголовніших осередків давньоруського племені *сіверян*, міститься й поселення *Чемер*, центр *Чемерської* сільської Ради Козелецького району, багатий архайчною топонімією (пор. р. і смт *Остер* сс. *Лутава*, *Тужар*, *Морівськ* та ін.)¹⁰⁴. А якраз *Чемер*, як уже відзначалося, й може бути прямим континуантом етноніму *кіммерів-кіммерійців*, носія ідеї чорноти, символічного ономастичного позначення півночі. Отже, семантично *кіммерійці* — це «*сіверяни*»? До речі, реально *сіверяни* як слов'янське плем'я уперше (VII ст. н. е.) фіксується близько Чорного («Північного») моря на території суч. Болгарії, а потім, із розвитком вітчизняного літописання, і на північно-східній околиці південно-руського мовного масиву¹⁰⁵, характерні згущенням топонімів на *Чорн-* // *Черн-* (пор. лише в сучасній *Чернігівській* обл.: сс. *Чорний Ріг*, *Чорногірці*, *Чорнотичі*, *Чорнявка*; *Чернацьке*, *Чернин*, *Черняхівка* та ін.), *Ворон-* (пос. *Ворона*, *Воронівка* й под.); *Сівер-* (м. *Новгород-Сіверський*)¹⁰⁶ та ін.

¹ Трубачев О. Н. О синдах и их языке / Вопр. языкознания.— 1976.— № 4.— С. 40.

- ² Древнегреческо-русский словарь / Сост. И. Х. Дворецкий.— М. : Гос. изд-во иностр. и нац. словарей.— 1958.— Т. 1.— С. 459.
- ³ Там же.— С. 828.
- ⁴ Гомер. *Іліада* / Пер. із ст.-гр. Борис Тен.— К. : Дніпро, 1978.— С. 215.
- ⁵ Гомер. *Одіссея* / Пер. із ст.-гр. Борис Тен.— К. : Держ. вид-во худ. літ., 1963.— 367 с.
- ⁶ Геродот. История в девяти книгах / Пер. и прим. Г. А. Стратановского.— Л. : Наука, 1972.— 600 с.
- ⁷ Капанян Г. А. Историко-лингвистические работы.— Ереван : Изд-во АрмССР, 1975.— Т. 2.— С. 305.
- ⁸ Карамзин Н. М. История государства Российского.— Спб., 1816.— Т. 1.— С. 1.
- ⁹ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота: Тексты. Перевод. Комментарий.— М. : Наука, 1982.— С. 221, 253 та ін.
- ¹⁰ Там же.— С. 240 і наст.
- ¹¹ Геродот. История...— С. 190.
- ¹² Ельницкий Л. А. Киммерийцы и киммерийская культура // Вопр. древней истории.— 1949.— № 3.— С. 19.
- ¹³ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 104, 218; Геродот. История...— С. 190.
- ¹⁴ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 271.
- ¹⁵ Там же.— С. 105.
- ¹⁶ Там же.— С. 104.
- ¹⁷ Древнегреческо-русский словарь.— т. 1.— С. 301.
- ¹⁸ *Гідронімія України в її міжмових і міждialeктних зв'язках*.— К. : Наук. думка, 1981.— С. 5.
- ¹⁹ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 105.
- ²⁰ Полное собрание русских летописей.— М. : Изд-во вост. лит., 1962.— Т. 1. Лаврентьевская летопись.— С. 3.
- ²¹ Шущарин В. П. Русско-венгерские отношения в IX в. // Международные связи России до XVII в.— М. : Изд-во АН СССР, 1961.— С. 148.
- ²² Указатель к первым осмым томам Полного собрания русских летописей.— Спб., 1907.— С. 490.
- ²³ Геродот. История...— С. 45.
- ²⁴ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 141.
- ²⁵ Там же.— С. 337, 328, 216.
- ²⁶ Там же.— С. 111.
- ²⁷ Там же.— С. 324.
- ²⁸ Древнегреческо-русский словарь.— С. 301. Детальніше див.: Білький А. О. Бористен — Данапріс — Дніпро (з гідроніміки України) // Питання топоніміки та ономастики.— К. : Вид-во АН УРСР, 1962.— С. 59.
- ²⁹ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 259.
- ³⁰ Там же.— С. 114, 115.
- ³¹ Геродот. История...— С. 198.
- ³² Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 270—271.
- ³³ Падалка Л. Остатки древности в Нижнем Днепре.— Киев, 1963.— С. 11.
- ³⁴ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 169.
- ³⁵ Трубачев О. Н. О синдах...— С. 40, 41.
- ³⁶ Геродот. История...— С. 190.
- ³⁷ Там же.— С. 213.
- ³⁸ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 169—170.
- ³⁹ Там же.— С. 173—175; *Гідронімія України*...— С. 6.
- ⁴⁰ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 171, 174; Арутюнян Н. В. Біайніли (Урарту): Военно-политическая история и вопросы топонимики.— Ереван: Изд-во АН АрмССР, 1970.— С. 286.
- ⁴¹ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 174.
- ⁴² Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка.— М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1958.— Т. 1.— С. 530.
- ⁴³ Капанян Г. А. Указ. соч.— С. 286, 305.
- ⁴⁴ Абаев В. А. Историко-этимологический словарь...— С. 530; Щербаков Н. А., Щербакова В. С. Скифы.— М. : Практик. знания, 1918.— С. 20.
- ⁴⁵ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам.— Спб. : Тип. Имп. АН, 1893.— Т. 1.— С. 1362—1363.
- ⁴⁶ Даляр В. Толковый словарь живого великорусского языка.— М. : Гос. изд-во иностр. и нац. словарей,— 1955.— Т. 2.— С. 217.
- ⁴⁷ Попов А. И. Названия народов СССР: Введение в этронимику.— Л. : Наука, 1973.— С. 11.
- ⁴⁸ Абаев В. И. Историко-этимологический словарь...— С. 530.
- ⁴⁹ Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка.— М. : Гос. изд-во иностр. и нац. слов., 1958.— С. 430; див. ще: Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.— М. : Прогресс, 1967.— Т. 2.— С. 416.
- ⁵⁰ Капанян Г. А. Указ. соч.— С. 286, 305.
- ⁵¹ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 169.
- ⁵² Капанян Г. А. Указ. соч.— С. 249—250.
- ⁵³ Там же.— С. 135, 243—247 и др.
- ⁵⁴ *Гідронімія України*...— С. 8—9.
- ⁵⁵ Там же.— С. 7.
- ⁵⁶ Этимологический словарь славянских языков: Правславянский лексический фонд.— М. : Наука, 1977.— Вып. 4.— С. 51—54.
- ⁵⁷ Там же.— С. 101.
- ⁵⁸ Lexikon der Antike.— Leipzig: VEB Bibliographisches Institut, 1979.— С. 280.
- ⁵⁹ Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон.— Спб., 1895.— Т. 15.— С. 61.
- ⁶⁰ Lexikon...— С. 280.
- ⁶¹ Энциклопедический словарь.— Т. 15.— С. 61.
- ⁶² Энциклопедический словарь.— Спб., 1895.— Т. 16а.— С. 912.
- ⁶³ Языки и диалекты мира: Проспект и словарь.— М. : Наука, 1982.— С. 19.
- ⁶⁴ Enciclopedia civilizației Române / Coordonator stiințific: Dumitru Tudor — București: Edit. stiințifică și enciclopedică, 1982.— S. 187.
- ⁶⁵ Древнегреческо-русский словарь.— Т. 1.— С. 945.
- ⁶⁶ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 172.
- ⁶⁷ Татищев В. Н. История российская.— М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1962.— Т. 1.— С. 265.
- ⁶⁸ Там же.— С. 260.

- ⁶⁹ Карамзин Н. М. История государства Российского. Прим. 6.—
С. 6.
- ⁷⁰ Татищев В. Н. Указ. соч.— С. 260.
- ⁷¹ Энциклопедический словарь.— Т. 15.— С. 62.
- ⁷² Древнерусско-русский словарь.— Т. 2.— С. 1768—1769.
- ⁷³ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.—
С. 68.
- ⁷⁴ Трубачев О. Н. Temarundam «Matrem maris»: К вопросу о языке индоевропейского населения Приазовья // Античная балканистика. 2. Предварительные материалы.— М.: Наука, 1975.— С. 42.
- ⁷⁵ Иллич-Соколь В. М. Опыт сравнения иностранных языков. Сравнительный словарь... Указатели.— М.: Наука, 1976.— С. 52.
- ⁷⁶ Гомер. Одиссея.— С. 191.
- ⁷⁷ Древнерусско-русский словарь.— Т. 2.— С. 1170.
- ⁷⁸ Татищев В. Н. Указ. соч.— С. 261.
- ⁷⁹ Гомер. Одиссея.— С. 191.
- ⁸⁰ Шелов Д. Б. Северное Причерноморье 2000 лет назад.— М.: Наука, 1975.— С. 13.
- ⁸¹ Гомер. Одиссея.— С. 454.
- ⁸² Татищев В. Н. Указ. соч.— С. 261.
- ⁸³ Так же.— С. 264.
- ⁸⁴ Лапин В. Б. Греческая колонизация Северного Причерноморья.— Киев: Наук. думка, 1966.— С. 197.
- ⁸⁵ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.—
С. 99.
- ⁸⁶ Этимологический словарь славянских языков.— С. 54.
- ⁸⁷ Нейхардт А. А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии.— Л.: Наука, 1982.— С. 11.
- ⁸⁸ Татищев В. Н. Указ. соч.— С. 429.
- ⁸⁹ Энциклопедический словарь.— Т. 15.— С. 62.
- ⁹⁰ Карпенко Ю. О. Особенности гідронімічного словотвору (на матеріалі назв річок Чернівецької області) // Українська діалектологія та ономастика.— К.: Наук. думка, 1964.— Вип. 1.— С. 186.
- ⁹¹ Маркевич А. Й. Географическая номенклатура Крыма как исторический материал: Топонимические данные крымских архивов // Изв. Тавр. о-ва истории, археологии и этнографии.— Симферополь, 1928.— Т. 3.— С. 21, 24, 30; Щеглов А. Н. Об изучении топонимии средневекового Крыма // Зап. Одес. археол. о-ва.— Одесса: Одес. книжн. изд-во, 1960.— Т. 1 (34).— С. 340.
- ⁹² Капанян Г. А. Указ. соч.— С. 286.
- ⁹³ Татищев В. Н. Указ. соч.— С. 264.
- ⁹⁴ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.— М.: Прогресс, 1973.— Т. 4.— С. 345.
- ⁹⁵ Трубачев О. Н. О синдах...— С. 54.
- ⁹⁶ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.— Т. 4.—
С. 346.
- ⁹⁷ Трубачев О. Н. О синдах...— С. 54.
- ⁹⁸ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.— Т. 4.—
С. 345.
- ⁹⁹ Абаев В. И. Осетинский язык и фольклор.— М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1949.— Т. 1.— С. 47.
- ¹⁰⁰ Там же.— С. 47.
- ¹⁰¹ Ростонд С. Структура и стратиграфия древнерусских топонимов // Восточнославянская ономастика.— М.: Наука, 1972.— С. 51.
- ¹⁰² Трубачев О. Н. Ранние славянские этнонимы — свидетели миграции славян // Вопр. языкоznания.— 1974.— № 6.— С. 51.
- ¹⁰³ Там же.— С. 51.

- ¹⁰⁴ Украинская ССР. Административно-территориальное деление на 1 января 1979 года.— Киев : Гл. ред. УСЭ, 1979.— С. 353—354.
- ¹⁰⁵ Стрижак О. С. Сіверяни // Мовознавство.— 1973.— № 1.— С. 64—76.
- ¹⁰⁶ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ.— К.: Вид-во політ. літ. України, 1969.— Т. 1.— С. 497—520.

СКІФИ, СКОЛОТИ

Різними, хоч і дуже схожими, як і самі ці назви, а сучасниками просто ототожнюваними ввійшли в історію їхніх носіїв — населені величезних просторів Євразії, обмежених свого часу басейнами Ельби, Вісли й Дунаю, водами Понту Евксинського, Ірану, Індії, узгір'ямі Гімалаїв, пустелею Гобі, рубежами Китаю, Монголії, лісами Сибіру, Алтаю, Південного Приуралля, Східної й Центральної Європи. Їхня, характерна практично майже для всякого напівегендерного суспільства, міфічно-генетична, структурно-політична й, відповідно, етнонімна та подібна тернарність (часом кратна чи, як виняток, обтяжена «зайвим» компонентом) підкреслювала, з одного боку, фольклорний характер зафіксованої інформації, а з другого — функціональну неоднорідність складників цього суспільства, що, врешті, незважаючи на надзвичайно великі його територіальні надбання, вражав своєю як первиннотою, так і набутою внутрішньою етно-історико-географічною взаємопов'язаністю, не менш промовистою, ніж ініціальні форманти аналізованого етнонімного ряду. Розмайтими були, та й не могли не бути в тогочасному історико-географічному контексті, носії цих назв в лінгвальному, ю соціоетнографічному та антропологічному аспектах, промовляючи, з одного боку, своїми індоєвропейськими (індо-іранськими, тісно пов'язаними з фракійськими, кельтськими, германськими, балтськими, еллінськими, протослов'янськими тощо), а з другого, — очевидно, урало-алтайськими, кавказько-іберійськими та іншими рисами — об'єктом численних етногенетичних, соціально-історичних, лінгво-етимологічних, археолого-антропологічних та інших гіпотез, які склалися в велику й досить суперечливу наукову галузь — скіфологію, поступальний розвиток якої неможливий без подальшого вивчення з урахуванням найновіших даних етнонімної проблеми, зокрема питання походження як назв, винесених у заголовок, так і тісно з ними пов'язаних типу царських скіфів, скіфів-кочівників, скіфів-орачів, скіфів-хліборобів, елліно-скіфів, голтьмен-скіфів і т. ін.

Вигнані з Азії, межа якої, відповідно до тогочасних уявень, проходила по р. Танаїсу, за Геродотом, массагетами, а за Арістеєм,— їхніми сусідами-ісседонами, кочові племена скіфів (*скітів, скитів*) перейшли р. Аракс¹ (Aras)², що витікала з так званих Матіенських гір і впадала в Каспій³ (є чимало інших ототожнень, починаючи від сучасного Араксу й кінчаючи Доном), і в VIII—XII ст. до н. е. вторглися в Кіммерійську землю⁴, витіснивши звідти значну частину її населення.

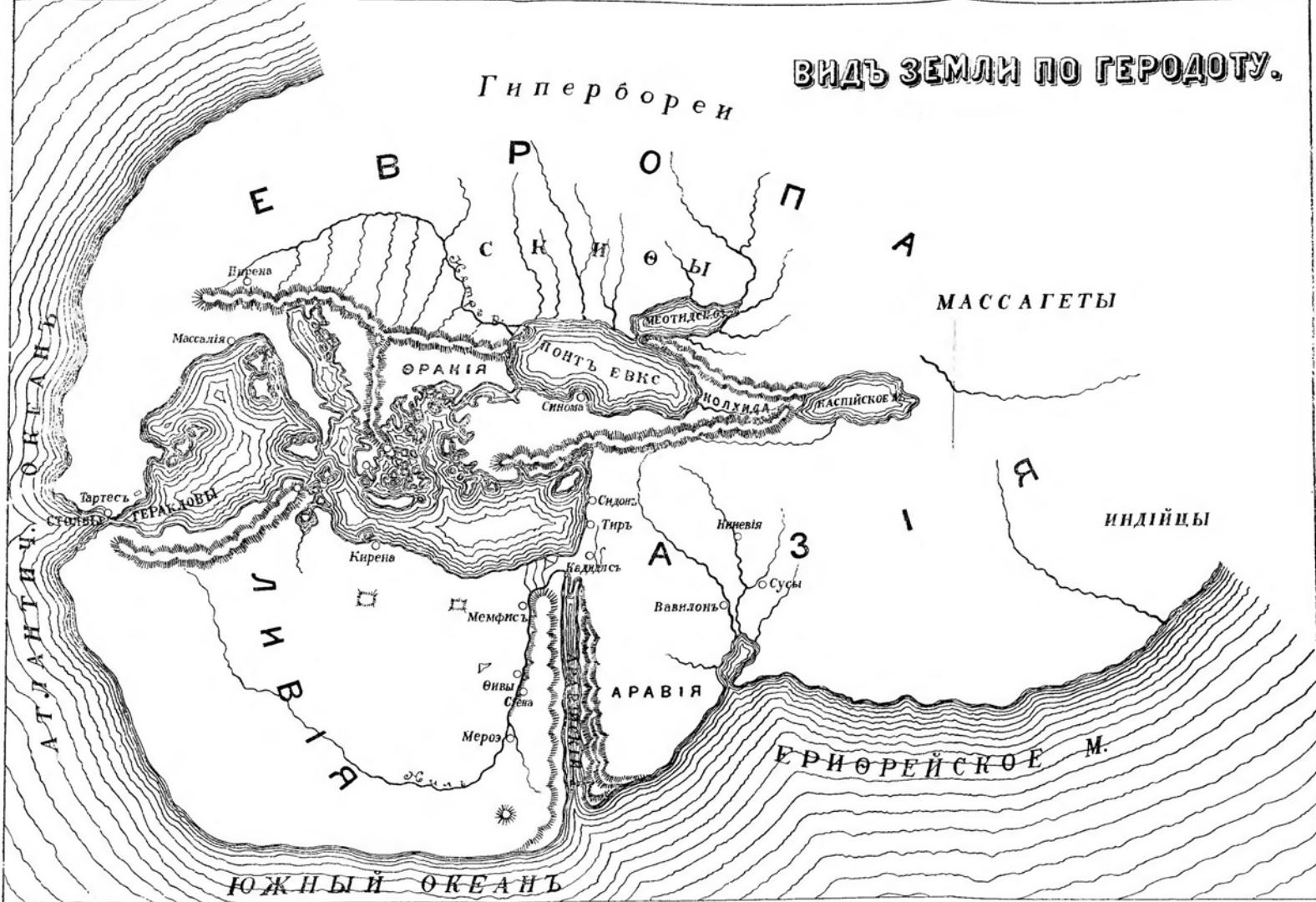
Далі, переслідуючи кіммерійців, які, за твердженням «батька історії», залишили без бою Північне Надчорномор'я й шукали притулку насамперед у Малій Азії (гадають, одній із своїх «прабатьківщин»), скіфи вдерлися в Мідійську землю, перетнули Месопотамію, Сирію, Південну Палестину, поставили під загрозу нападу Єгипет. У малоазійському регіоні скіфи, етногенез яких дехто пов'язує з цим краєм, панували протягом двадцяти восьми років, спричинившись, разом із кіммерійцями та іншими своїми союзниками й ворогами, до занепаду тут ряду країн і створення епізодичної Скіфської держави на Закавказзі. Врешті, розгромлені місцевими народами, вони повернулися на береги Азово-Надчорномор'я, де, придушивши опір так званих сліпих рабів⁵, створили нове державне утворення — Скіфію (*Σκυθική*, або *Σκύθια // Σκυθίη* (за Арістотелем, Плутархом та ін.)⁶.

Південна, фіксована, їх межа, починаючи від гирла Істру (суч. Дунай), проходила Понтом Евксинським (Чорне море), охоплювала степову Тавріку (Крим), західне й північне узбережжя Меотійського озера («болота»), виходила до Танаїсу, сягаючи витоків Сіверського Дінця (на півночі) та Боспору Кіммерійського (Керченської протоки; на півдні). На заході Скіфія межувала з землею агафірсів (*агатірсів*), на північному заході — з Невридою (населеною *неврами*, або «неурами»), на півночі («за пустелею») — з територією андрофагів, на північному сході — з краєм меланхленів, на сході — із Савроматією, в Криму — з таврами⁷ тощо. Скіфія була географічним «четирикутником», кожна сторона якого становила приблизно двадцять днів шляху.

Строкатим було не тільки оточення Скіфії. Таким же був і її етнічний склад. Так, скіфи, відвідуючи країну *аргіппей*⁸, користувалися сімома мовами⁹. Деякі дослідники вважають, що, крім, власне, скіфської мови та мови місцевого (*аргіппейського*) населення, ці скіфи користувалися ще савроматською, будинською, гелонською, тіссагетською (фіссагетською) та їркською, носії яких територіально прилягали або тяжіли

ВИДЪ ЗЕМЛИ ПО ГЕРОДОТУ.

Гипербореи

до *Скіфії*¹⁰. Правда, залишається незрозумілим, навіщо так званим скіфам, що їздили «до південних відрогів Уральського хребта»¹¹, де локалізують *аргіппеїв*, були потрібні перекладачі з мов, через землю яких, наприклад *будинів* і *гелонів* тощо, навіть шлях цей не проходив. Чи не викликалася потреба в такій кількості драгоманів етнічною складністю самої *Скіфії*, різномовні представники якої могли брати участь у зовнішніх стосунках? Так, іншомовними, хоч, можливо, й близькими до скіфів, були залишки *кіммерійців*, які вважалися скіфськими рабами¹².

Крім соціально-етнічного, спостерігається й етно-географічний поділ країни. Наприклад, від Істру, за Геродотом, ішла вже відома нам стародавня *Скіфія* (д.-гр. Ἀρχαῖη Σκυθίη), «яка лежить у напрямі південного вітру до міста... Каркінітіди»¹³ (суч. Євпаторія). Цю територію називають ще західною, архаїчною, споконвічною, первинною, старою та іншою *Скіфією*¹⁴, протиставляючи її новішій, а точніше, молодшій. Бо, як твердили скіфи, з усіх племен їхне племя є «наймолодшим», тобто прийшли найпізніше¹⁵. Зрозуміло, що воно було й етнічно іншим, ніж корінне — архаїчне. Не дивно, що хоронім *Стародавня Скіфія* має й відетинонімний варіант — *Сіндська* (за іншою термінологією, — *Сіндійська*) *Скіфія*¹⁶, як її звав, наприклад, римський учений Пліній Старший (23 або 24—79 рр. н. е.) (*Scythia Sindica*, пор. ще надазовські сінди¹⁷). *Стародавня Скіфія* частково або повністю збігається з так званою *Великою Скіфією*¹⁸ (*Велика Скуфія*¹⁹ давньоруських літописів, що протиставляється *Малій Скіфії*, відомій у двох територіальних виявах: 1. Крим і Нижня Наддніпрянщина (з кінця III ст. до н. е.); 2. Добруджа (тепер у складі СРР)²⁰. Була ще *Сатархська Скіфія*, населена *сатархами*²¹, *Тавроскіфія* тощо.

Етномовна неоднорідність *Скіфії* стверджується й усіма відомими варіантами скіфської генеалогічної легенди. Так, за її грецькою версією, від Геракла й змієногої діви-ехидни, жительки Гілеї («Полісся»), локалізованої на нижньонадбрисфенському лівобережжі²², народилося три сини — родоначальники трьох народів: «стародавній» *Агафірс* (пор. *агафірси*, ототожнювані з *фракійцями*, які, можливо, линили свої елементи в гідронімі бас. Дніпра)²³; середній *Гелон* (пор. нібито «споріднені» з *еллінами* гелони й м. *Гелон*, локалізовуваний у Більському городиці на Полтавщині, а також спроби пояснити назву р. *Псєл* як «Чорний» (?) на грецькій основі)²⁴; молодший *Скіф* (зумівши натягнути Гераклів лук і підперезатися його поясом із підвішеною на ньому золотою чашею, став скіфським царем-епонімом). Цікаво, що, за Ктесієм, цар *Скіфарб* (із **скіфарх* «скіфський правитель»,

«вождь»²⁵) під час знаменитої скіфо-перської війни ~ 515 р. до н. е. міняється своїм, кращим від перського, луком із царем Дарієм; за Геродотом, тоді ж скіфський цар Іданфірс (*-φίρες //* -*τύρος*) надсилає свій багатозначний подарунок Дарію, де помітне місце займали стріли (5 штук)²⁶; пор. ще численні антропоніми типу *Σκύθα* (-*ς*, -*ης*, -*εω* й под.), що їх носіями були звичайні піддані Боспорського (в Криму) царства III ст. до н. е., як і власники особових імен, похідних від етнонімів *σινδ* (*Σίνυδος*, -*εως*, -*οος*) *αιγάλεω*, *ταύρ* тощо; сюди ж, очевидно, належить і *Σχύδηνος* — ім'я одного з фракійських правителів — свідчення про тіsn скіфо-фракійські (-агафірські?) взаємостосунки. Того ж самого (*скіфського*) кореня, можливо, є антропонім *Σχύλασις*, носій якого пра-вив тією частиною скіфського війська, що об'єдналася під час скіфо-перської війни із *савроматами* (*Σκυθο-*//*Σκυθ-*?). Не позбавлене їмовірності її віднесення до цієї ж групи імені *скіфського* царя *Скіла* (*Σκύλλης*, *Σκυλέω*)²⁸ — молодшого сина царя *Аріаніфа*, по-зрадницькому вбитого за еллінофільство агафірським правителем *Спарапілом*²⁹ (*Σκύλλ //* *Σχύλοτ-*?). Про можливість відтінонімного походження імені *Скіл* (пор. іде скіфський цар *Скілур*, д.-гр. *Σκύλοφρος*)³⁰ свідчить не тільки припомітська традиція надавати місцевим правителям відтінонімні імена (тут дуже показовими є імена тину *Σαυροπάτης*, посіям яких були аж три Боспорські царі)³¹, а й бінарна опозиція антропонімів *Скіл* — *Аріаніф*, у якій останній указує на свою лотиність до *аріїв*. Не зрозумілим є стосунок утворень типу *Скілак* (Каріандський)³² з аналізованими етнонімами.

Діалектним дериватом того самого кореня уявляється її ім'я *сака* (!) *Скунхи* (наз. відм. *Skuⁿxa*), подане на рельєфі, що увічує Бехістунський³³, або Бегістанський, напис (Іран; між мм. Кірманшахом і Хамаданом)³⁴ (*Skuⁿx- //* *Σκύθ-*?).

Античні автори розрізняли «справжніх» і «несправжніх» скіфів. Так, Пліній назначав: «За Іstrom живуть майже одні лише скіфи, але узбержекся займають різні народи: то *гети*, яких римляни називають *даками*, то *сармати*, по-грецькому *савромати*, й заражувані до них *гемакоби*, або *аорси*, та несправжні, що пішли від рабів, скіфи, або *троглодити*, потім *алани* й *роксалані*»³⁵. Про неоднорідність скіфів свідчить і те, що задовго до Плінія греки-колоністи Північного Надчорномор'я вагалися щодо їхньої кількості: одні твердили, нібито скіфів дуже багато (так, коли за наказом царя *Аріанта* кожен скіф приніс по наконечнику до стріли, то з них було виготовлено мідний казан товщиною в 6 пальців і місткістю в 600 амфор), а інші переконували в протилежному, — мовляв, «справжніх», «природних», власне, скіфів було небагато³⁶.

Етнічну розмаїтість цього племінного союзу підкреслюють і інші версії його генеалогічної легенди. Так, варіант її, відомий як *скіфський*, або *борисфенітський*³⁷, твердить, нібито першим на іхній землі з'явився чоловік на ім'я *Таргітай* (*Ταργίτας*)³⁸, син Зевса (очевидно, первинно — *Папая*, най-головнішого скіфського бога) й дочки р. *Борисфену*. У *Ταργίτα*, як і в Геракла грецької версії цієї легенди, теж було три сини, але вже з іншими іменами. Так, *Ααφίρεσο* тут відповідає *Ліпоксай* (*Λιπτό-β-κσαι*), *Гелоное* — *Арпоксай* (*Αρπτ-β-κσαι*), а наймолодшому *Скіфою* — *Κολαксай* (*Κολ-χ-κσαι*), який теж перебрав до своїх рук царську владу та її небесні клейноди-символи — золотий плуг із ярмом, двогостру сокиру й чану. Від найстаршого (*Ліпоксая*) пішли ті скіфи, які йменуються родом *αεχατίε*, від середнього (*Арпоксая*) — *καπιάρι* й *τραστῆς*, від наймолодшого (*Колаксая*) — *царі*, названі *παραλαταμοὶ*³⁹ (у попередньому варіанті їм відповідають *скіфи-царі*). «Усі разом вони називаються *скілотами* (*Σκύλοτοι*)⁴⁰ за ім'ям царя; *скіфами* ж (*Σκύθαι*)⁴¹ назвали їх греки»⁴². Отже, європейські, точніше, північнопадчорноморські, скіфи, наимали верховного бога й дочки р. *Борисфену*, мали два найменування — місцеву самоназву *скблоти* й надану їм, за Геродотом, греками — *скіфи*, під якою вони й увійшли в історію. Однак цим скіфським етнонімосинонімічний ряд не вичерпується. Крім європейських були ще азійські скіфи, частину яких Геродот іменує *аміргейськими*: «Цих аміргейських скіфів звали *саками*, ажде перси всіх скіфів називають *саками*»; «Саки-скіфи (*Σάκα δὲ οἱ Σκύθαι*) носили на головах прямі шапки з гострим верхом, були одягнені в шаровари й оброблені тубільними луками та короткими мечами, а крім того, двогострими сокирами»⁴³. Показово, що деякі атрибути як міфологічного, так і релігійного порядку (наприклад, відомі з інших джерел плуг із ярмом, луки, двогостри сокирн тощо) скіфів європейських (*скілоті*) і азійських (*саків*) збігаються. Ці збіги поширюються й на етнонімну сферу, де нас поки що цікавлять у першу чергу скіфи як такі, та похідні від них, зокрема композити типу *елліно-скіфи* (*καλλιπίδη*), ототожнювані ще з так званими *мікселлінами* «змішаними греками» ольвійського декрету на честь Протогена⁴⁴. Про них Геродот назначає: «Від гавані *борисфенітіо* (вона... міститься в самій середині узбережжя... Скіфії)... першими живуть *калліпіди*, які є *елліно-скіфами* (*Ἐλλήνες Σκύθαι*); над ними — інше плем'я, що називається *аліони*. І вони, й *калліпіди* в усіх інших заняттях подібні до скіфів, але на відміну від них хліб... і сіют, і їдять, а також цибулю, часник, сочевицю й просо»⁴⁵. Відомі також *таєро-скіфи* (*Ταχιοκόςθαι*) і *скіфопаври* (*Σκυθοπάυροι*). Так називалася частина населення

Кримського півострова в перших століттях н. е., виникла внаслідок вимішування скіфів і таврів⁴⁶ (очевидно, порядок компонентів у таких композитах пояснюється перевагою того чи іншого етнічного елементу); скіфи-алани; пор. у Клавдія Птолемея, бл. 90—168 рр. н. е.: «Заселяють Сарматію... венеди по всій Венедській затоці, вище Дакії — певкіни й бастарни; на всюмьо березі Меотиди — язиги й роксолани; далі... всередину країни — амаксобії та скіфи-алани»⁴⁷; кельто-скіфи⁴⁸ та ін. Залежно від місця проживання племен окремі скіфські етнічні відгалуження діставали в препозиції відповідні означення. Так, наприклад, між гирлом Дніпра й Переяском Плінію Старшому відомий порт ахейців, остров Ахілла, півострів Дромос Ахіллеос тощо. «Всю цю місцевість, — твердить автор, — населяють таврські й сіракські скіфи»⁴⁹; пор. племена таврів і сіраків у Криму, а ще скіфи серські⁵⁰.

Проникнення скіфів у глибину Кримського півострова приходить до того, що місцеві гори дістають назву Таврії скіфськими. Скіфськими звалися також океан, море, гори, країна, пустеля, шляхи і т. ін.

Так, за уявленнями Помпонія Мели, римського географа I-ї половини I ст. н. е., *Скіфія*, що її він ділив на європейську (західніше р. Танаїс) та азійську, «обмивається з півночі Скіфським океаном, береги якого аж до Каспійської затоки... заселено... На берегах... живуть сусіди скіфів — каспії... За... затокою... массагети»⁵¹ та інші племена. Вище він користується трохи іншою термінологією. На його думку, «Азія... обмивається океаном... Східна його частина називається Східним, південна — Індійським, а північна — Скіфським морем... Індійський океан вклиниється в Азію Аравійським і Пер(сид)ським морями, а Скіфський — Каспійським морем»⁵².

Скіфське море (суч. Чорне), Скіфська країна (переважно суч. Україна), скіфське (воно же колхідське) м. Кітей загадуються Лікофоном, ученим граматиком і поетом, уродженцем м. Халкіди, який жив у м. Александриї за Птолемея Філадельфа (285—247 рр. до н. е.)⁵³. Скіфську пустелью знає Христіп, відомий представник стійчної школи філософії (бл. 280 — бл. 207 рр. до н. е.)⁵⁴. Скіфськими (також Амазонськими, Мосхійськими, Коракськими, Паріадськими та ін.) іменувалися деякі гірські «проходи» Кавказу⁵⁵, названі так, можливо, за те, що там проходили військові шляхи скіфів чи виникли їхні поселення (пор. осетинські, генетично пов'язувані зі скіфами, райони на північ і південь від головного Кавказького хребта). Ряд апелятивів цього корсена ввійшло до історичного лексикону давньогрецької мови (пор., *Σκύθικαι* «скіф'янки» — взуття скіфського типу, не змішувати з етнофором жіночого роду *Σκύθινα* // *Σκύθις* «скіф'янка» — представниця

скіфського племені)⁵⁶. Скіфські тумани (пор. *κίμμεριйський морок*), пиятки, луки й стріли, страви й отрути, деревя й корені, царі й раби, коні й осли — ось далеко не повний перелік стійких атрибутивних конструкцій, уживаних у мові художніх та історичних творів Еллади.

Вивчення в нас і за кордоном багатої скіфської матеріальної та духовної культури, історії та історичної географії Скіфії, як і мов та діалектів, поширених на її території, а також антропологічних та інших решток племен, що її населяли, породило, як уже зазначалося, цілу спеціальну наукову галузь — скіфознавство, або скіфологію, котра, серед іншого, займається також вивченням як численних етнічних пізнань цього племінного угруповання, так і найменувань його окремих підрозділів (племен, етнографічних, етносоціальних та інших груп).

Скіфи-кочівники [номади]

Однією з пайхарактерніших особливостей Скіфського логосу (оповідання) Геродота, як і всієї скіфіки взагалі, є домінування в цій скіфів-кочівників. Та, власне, як уся історія Скіфії починається з того, що саме скіфи-кочівники завоювали Кіммерійську землю й перейменували її на Скіфію. Це вони, обігнувши Понт Евксинський, що також зазвався Скіфським морем, вторглися на Закавказзя, за Дунай, у Малу, Верхню й Передню Азію, де їхні кавалерійські з'єднання майже три десятиліття паводили жах на місцеве населення.

Нерідко з міркувань економії місця Геродот скроочував цей складений етніонім, використовуючи переважно його безатрибутівний варіант. Відзначивши, наприклад, як один «загін скіфів-кочівників (*Σκυθέων τὸν νομάδεον*», збузтувавши, переселивши до *Μιδίη*), він додає, що мідійський цар Кіаксар «добре обійшовся з цими скіфами»⁵⁷. Отже, під терміном скіфи часто проглядають саме скіфи-кочівники, або номади. Підкресливши, що скіфи-кочівники (*νομάδες*) «не сіять і не орють» (пор. укр. приказку: *цигані не сість, не волочуть і пойдуть, куди схочуть*), Геродот вміщує їх у східній частині суч. Степової України, улюбленому місці її усіх наступних кочових орд. Кочували вони на схід від р. *Пантикапей* (пор. ще м. *Пантикапей*, суч. Керч у східній частині Криму) «на віддалі чотирнадцяти днів» руху до країни й р. *Геррос*, яка, відглагуючись від *Борисфену*, впадала в р. *Гіпакір(іс)*. Вони... не орачі, а кочівники»⁵⁸, що не мають «ні міст», пі фортець, але будучи кінніми стрільцями, взятий свої будинки... харчуючись не від плуза, а від... свійської худоби»⁵⁹, — завершує свою характеристику Геродот.

Зрозуміло, що кочівники-скотарі, які постійно переганяють з місця на місце свою худобу в пошуках кращих пасовиськ (хай навіть і в меридіанному напрямі)⁶⁰, — скрізь прихідки, а тому завжди ставлять під сумнів твердження про їхній автотонізм. І територіально, й за способом (кочовим) життя, й мовно скіфи-кочівники були, очевидно, найтісніше пов'язані з так званими царськими скіфами — привілеюваною етнічною групою (кастою?) скіфського політичного утворення, від яких їх відділяла зі сходу р. Гер(ос), стотожнювана із рр. Кінською (бас. Нижньонаддіпрянського Лівобережжя), Токмаком (водозбір Молочної), Білозіркою (лівобічна система нижнього Дніпра), Самарою (Вовчою й Кричкою; Дніпропетровщина), Оріллю (Харківщина, Полтавщина, Дніпропетровщина), Ворсклою, Сіверським Дінцем і павіть Доном⁶¹. Із заходу скіфи-кочівники сусідили зі скіфами-хліборобами (гевофрої Східчи), належими, як про це свідчить їхня назва (пор. ще острів Святого Георгія, або Святого Григорія, суч. Хортци⁶², нижче Дніпрогесу), до іншого етно-соціального (аграрного) підрозділу. Їх розділяла межа, що проходила вже знайомою нам р. Пантікоп, яку також приурочують до не меншої кількості гідронімів, точніше, потамонімів, починаючи від р. Ингульця й кінчаючи Десною, але найчастіше — до тієї ж Кінської (Кінські Води, Конка й под.), Ворскли, Молочної тощо. Існує немало спроб пояснити походження назв річок Геродотової Скіфії та їхніх сучасних відповідників. При цьому, як правило, Кінську, що має в своєму верхів'ї ще й притоку Жеребця (перша правобіч)⁶³, закономірно пов'язують із дикими кіньми, ловленими тут «карканами» ще в XVIII — на початку XIX ст.⁶⁴ Не менш промовистим аргументом на користь такої інтерпретації є те, що поряд із Жеребцем тут, починаючи припам'яті з XVII ст., знають і р. Кобилячу, або «Кобилячку» (Кобилья)⁶⁵.

У свою чергу походження гідроніма Молочна (на охоплюваній нами території під такою назвою їх відомо, як мінімум, дві: 1) лівий доплив Кільчені бас. Самари; 2) та, що впадає в оз. Молочне північного узбережжя Азовського моря: вона ж Молочні Води, Сутсу, Сутъбой, Сют, д.-гр. Сутъни і под.) пояснюють мутномолочним кольором її води⁶⁶. На що територію припадає її віднесення Гомерових «найсправедливіших серед людей», досить бідних кобилодільців-молокодії⁶⁷, яких було згодом давньогрецькою традицією «етнонімізовано»: з них зробили племена "Абію" «абії» (від д.-гр. "αβίος «бідний»), Глахтофаги «глахтофаги», (пор. γλαχτοφαγοί «молокодії»), «Іллімоділги» «іллімемолаги» (із 'іллім- молд- і 'іллім- молд- «кобилодільці»)⁶⁸, пор. у перекладі Бориса Тена:

Зевс, допустивши троян і Гектора близько до суден,
Там же і злигодінів їм, і труднощів безперестаних
Дав їм зазнати, а сам повертає ясні свої очі
У далину, споглядаючи землі фракіян комоних,
Місця, кулачних бійців, гіппомолей, які з-під кобили;
П'ють молоко, ще й абіян, людей, справедливістю славних.
Троє ж уж помічать перестали ... ясні його очі⁶⁹.

Усіх цих гіппомолей-«молокодіїв» (які з-під кобили п'ють молоко), «абіян» (абії) — сусідів «місця» (мізіїців) і фракіїців («фракіян комоних») ще давньогрецький географ та історик Страбон (64 або 63 р. до н. е. — 23 або 24 р. н. е.) чуав у надчорноморських степах, а Гесіод (еллінський поет VII—VII ст. до н. е.) ототожнював зі скіфами⁷⁰. Дальша притягування їх можлива лише в плані зближення зі скіфами-кочівниками, хоч би завдяки превалюванню в обох цих утвореннях кінської специфіки. Що ж до географічної прив'язки їх, то порівняйте ці утворення з гідронімами такої самої специфіки. Ідеться про все ті ж назви типу Кінська, Кобилячка, Жеребець, Геродотів Гіпакір(іс, від д.-гр. ἡπάκηρ (-άκηπακа), тобто «сир із кобилого молока»)⁷¹.

До того ж виявляється, що й Кінська, й Гіпакір(іс) течуть з одному регіоні. Останній, за Плінієм Старшим, перетинає землю скіфів-кочівників і гілієв («поліщуків»), тобто Гілею, здавна локалізовану лівобіч від нижнього Борисфена, де пізніше були Олешня й Олешки (суч. м. Цюрупинськ). Впадає Гіпакіріс одним рукавом у р. Буг (тут у Плінія, очевидно, помилка; пор.: на одній із карт Гіполемеєвої традиції Гіпаніс «Південний Буг» розміщений на схід, замість на захід, від Борисфена)⁷², а другим — у так звану Коретську (?) затоку. Аналогічно й Кінська тече в цьому самому районі, то з'єднуючись, то роз'єднувшись із Дніпром, який, звичайно, відтоді неодноразово міняв напрямів свого русла й конфігурацію дельти. Цей регіон перебував у складі-контакті із Сіндською (Сен-дійською, Стародавньою, Архайчною й под.) Скіфією, населеною сіндами. Через землю цих, як і надмоетідських, (с)індів протікало відповідно по одному Гіпанісу (суч.: 1) Південний Буг; 2) Кубань), що вносило в стародавню картографію та історичну географію плутанину, посилювану й так званою гідронімічною синонімією (Буг // Гіпаніс).

Не менш цікавою є її інша річка Геродотової Скіфії, дотична до землі скіфів-кочівників. Ідеться про вже знайомий нам Герр(ос) (Гέρρος; пл. Γέρροι), ототожнюваний із рр. Кінською (район Великого Лугу) та Молочною, близькими один до одного своїми витоками, між якими ще за козацьких часів був волок, що дозволяв перевозити людей і вантажі з водозбору Чорного моря в бас. Азовського. Указане вище

ототожнення сучасної їй скіфської гідрографії видається не безпідставним з погляду гідронімії, особливо, коли пригадати, що в верхоріччі Кінської є р. Жеребець: якщо Кобилляча «грає» з кобилодобільцями, Молочна — з молокодамами, а Гінакіри із «гіппакою», то виявляється, Жеребець (<*Ger- // Гéρ-) може бути своєрідним формально-семантичним «переродженням» Геродотового *Герра* (Гέρρος // Гéρος) на слов'янському грунті. Утворення типу *Кобилляча й Кінська* у цій самій мікростемі є наслідком далішого породжувального процесу: перша за принципом бинарної опозиції (жеребець — кобила), а друга — як результат узагальнення (жеребець і кобила — це *ко-ни*), підтримуваного семантичними асоціаціями первинних назв (*Гінакірис* і «гіппака»). І взагалі, гопонімне поле Дінсько-Дніпровського межиріччя наповнене численними утвореннями, що нагадують оніми часів Геродотової *Скіфії*: пор.: *Танаїс*, до якого тяжіли не тільки *танайти*, але й *ісседони* (чи не перекликаються вони з назвою сучасного Дону?); *Азія* (звідки *азіати*), межа якої проходила по Меотиді, й суч. назва останньої — *Азовське море* (від *АЗов* < кол. *АЗак*); *Борисфен*, де жили *борисфенити*, й суч. *Дніпро* (<*Dānaprīs* // Воросθéνης) і т. ін.

Складність розмежування скіфських етно-соціальних утворень на схід від Дніпра пояснюється великою динамікою як гідрографічних (зниження в наступні епохи рівня водонашеннесті місцевих річок, викликаного змінами в кліматі краю⁷³, звідки запад пінью функціональної рубіжності), так і гідронімічних, пов'язаних з етнічним калейдоскопом навал та інфільтрацій, особливо результувавших у степовій зоні — споконвічно малозаселеній арені кочових пересувань. Самих скіфів-кочівників (вони ж *номади*; пор. д.-гр. νομάδης «пастуший», а також Νομάδης «нумідійський»)⁷⁴, генетично пов'язують як із *саками*, так і з скіфами-царськими.

Царські скіфи (басилеї, базиліди)

Однією з особливостей давніх багатоетнічних утворень була наявність у їхньому складі так званих царських племен, серед яких відомі царські скіфи, царські саки, царські сармати, царські гунни й подібні складені утворення, котрі, як і найменування типу *скіфи-номади*, *артери*, *георготи* тощо, називають ще соціально-політичними псевдо-етніонімами⁷⁵. Царські племена, незважаючи на свої специфічні етнічні особливості, були типовими кочівниками⁷⁶, звичайно, панівними (провідними, керівними тощо) їх відгалуженнями, як не важко здогадатись із самих найменувань. Прийшовши останніми

в скіфську частину Азово-Надчорномор'я, царські скіфи, або басилеї («наймолодше» серед племен краю), відповідно зайняли крайні східні райони *Скіфії*, куди дуже рано почали проникати сармати. Це сприяло виникненню широкої зони скіфо-сармато-меопітських міжмовних та інших контактів, які наклали своєрідний етніонімний відбиток на порубіжну топонімію (пор. ще історико-географічний ланцюжок: суч. р. *Сарматка* — притока *Міусу*, що впадав у кол. *Меотиду* «Азовське море», яка обмивала береги кол. *Басилеї* «Землі царських скіфів»; див. далі). Твердять, що басилеї були огрудними, повновидими, схожими на жінок (бездородими), що сприяло зміцненню й поширенню легенд про войовничих аланонок, пов'язуваних із бас. *Меотиди*, і навіть гіпотез про дотичність царських скіфів до урало-алтайського етногенезу. Ці гіпотези тим дужче посилювалися, чим далі на схід виявляла археологія сліди скіфської, а точіше, скіфо-кочівницької культури, межі якої на сході сягали якщо не Монголії, то приймінні Алтаю й Туви. Дуже важливим є свідчення про те, що скіфи, як і саки, спочатку тривалий час жили в Середній Азії (Бактрия, *Согдіана* тощо), куди вони прийшли з індо-ірансько-месопотамського регіону й звідки пішли на Середній Схід, зокрема в *Індію*, а також в окцідентальному (Північне Надчорномор'я) й орієнタルному (Монголія, Китай) напрямах⁷⁷.

При цьому інтенсивна динаміка різних відгалужень скіфо-сакського світу нерідко сплутувалася й стародавніми джерелами, і їхніми пізнішими інтерпретаторами: походи одних орд, наприклад середньоазійських, змішувалися із вторгненнями інших, зокрема північнонадчорноморських. Кочовий спосіб життя, властивий царським скіфам, посилюючи їхнімобільність, забезпечував їм зверхність над осілими народами. Стати царськими кочовим ордам дономагала також їхня кількість: за Геродотом, вони були найчисленнішою та найхоробрішою частиною населення *Скіфії*. Відповідно до пазив племені ї земля по той бік *Герра*, де жили ці «рабовласники», звалась також царською (Βασιλεία). «Доходять вони (а отже, й вона — *Басилея*. — О. С.) на півдні до *Тавріки* (очевидно, до Кримських гір. — О. С.), а на сході... до того рову, який вирили сини сліпих, і до гавані на березі озера *Меотиди*, названої *Кремінами*. Частина їхніх володінь сягає... *Танаїсу*. Вище... царських скіфів (βασιλέων Σκυθέων) до північного вітру живуть *меланхлени*, плем'я... не скіфське»⁷⁸. Від царських скіфів відкололася якась частина, названа «відцепенцями», що переселилися в країну *ірків*, локалізуваних одними в межиріччі Сіверського Дніпра й Дону, а іншими — за Волгою і навіть за Уралом⁷⁹.

У районі царсько-скіфської сфери впливу, за Псевдо-Скімом (90-ті рр. до н. е.), жили ще так звані лімні «озеряни», вони ж меоти⁸⁰, тобто жителі бас. оз. Меотиди, північно-східніше від яких, себто на танаїському лівобережжі, кочували савромати⁸¹.

Назва царських скіфів (власне, її означальна частина) вказувала не тільки на панівне становище відповідної орди в країні, а й на безпосередню її під владність верховному правителеві («царю»). Саме в цій орді й повинне було міститися наявність, як гадають, деспотичне монархічне управління, що, звичайно, не заперечує також наявності інших, локальних, центрів, очолюваних місцевими «царями» (всього їх було три). Влада «центральних» скіфських царів, що походили з «покоління» (касти?) наралатів, політично поширювалася на всю країну, однак, як уже зазначалося, в них була й своя «власна» (племінна) територія («Басилес») між Танаїсом (він виконував потрійну рубіжну функцію: між Азією й Європою, Скіфією й Сарматією, Сарматією й Басилесю) та Герром, і на півночі сягала сучасних Белгородщини, Воронежчини, Курськінн, Харківщини, Сумщины, Чернігівщини, Полтавщини тощо, а на півдні — Азовського моря.

Згодом як макро-, так і мікроваріант Скіфської держави перемістилися в степову частину Криму й деякі суміжні та більш віддалені райони.

У макроваріанті Скіфії Геродот і відзначав наявність саме «природних» скіфів, згаданих у зв'язку з царським похованальним обрядом⁸². До них слід, очевидно, віднести як царських, так і простих, але кочових скіфів — справжніх номінативних репрезентантів цієї країни⁸³. Саму назву царські скіфи, вони ж «скіфи-царі», небезпідставно вважають перекладом етноімену *саї*, згаданого в ольвійському лекреті на честь Протогена й ототожненого з прикінцевим *-ксай* в іменах скіфських «родоначальників» *Лілоксая, Арлоксая, Колаксая* (з іранського *кшайя* «цар»)⁸⁴, без якого останні перетворюються просто на *Ліпа, Арга* й *Кола*. До речі, таке розуміння назви панівного племені скіфського державно-політичного об'єдання сприяло відмовленню від тенденції розглядати царських (resp. кочових) скіфів як урало-алтайців на користь іхньої іранськості⁸⁵ (пор. ще *Σέτιος* «сай» — відтінімний антропонім із боспорської епіграфіки⁸⁶).

Для розуміння етнічної належності царських скіфів не мало можутъ дати скіфські (скіфо-сарматські) царсько-династичні особові імена, важливі також із погляду етнічної, а отже, й етнонімної структури Скіфії взагалі. Перші поверхові спроби групування цих антропонімів показали, що вони якось підтверджують тернарну військово-політичну структуру цієї

країни (пор. наявність трьох територіальних армій на чолі з трьома «царями» під час відомої скіфо-перської війни ~ 515 р. до н. е.). Очевидно, основну частину цього антропонімікону можна попередньо згрупувати, відповідно до їхньої етимологічної структури, за компонентами: 1) Ск- (Скіф, Скіфарб; Сколот, Сколопіт; Скіл, Скілур) // -сак- (Арсак, Медосак); 2) Ар(і)- (Аріант, Аріапіф, Аріарамн, Арсак) // Ор- (Орік); 3) Мад- (Мадій)⁸⁷ // -мат- (Савромат) // Мед- (Медосак; д.-гр. Μῆδος/Μῆδης)⁸⁸. Можливо, що все це свідчить також про етнічну (скіфо-сколото-сакську, арійську та мідійсько-савроматську) тернарність панівних груп Скіфської (Скіфо-Сарматської) держави.

Отже, назва царських скіфів (вони ж басилей, пізн. базиліди) — це переклад з д.-гр. (пор. Βασιλεύς «цар, володар, повелитель, вождь»; сюди ж Βασιλείας «царство», яке, в свою чергу, є калькою із скіф. *саї* Σέτιος (пор. авест. *хшay-* «сяяння», «блістіння»; «володарування») «царі», що стосувалося скіфів (і *саків*; ск- // *сак-*), витіснених *массагетами* (*сак-* / *-саг-?*) чи *іссафонами* із Середньої Азії (райони *Бакнрій* й *Содіані*: ск- // *-сак-*, *-саг-* // *-сог-*), де вони перебували в тісних етноконтактах із мідянами й звідки відчочували в райони Північного Надчорномор'я, серед населення якого перебували її залишки *аріїв* (пор. *алані*).

Скіфи-хлібороби [георгі] і скіфи-сракі [аротери]

До підкорених царськими скіфами племен Надчорнини (бас. Борисфену) в першу чергу слід віднести осілі чи напівосілі аграрні етно-соціальні об'єднання, відомі в історії як скіфи-хлібороби (інколи в літературі «скіфи-землероби», як калька з рос. скіфи-земледельці) та скіфи-рілники, або «скіфи-орачі» (рідше, скіфи-плугатарі з рос. скіфи-пахари). Як уже зазначалося, на захід від р. *Пантикан* скіфи-кочівники (номади) контактували безпосередньо зі скіфами-хліборобами, що їх надгінанські (бас. нижньої течії Південного Бугу) елліни-ольвіополіти, тобто мешканці знаменої грецької колонії *Ольїї* («Щасливово») та її хори (округи), називали їх борисфенітами. «Якію перейти Борисфен, — перша від моря країна — Гілея..., називає Геродот, — вгору від неї... живуть скіфи-хлібороби (Σκύθαι γεωργοί), яких елліни, що живуть біля річки *Гіпаніс*, називають борисфенітами, а самих себе — ольвіополітами. Ці скіфи-хлібороби населяють землю на три дні шляху... до річки... Пантикан; у бік північного вітру ця земля тягнеться на одинадцять днів плавання вгору по Борисфену. Вище... пустеля»⁸⁹. Іншим

разом «батько історії» твердить, що земля скіфів-хліборобів простяглась «на віддалі десяти днів плавання»⁹⁰.

Борисфен, рахуючи, за системою Геродота, із заходу на схід, є четвертою (після Істру, Тірасу й Гіпанісу) рікою Скіфії. П'ятою називають *Пантікан*, один із найтаємничіших водотоків краю. Він теж несе свої води з півночі, а між ним і Борисфеном живуть скіфи-хлібороби. Перетнувши *Гілею*, він з'єднується з Борисфеном. Не піддаючись формально-семантичному ототожненню з будь-яким із сучасних гідронімів, *Пантікан* продовжує залишатись одним із аргументів на користь деяких сміливих припущень (наприклад, про дві *Гілеї* тощо), яким поки що бракує доказовості.

В етноімному контексті, якщо рухатися від гавані *борисфенітів*, геометричного й торгово-економічного центру скіфо-надпонтійського узбережжя, першими будуть *елліно-скіфи* (*калліпіди*), над ними — алізони, а вже потім, північніше — скіфи-орачі (*Σκιθοί ἀράτηρες*), «які сіють хліб не (тільки?) — О. С.) для власного споживання, а (ї? — О. С.) на продаж»⁹¹. Ще північніше поселилися *неври* (в літературі також «неури» й «нүри»). «Усі вони осіли вздовж... Гіпанісу, західніше *Борисфена*. «Коли ж перейти *Борисфен*, то першою від моря країною є *Гілея*», північніше якої («вгору») «живуть скіфи-хлібороби»⁹². У землі скіфи-орачів та аліzonів, де найдужче зближаються між собою Тірас і Гіпаніс, міститься джерело *Ексампса* («Священих пітьяхів»), гіркота якого псує смак усього *Гіпанісу*⁹³.

Нечіткість Геродотових визначень, посилає величими змінами, що згодом настутили в етно-топонімному контексті краю, породила чимало суперечливих гіпотез етноатрибутивного, локалізаційного, генетичного та іншого плану, що не може не позначитися й на лінгво-географічному аспекті дослідження. Вихід із ситуації у такому випадку нерідко шукають у всякого роду міграціях. Гадають, що гиблені царськими скіфами, «скіфи-землероби» з *Гілеї* відійшли на північ у землю будінів і гелонів (пор. *Гілея*, а також пов'язування їх із *еллінами*), де вступили з ними в тісні контакти.

Ті ж самі аграрії, що лишилися на старому місці («геогой», «хлібороби»), оскіфились, разом з тим передавши скіфам-номадам і (особливо) басилеям свої генеалогічні легенди, зокрема про золоті клейноди-символи⁹⁴ типу: плуг з яром (знак підневільної праці?), пор. укр. *перти плуга*, чаши (пор. у греків «птити по-скіфському»), двогострі сокири (вказівка на загрозу зі сходу й заходу?). Однак порівняльно-історичні скіфо-сакські дослідження здогадів про таку передачу не підтверджують (див. далі). *Скіфів-хліборобів* («геогой»; дослівно — «землеробів»; рідше — ще «мотижників») уміщують також у

південній частині колишньої Київської губ. (район великої Дніпровської дуги), а скіфів-орачів (артерів — «оратайів», «рільників», «плугатарів») — на північ давньої Катеринославщини (аж до *Таврії*), тобто в різних кліматичних, а отже, й сільськогосподарських зонах⁹⁵. Разом із тим останніх де-хто взагалі не вважає за скіфів, вбачаючи в них «родичів» *неврів* та *агафірсів* / *агатірсів*⁹⁶. При цьому їх пов'язують, відповідно до скіфських генеалогічних легенд, через стадію *ахатів* (-агафірсі?) із царем *Лілом* (*Ліпоксаем*; пор. д.-р. лільи «добрій, гарний, гідний, прекрасний»)⁹⁷ найстаршим, а отже, автохтонним, але підлеглим (бо влада дісталася «наймолодшому») царем (resp. народом). Археологічно їх пов'язують також з одним із попередників зарубинецької культури⁹⁸ — південно-східним відгалуженням праслов'ян. За вказаної локалізації скіфи-хлібороби повинні бути також сусідами *стародавньої Скіфії*, пов'язуваної з дуже архайчним етносом.

І хоча свої описові соціально-політичні позначення («псевдоетноімі») Геродот, звичайно, не вигадував, а брав із місцевої (двоюмової греко-скіфської) термінології, все ж де-хто з дослідників *геогойів* і *артерів* (відповідно «хліборобів» та «орачів») відмовляється розмежовувати, вважаючи, що він «помилково» розчленував одне ціле (хліборобство без рільництва неможливе). Переборюючи це «синонімічне непорозуміння», вони й ніколи вдаються до об'єднання територій цих племен в одну так звану Хліборобську Скіфію, розміщуючи її обабіч *Борисфена*.

При цьому лівобережців-*борисфенітів* ототожнюють із хліборобами, а правобережців — з орачами, над якими (всіма) з півночі (за «пустелю») нависали андрофаги («мужоїди»), а зі сходу (з-за *Пантікану* — Ворскли) примикали кочівники, жителі простору довжиною приблизно в 500 км (14 днів руху).

Що ж до протяжності території *борисфенітів* у мередіанному напрямі, то вона (від «пустелі» й до степової межі) вимірюється в 350—400 км (10—11 днів плавання Борисфеном⁹⁹), починаючись нижче Прин'яті і захоплюючи суч. Київ, бас. РОСІ — основну частину цієї землі (сам її центр шукають за 35 км на північ від м. Умані, де північ було озеро — «матір Гіпаніса»¹⁰⁰) тощо.

Фактичну ж роздільнопросторову й біномінативну репрезентацію скіфів-аграрників (окрім орачів і хліборобів) намагалися пояснити гіпотетичними відмінностями в способі господарювання: скіфи-орачі могли бути, як і пізніше надазовські ногаїці, напівкочівниками, що, зоравни поле й засіявши хліб, відкочовували слідом за своєю худобою, щоб повернутися назад, коли дозріє врожай¹⁰¹. Натомість скіфи-хлібороби могли бути справжніми аграрниками, які постійно займалися

рільництвом, городництвом, садівництвом і т. ін. Семантику назви үефрої пояснюювали з мотижного способу обробітку землі¹⁰², ототожнюючи етно-географічно її носій із так званими *калліпідами* (елліно-скіфами)¹⁰³.

Всебічне розмежування «скотарів» (скіфів царських і кочівників) та «аграрників» (скіфів-хліборобів і орачів) передбачає не тільки господарсько-етнографічну (resp. лінгвальну), а й, зрозуміло, соціально-кастову їхню специфікацію, паралелі до якої шукають у персько-арабській суспільній дивергенції, що полягає в розподілі суспільства на воїнів (царські скіфи, або *саї* «царів»), кочівників (*номадів*, вони ж *паралати*, з одного боку, й *сколотів*-тубільців — з другого) та аграрників у широкому розумінні слова (орачів-*асхатів* і хліборобів-*георгів*)¹⁰⁴. Підходячи до останніх (үефрої) етимологічно, їх пов'язували з гідронімом *Gerr(oc)*; монгольським індо¹⁰⁵; очевидно, патякаючи на низьку продуктивність тогочасного сільського господарства (пор. суч. монг. *ургуў* «безплідний, непродуктивний»); скіфським **gāsht* *varga* «ті, що розводять худобу» — при цьому осілі *скіфи-хлібороби*, які забезпечували всю Еладу й чимало інших країн хлібом, перетворювалися на скотарів — свою пряму противліжність, чим підіто зімалася «псевдоопозиція» *орачі* — хлібороби (пор. ще іран. *hauma* *varga* «ті, що вирощують хауму» — спеціальний хмільний трупок)¹⁰⁶.

Пов'язуючи *георгів* із землею (д.-гр. γῆ), їх намагаються диференціювати, виділяючи тих, що й: 1) обробляли; 2) копали, наприклад, створюючи канали. Надмеотидя («Надазов'я») та *Сіндської* (*Стародавньої*) Скіфії, чим, як гадають, займалися всі індоєвропейці Північного Надкориомор'я, крім *меотів* Босфору, *таврів* гірського Криму, а також, зрозуміло, — військовиків (іранців-кочівників)¹⁰⁷. Локально-номінативну диференціацію аграрників пояснюють ще примусовим частковим переселенням їх в райони Північного Криму для наближення продуcentів хліба до ринків збути¹⁰⁸. Тих же, що линилися на старих місцях (разом із *неврами* й под.), розглядають як безпосередніх предків *слов'ян*, насамперед наддніпрянських, оскільки ніяких зрушень місцевого населення тут протягом 2—3 тисячоліть (принаймні від Геродота й до Київської Русі) не спостерігається. Припускається також слов'янізація скіфів-орачів (як і скіфів-хліборобів), гаданими предками яких могли бути ще *кіммерійці*. Однак за браком належної лінгвістичної (а не тільки переважно археологічної) інформації поки що ці та деякі інші питання, наприклад зв'язку скіфів-аграрників із фракійськими, іранськими, кельтськими та іншими племенами, залишаються відкритими.

Етимологічно 'օրոտ̄քը (пор. д.-гр. ὄροτ̄ρος, ἄρος «орач»,

«робочий віл», (переносно) «батько»; "օրոտ̄ «орання» й под., "օրօտ̄ «ніва», «рілля»; ὄρόθ «орати», «обробляти», «оборонувати», «сіяти» і т. д.) є, звичайно, еллінізмом, — очевидно, калькою з місцевого апелітива на позначення представників відповідної суспільно-виробничої верстви населення. Пов'язування його з монгольським *арат* // *ард* «трудящий народ»; кавказьким *Еретелі*, *урартською*¹⁰⁹ та ін. лексикою не виходить поки що за межі дотепних, але мало переконливих зодогів.

Елліно-скіфи

Крім основних чотирьох суспільно-виробничих (resp. етнографічних) одиниць «Великої Скіфії», печать номінативної, а відповідно й етно-політичної, хай і не повної, скіфськості носять лі діякі інші об'єднання Північного Надкориомор'я. Так, Геродот *елліно-скіфів* ('Ελλήνες Σκύθων) вмішує поблизу гавані *борисфенітів* — центру узбережжої Скіфії. Інша назва цього етнічного утворення — *калліпіди*, яких уявляють папіковочовим (дуже схожим на *скіфів*), напівосілим хліборобським (виробничо-споживацьким) об'єднанням. Жили вони обабіч нижнього Гіпаніса й, гадають, відповідають пізійним падщістрянським *карпідам*¹¹⁰, дуже схожим своєю назвою із словом *калліпіди* (пор. іран., кельт., та ін. змінування *r* — *l*), що наштовхується на заперечення¹¹¹. Композит *елліно-скіфи* викликав, як і весь опомастикон Геродотової *Скіфії*, численні тлумачення. У цьому вбачали, наприклад, вказівку на: 1) змішане греко-скіфське населення району, що тяжів до *Ольвії*; 2) його *еллінізованих скіфів* (чи фракійців, політично належних до *Скіфії*); 3) грецьке й скіфське населення, яке жило по сусідуству. Можливо, найпереконливішим треба вважати перше, оскільки вимішування завжди є наслідком тих чи інших міжетнічних контактів. Для тієї доби це видно хоч би з того, що за одним з ольвійських декретів, поблизу цієї «Шасливової» гавані жили якісь *міксеглани* (μιξέλληγες¹¹² «змішані греки»). Найімовірніше, другим компонентом у цій мішенні були скіфи (інша справа, були вони «справжніми», «природними» чи лише номінальними, асимільованими). Із *елліно-скіфами* пов'язували також лівобережніх *гелонів*¹¹³, які, за Геродотом, переселилися туди з півдня суч. України (пор. *Гілаз*).

Аналогічно, так чи інакше, змішаними були й *тавро-скіфи*¹¹⁴ (скіфо-таври), скіфи-сатавки, скіфи-алани, кельто-скіфи та ін.

Гольтескіфи

Серед етнонімів-композитів скіфського циклу важливі місця посідають так звані *гольтескіфи*, як називали *голядсько-скіфську* етнічну мішанину. Якщо *Σκύθα* Геродота практично розпочинають тисячоліття фіксованої історії північно-західного іранського етнічного відгалуження, в чому помітне місце відіграє описана Геродотом і датована приблизно 515 р. до н. е. скіфо-перська війна, то *Golthescytha* готського історика Йордана (551 р. до н. е.) її «закінчує». Після цього нащадки *скіфів*, розчинившись у слов'янській мовно-культурній сти-хії¹¹⁵, поступово зникають з історичної арени як специфічна іранськомовна одиниця. *Голядсько-скіфський*, іншими словами, балтсько-іранський конгломерат, позначений в Йордана етнонімом *гольтескіфи* й локалізований сучасними дослідниками в східній частині Верхньої Наддніпрянщини і (або) в бас. Верхньої Оки з рр. Утою та Угрою¹¹⁶, крім часових, дає також максимальні територіальні параметри поширення постскіфського елементу в північному напрямі на час його розчинення в балто-фіно-ірано-слов'янській зоні.

СКІФАІ

Однак доля *Скіфської* держави, а отже, її скіфів як таких, вирішувалася значно південніше вказаної зони. Її дехто по-в'язує як із походами Олександра Македонського проти «верхніх скіфів», що «по-рабському» йому підкорилися, так і з сарматським наступом із-за Танаїсу. Наприкінці II — на початку III ст. н. е. *Скіфія* як політичне об'єднання перестала існувати¹¹⁷. Ще через кілька століть знак не тільки етнонім *скіфи*, а й усі ті композити, що відбивали процес асиміляції цього народу, як і всі інші похідні скіфського кореня. Книжний термін візантійської традиції *тавро-скіфи* в X ст. н. е. означав уже не *таврів* і не *скіфів* чи їхні суміші, а лише *слов'яни*, яких називали ще й *скіфами*¹¹⁸ і навіть *гіпербореями*.

Що ж до походження слова *скіфи*, то воно належить до найскладніших проблем вітчизняної етноніміки. Дехто вважав, що воно, коли це взагалі не перекручення якоїсь тубільної назви, походить від д.-гр. *σκύφος* // *σκύρεος*, еолійське *σκύθος* // *skuthos* «чаша». Це зовні обґрунтуеться згаданою скіфською генеалогічною легендою, за якою *Скіф*, брат *Агафірса* й *Гелона* (пор. *Tīpac* або *Гілея*), натягнувши батьків (Гераклів) лук і підперезавшивши його поясом, дістав від матері (напівжінки-напівзмії бас. р. Борисфен) ще й золоту чашу. Згодом, мовляв, усі *скіфи* стали носити такі ж чаши, діставши за це прізвисько «чашники», по-гр. *Σκύθαι*¹¹⁹. Од-

нак, відзначає той же автор, у скіфських могилах такі чаши «на поясах» чомусь не трапляються. Очевидно, за цим досить привабливим поясненням приховується зневажливо-народно-етимологічне перекручення якогось іншого слова як відбиття ставлення «лукавого» *елліна* до *скіфа* — «варвара», схильного до хмільного (пор. давньогрецький фразеологізм «пити по-скіфському»).

Інший дослідник, виходячи з досить продуктивного, на-самперед у кельтів і слов'яни, відгідронімного способу етно-німоутворення (пор. *вісляни* від *Вісла*, *моравани* від *Морава*, *полочани* від *Полота* і т. ін.), намагався пов'язати слово *скіфи* (пор. д.-р. *Великоа Скуєв*) з назвою р. *Куюсъ*, віднесеною Константином Багрянородним (Х ст.) до бас. Чорного моря й ототожненою з Геродотовим *Gīnakīr(ic)om*. За цією «етимологією», *Скуєв* утворено від *Куюсъ* шляхом «переста-новки букви с». При цьому випускається з уваги, що: 1) *Скуєв* є давньоруським пристосуванням давньогрецького *Σκύθης* // *σι* (у якому початкове *Σ* є етимологічним) до продуктивної моделі зібрінних етнонімів типу *чудь*, *весь*, *корси*, *русь* і под.; 2) *Куюсъ* Х ст. н. е. може бути лише наслідком, а не при-чиною виникнення «схожого» етноніму, датованого, як міні-мум, на півтора тисячоліття раніше цього гідроніму, на місці якого до того ж був інший (*Gīnakīrīc*); 3) епізодичний *Куюсъ*, як і його оточення (пр. *Сінгул-Інгул* (?), *Ізув*, *Аллатай*; пор. тюрк. *-гул*, *Алмат-* тощо), впадає із тієї історико-лінгво-географічної системи, куди, судячи з опомастичних та інших раритетів, належали *скіфи*. Не витримує елементарної кри-тики й пов'язування аналізованого етноніму з давньослов'янським **skiułan* «велетень»¹²⁰, хоч у вірменській мовні системі його семантичний відповідник (див. *саки*) й увійшов досить органічно, але знову ж лише в зворотному плані (етнонім > апелятив).

Цікавим, на перший погляд, здається й пов'язування *скі-фів* із д.-герм. *skiþan* «стріляти», тим більше, що скіфи були, дійсно, вправними стрільцями. До того ж стріли й лук були не тільки частиною їхнього побуту, а й неодмінним атрибутом їхнього військово-генеалогічного фольклору. За дономогою наконечників стріл одни із скіфських царів прозвів підрахунок своїх підлеглих, і такі стріли є типово скіфською архео-логічно-диференційною прикметою на всіх землях, де пройшов цей народ. І все ж зближення етноніму *Σκύθαι* із д.-терм. *skiþan* є звичайним народно-етимологічним тлумаченням (див. далі), як і його пояснення з арійського *skij* «скитатися»; па-радоксально але факт, що й у XVIII ст. н. е. *скіфів*, за тодішньою транскрипцією,— *скитів*, прямо пов'язували із східно-слов'янським *скитатися*. Тут впливала не тільки формальна

омонімія, а й випадкова «сіонімія»: скитання для цього кочового народу було його ледве чи не основною прикметою. Псевдоетимологічним є також зближення скіфів із гр. σκέψεως «гніватися»¹²¹ й под. Усім їм бракує системності, а етимології окремих слів, вирваних із фонетичних, словотвірних, лексико-семантичних та інших рядів, не можуть сприйматися всерйоз.

Отже, пояснення етюніму Σχέψις «скіфи» поза його генетичними зв'язками з функціональними паралелізмами типу сколоти й саки, гадаємо, приречене на невдачу.

Сколоти

«Наймолодший» народ Північного Надчорномор'я, за вже цитованою імам генеалогічною легендою, походив від місцевого «Адама», Зевсового (тут явно проглядає еллінська коректа; треба Папаєвого — від імені головного скіфського бога) нащадка Таргітая, народженого, як уже відзначалося, дочкою р. Борисфену. Таргітіди *Lipokssai*, *Arrokssai* і *Kolakssai*, в свою чергу, стали родоначальниками (відповідно) *авхатів*, *катіарів* (і *траспіїв*), а також паразлатів, що «всі... разом називаються сколотами, тобто царськими. Елліни ж звуть їх скіфами»¹²²; за пізнішим перекладом: «...всі разом... називаються сколоти (Σχόλοτοι) за іменем царя; скіфами же назвали їх греки»¹²³ (принципова різниця: сколоти — не «царські», а «названі за іменем царя», що особливо важливо для етюнімічного дослідження, хоч воно й має справу з фольклорно-легендарним матеріалом). Цей етюнім згадано Геродотом лише один раз, що спричинилося в скіфології до виникнення багатьох і дуже різних згадувів як про слово, так і про об'єкт його застосування. До найширеніших серед них належить припущення, що сколоти — це самоназва скіфів, або принаймні однієї з етнічних груп скіфського етнополітичного союзу, а також на основі нібито перекладу, що ця назва походить від слова «цар». Якщо з першою половиною цього твердження можна якось погодитися, то другу виправлений текст перекладу Геродотової «Історії» явно спростовує на користь відантропонімного походження аналізованого етюніма. Але й таке розуміння етюнімотворчого процесу Геродотом та його сучасниками, очевидно, далеке від історичного. Справа в тому, що виведення назв племен від особових імен взагалі мало продуктивне й перідко ставиться під сумнів. Значно продуктивнішим є зворотний процес. Так сучасна українська антропонімія переповнена прізвищами типу *Німець*, *Поляк*, *Волошин*, *Турчин*, *Литвин(енко)*, *Бойко* і под. Очевидно, не мало таких антропонімів було й за античної та середньовічної доби

(пор. царі: Σαρομάτης I, II і III) у Боспорській державі¹²⁴, 'Αριάντης і 'Αρισπεύθεος у Скіфській¹²⁵, 'Αρισρχθης — у Каппадокійській при 'Αρισ — одна з областей у стародавній Персії від "Ариос" «арій» і т. ін.¹²⁶ Зрозуміло, що й *Колаксай* (*Коллэхъ*) є не чим іншим, як давньогрецьким зневажливо-нарівностимологічним перекрученням (пор. д.-гр. κήλεσξ «облесливець») місцевого відтворючого утворення в значенні «сколоти» («арійський цар»). Такий висновок напишується як із указівки Геродота, що етюнім *сколоти* (не «колоти») утворено «за іменем царя», так і з іорівняння цього антроніму (первинною формою його була, очевидно, **Skolakssai*, д.-гр. *Σχολάξ). У різних еллінських дialektaх, представники яких розселилися в Північному Надчорномор'ї, концептуально група *ск* спрощувалася¹²⁷ з іншим етюнімом цієї самої групи — *Сколотіт* (*Skolopitas*)¹²⁸, належним до одного ряду з іменами типу *Arianeit* (іор. *арій*), *Sparagaiet*¹²⁹ і под.

Цікаво, що гідронімія України зберегла до наших днів утворення, які нагадують аналізованій етюнімі. Йдеться про поліські назви річок *Сколот* — лівий доплив Десни¹³⁰ і *Сколодинку* (т. *скл*) — праву притоку Прип'яті¹³¹. Дехто до цієї самої групи відносить і назву р. *Оскіл* (рос. *Оскол*) бас. Сіверського Дінця; пор. у перекладі з «Повісті временних літ» під 1061: «Знову прийшли половці... на Руську землю... і повоювали... пішли геть... Був князь у них *Іскол*»¹³²; в оригіналі, за Лаврентіївським літописом: «Бысть же князь ихъ *Исколъ*» (варіант *соколь*¹³³; пор. м. *Сокаль* на Львівщині).

Що ж до походження слова *сколоти*, то його пов'язували із слов'янськими лексемами типу *коло*, *сколювати*, *скала* «скеля» й под.; з арійським *skal-* «рубати, ранити», пагякаючи на відвагу «сколотських воїнів»; із словом у значенні «цуценята» (?; вбачаючи в *Kolakssai* проводири «молодих собак»¹³⁴ і т. ін. Гадаємо, що етимологічні пошуки тут, як і в інших випадках, слід вести, розгортаючи системні взаємозв'язки, першою ланкою в яких може бути вже згаданий нами *(*C)kolakssai*. У ньому, як і в іменах його братів *Lipokssai* й *Arrokssai*, останній компонент означає «цар, володар»; пор. скіф. *й* авест. *xšayu-* «сияти»; «блістити»; «володарювати», осет. *xsařt* «добрість», *xšin* «княгиня», *xsed* «зоря»; відповідно *Коллэхъ* має свій компонент із *xšayu*, а його перша частинна залишається «не зрозумілою»¹³⁵ (йдеться про компонент *(*C)kol-a-, де голосний *-a-*, очевидно, поєднувальним звуком). Що стосується реконструйованого **Скола* (пор. іш м. *Сколе* в Українських Карпатах; тепер Львівська обл.), то він серед аналогів має, крім половецького *Іскол* // *Исколъ* / *Соколь* неясного походження, ще й скіфське *Скіл* (*Σχέλης* / *Σχέλεως*)¹³⁶, відоме з «Історії» Геродота й фракійської епігра,*

фіки. На цьому фоні реконструйоване нами ім'я-етномін *сколотів* у грецькому написанні повинно виглядати як *Σκόλης «Скол», звідки реальну існуючу форму множини *Σκόλοτοι* (-οι); пор. д.-гр. Μασσαγέται «массагети» й ім'я Μασσαγέτες «*Mas-sag*¹³⁷», Σαυδарάται «саадарати» й осет. sawdar «чорновдягнений», ¹³⁸ Σωφροτάται «саеромати» й цар Σωφροτής «*Саеромат*», Αλλάтас «саехати» й Aax¹³⁹ і т. ін. Компонент -тai, що має й варіант -тai (-θai), є не що інше, як дуже продуктивний у формі -t (a) в північно-східній груні іранських мов показник множини¹⁴⁰.

Отже, сингулятивові *(Σ)κόλης «Скол» відповідає плюратори *Σκόλοτοι* «сколоти», прямими аналогами до яких є пара Σκόθης «*Скіфи*» — Σκόθαι «*скіфи*» з греко-іонітської версії скіфської генеалогічної легенді.

Зіставлення епонімів-сингулятивів *(Σ)κόλης і Σκόθης між собою показує, що вони в своєму розвиткові разнили певних змін: якщо в першому з них було втрачено ініціальний приголосний (пор. Σκόλοτο), то в другому, очевидно, загублено суфіксальний *-λ(ο)-: форму одинини, Σκόθης штучно утворено від множинного Σκόθαι із збереженням певствативного для сингулятивів суфіксального -θ-, що входить до складу показника множини. Все це свідчить про те, що плюратори Σκόθαι є, очевидно, наслідком дій адстративих народноетимологічних впливів. Це видно з несиметричності функціонально й семантично тоготинки пар: *(Σ)κόλης — Σκόλото, з одного боку, й Σκόθης — Σκόθа — з другого.

Цілком збігаючись початковим Σκ-, а також діалектно диференційованним показником множини -тai // -θai, як і єдинальним голосним -ο- // -ο-, ці етноніми різняться наявністю (*сколоти*) чи відсутністю (*скіфи* // *скайти*) в них суфіксального -λο-.

Усе це паштовує на думку, що Σκόθαι є похідним від втраченого *Σκόλ(ο)θai, в якому ненаголошений короткий *օ міг занепасти, а твердий *ʃ — перейти в *χ (звідки *-χλ- > *χ). Такий чисто фонетичний процес міг знайти підтримку в народноетимологічному зближенні з д.-герм. *skut- «стрілець» (із лука); пор. скіфські стріли й луки, а також д.-ніви. skuti, англосакс. scyfta, д.-швед. skytte, порв. skyte «стрілець»¹⁴¹.

І хоч скіфи, дійсно, користувалися репутацією прекрасних стрільців (із лука), все ж вважати, що в епоху, коли лук і стріла так чи інакше були практично на озброєнні всіх тогочасних народів Євразії, лише ім (*скіфам*) було присвоєно ім'я «стрільців», і то при відсутності народів — «мечоносців», «сокирників», «списометальніків» і т. ін., очевидно, засміливо. Тут, гадаємо, може йтися лише про переосмислення тими самими германцями чужого й темного для них етнічного імені та зближення його із своїм, «розумілим» словом, яке до того ж

влучно характеризує одну з особливостей життя й побуту сусіднього народу. Можливо, що така народноетимологічна назва від германців перекочувала прямо чи спосередковано до греків, які її знову ж переробили, наблизивши до свого σκύθος «чаша», тим самим охарактеризувавши іншу грань скіфських захоплень.

Найнімовірніше, етнонім *скіфи*, як уже відзначалося в наукі, є різновидом самоназви сколоти¹⁴².

А звідки ж походить ця самоназва?

На цьому питанні ми детальніше зупинимося трохи нижче (в розділі «Саки»), а поки що передємо до інших скіфсько-сколотських сусідів.

¹ Геродот. История в девяти книгах / Пер. и прим. Г. А. Стратановского. — Л.: Наука, 1972. — С. 85, 190.

² Lexikon der Antike. — Leipzig : VEB, Bibliographisches Institut, 1979. — S. 49.

³ Геродот. История... — С. 75.

⁴ Там же. — С. 190.

⁵ Довлатур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота : Тексты. Перевод. Комментарий. — Л.: Наука, 1982. — С. 99, 138, 139.

⁶ Древнеегреческо-русский словарь / Сост. И. Х. Дворецкий. — М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1958. — Т. 2. — С. 1486.

⁷ Довлатур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч. — С. 109, 121, 139, 141.

⁸ Геродот. История... — С. 551.

⁹ Там же. — С. 193.

¹⁰ Довлатур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч. — С. 252—253.

¹¹ Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия. Историко-географический анализ. — М.: Наука, 1979. — С. 188.

¹² Довлатур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч. — С. 99.

¹³ Там же. — С. 138, 139.

¹⁴ Трубачев О. Н. Indoarica в Северном Причерноморье. Источники. Интерпретация. Реконструкция // Вопр. языкоznания. — 1981. — № 2. — С. 16.

¹⁵ Довлатур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч. — С. 101.

¹⁶ Трубачев О. Н. Rasparaganus rex Roxolanorum // Славянское и балканское языкоzнание. Проблемы языковых контактов. — М.: Наука, 1983. — С. 37.

¹⁷ Довлатур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч. — С. 111, 173, 204, 259—261.

¹⁸ Трубачев О. Н. Indoarica. — С. 16.

¹⁹ Полное собрание русских летописей. — М.: Изд-во вост. лит., 1962. — Т. 1. Лаврентьевская летопись. — С. 13.

²⁰ Радянська Енциклопедія Історії України. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1972. — Т. 4. — С. 108.

²¹ Антична географія / Сост. М. С. Боднарський. — М.: Географгиз, 1953. — С. 248.

²² Довлатур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч. — С. 103.

- ²³ Трубачев О. Н. Названия рек Правобережной Украины.— М. : Наука, 1968.— С. 269—270.
- ²⁴ Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 46, 74, 153, 154, 160, 164, 180; Ященко А. И. Топонимика Курской области.— Курск, 1958.— С. 16.
- ²⁵ Черненко Е. В. Скифо-персидская война.— Киев : Наук. думка, 1984.— С. 52.
- ²⁶ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шиширова И. А. Указ. соч.— С. 381, 153.
- ²⁷ Там же.— С. 147.
- ²⁸ Нейхардт А. А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии.— Л. : Наука, 1982.— С. 221.
- ²⁹ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шиширова И. А. Указ. соч.— С. 129.
- ³⁰ Петров В. П. Скифи. Мова і етнос.— К. : Наук. думка, 1968.— С. 142; Корпус боспорских надписей.— М. : Л. : Наука, 1965.— С. 438.
- ³¹ Корпус...— С. 824—843.
- ³² Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шиширова И. А. Указ. соч.— С. 443.
- ³³ Дандалаев М. А. Иран при первых Ахеменидах (VI в. до н. е.).— М. : Изд-во вост. лит., 1963.— С. 61—101; Оранский И. М. Введение в иранскую филологию.— М. : Изд-во вост. лит., 1960.— С. 42.
- ³⁴ Дандалаев М. А. Политическая история Ахеменидской державы.— М. : Наука, 1985.— С. 103; Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон.— Спб., 1894.— Т. 3.— С. 258—259.
- ³⁵ Античная география.— С. 247.
- ³⁶ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шиширова И. А. Указ. соч.— С. 131.
- ³⁷ Петров В. П. Зазнач. праця.— С. 34, 58.
- ³⁸ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шиширова И. А. Указ. соч.— С. 100, 101.
- ³⁹ Древнегреческо-русский словарь.— Т. 2.— С. 1484.
- ⁴⁰ Там. же.— С. 1486.
- ⁴¹ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шиширова И. А. Указ. соч.— С. 101.
- ⁴² Там же.— С. 163.
- ⁴³ Там же.
- ⁴⁴ Граков Б. Н. Термин «Эжфат» и его производные в надписях Северного Причерноморья // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры.— М. ; Л. : Изд-во АН ССР, 1947.— Т. 16.— С. 82.
- ⁴⁵ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шиширова И. А. Указ. соч.— С. 107.
- ⁴⁶ Корпус...— С. 839; Радянська Енциклопедія Історії України.— Т. 4.— С. 248.
- ⁴⁷ Античная география.— С. 320.
- ⁴⁸ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М. : Наука, 1982.— С. 33.
- ⁴⁹ Античная география.— С. 248.
- ⁵⁰ Раевский Д. С. Очерки идеологии скифо-сакских племен. Опыт реконструкции скифской мифологии.— М. : Наука, 1977.— С. 193.
- ⁵¹ Античная география.— С. 180.
- ⁵² Там же.— С. 179.
- ⁵³ Латышев В. В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // Вестник древней истории, 1947.— № 3.— С. 272.
- ⁵⁴ Там же.— С. 276.
- ⁵⁵ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шиширова И. А. Указ. соч.— С. 81.
- ⁵⁶ Там же.— С. 107.
- ⁵⁷ Там же.— С. 81.
- ⁵⁸ Там же.— С. 99.
- ⁵⁹ Там же.— С. 117.
- ⁶⁰ Мозолевський Б. М. Скіфський степ.— К. : Наук. думка, 1983.— С. 12.
- ⁶¹ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шиширова И. А. Указ. соч.— С. 290—291.
- ⁶² Там же.— С. 118; Эварницкий Д. И. Остров Хортица на реке Днепр (на поездки по запорожским уроцищам).— Київ: старина, 1886.— Т. 6.— С. 41, 43.
- ⁶³ Маштаков П. Л. Список рек Днепровского бассейна.— Спб., 1913.— С. 84.
- ⁶⁴ Стрижак О. С. Назви річок Запоріжжя й Херсонщини.— К. : Наук. думка, 1967.— С. 56—58.
- ⁶⁵ Там же.— С. 58.
- ⁶⁶ Словник гідронімів України.— К. : Наук. думка, 1979.— С. 373.
- ⁶⁷ Нариси стародавньої історії Української РСР.— К. : вид-во АН УРСР, 1957.— С. 115.
- ⁶⁸ Древнегреческо-русский словарь.— Т. 1.— С. 14, 312, 828.
- ⁶⁹ Гомер. Гілада.— К. : Дніпро, 1978.— С. 215, 424.
- ⁷⁰ Древнегреческо-русский словарь.— Т. 1.— С. 312; Античная география.— С. 49.
- ⁷¹ Древнегреческо-русский словарь.— Т. 1.— С. 827.
- ⁷² Кулаковский Ю. Карта Европейской Сарматии по Птолемею.— К., 1899. Карта.
- ⁷³ Полін С. В. Про сарматське завоювання Північного Причорномор'я // Археологія.— 1984.— Т. 45.— С. 31.
- ⁷⁴ Древнегреческо-русский словарь.— Т. 2.— С. 1136.
- ⁷⁵ Супранская А. В. Групповые обозначения людей в лексической системе языка // Имя нарицательное и собственное.— М. : Наука, 1978.— С. 61.
- ⁷⁶ Античная география.— С. 49.
- ⁷⁷ Гамкеладзе Т. В., Наанов Вяч. Вс. Индоевропейский язык и индоевропеи: Реконструкция и историко-типологический анализ языка и протокультуры.— Тбилиси : Изд-во Тбилис. ун-та, 1984.— Т. 2.— Карта.
- ⁷⁸ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шиширова И. А. Указ. соч.— С. 107.
- ⁷⁹ Там же.— С. 109, 246.
- ⁸⁰ Латышев В. В. Указ. соч.— С. 312.
- ⁸¹ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шиширова И. А. Указ. соч.— С. 121.
- ⁸² Там же.— С. 127.
- ⁸³ Граков Б. Н. Указ. соч.— С. 82.
- ⁸⁴ Артамонов М. И. Вопросы истории скифов в советской науке // Вестник древней истории, 1947.— № 3.— С. 70.
- ⁸⁵ Нейхардт А. А. Указ. соч.— С. 47; Раевский Д. С. Указ. соч.— С. 139.
- ⁸⁶ Корпус...— С. 95.
- ⁸⁷ Энциклопедический словарь.— Т. 30.— С. 205; Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шиширова И. А. Указ. соч.— С. 440—443; Абаев В. И. Осетинский язык и фольклор.— М. : Изд-во АН ССР, 1949.— Т. 1.— С. 171, 179.
- ⁸⁸ Корпусова В. Н. Пам'ятники скіфської культури на Україні.— К., 1970.— С. 9—10.

- ⁸⁹ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 107.
- ⁹⁰ Там же.— С. 119.
- ⁹¹ Там же.
- ⁹² Там же.— С. 106, 107.
- ⁹³ Там же.— С. 119.
- ⁹⁴ Болтенко М. Ф. Herodoteana // Матеріали з археології Північного Причорномор'я.— Одеса, 1960.— Вип. 3.— С. 53.
- ⁹⁵ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 65.
- ⁹⁶ Там же.— С. 78.
- ⁹⁷ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка.— Спб., 1895.— Т. 2.— С. 74.
- ⁹⁸ Раевский Д. С. Указ. соч.— С. 55.
- ⁹⁹ Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 117, 129, 140—141, 193—194.
- ¹⁰⁰ Там же.— С. 73, 168.
- ¹⁰¹ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 59, 229.
- ¹⁰² Там же.— С. 65.
- ¹⁰³ Петров В. П. Зазнач. праця.— С. 91.
- ¹⁰⁴ Артамонов М. И. Указ. соч.— С. 76—77.
- ¹⁰⁵ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 230, 235.
- ¹⁰⁶ Там же.— С. 230; Нейхардт А. А. Указ. соч.— С. 111.
- ¹⁰⁷ Трубачев О. Н. Лингвистическая периферия древнейшего славянства. Индоевропейцы в Северном Причерноморье // Вопр. языкоznания.— 1977.— № 6.— С. 16.
- ¹⁰⁸ Маердин В. В. Образование древнерусского государства.— Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1945.— С. 33.
- ¹⁰⁹ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 230.
- ¹¹⁰ Там же.— С. 224.
- ¹¹¹ Русьес А. С., Скаржинская М. В. Ольвийский полис и каллипиды.— Вестник древней истории.— 1979.— № 4.— С. 25—36.
- ¹¹² Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 225—226.
- ¹¹³ Там же.— С. 140—143.
- ¹¹⁴ Соломоник Е. И. Про значение термина «ставроскифи» // Археологічні пам'ятки УРСР.— К.: Вид-во АН УРСР, 1962.— Т. 11.— С. 153—157.
- ¹¹⁵ Топоров В. И. Еще раз о Goliatheslytha у Иордана (Getica, 116): К вопросу северо-западных границ древнерусского ареала // Славянское и балканское языкоzнание. Проблемы языковых контактов.— М.: Наука, 1983.— С. 38.
- ¹¹⁶ Там же.— С. 42, 48.
- ¹¹⁷ Радянська Енциклопедія Історії України.— Т. 4.— С. 108.
- ¹¹⁸ Соломоник Е. И. Зазнач. праця.— С. 156.
- ¹¹⁹ Оразов А. Происхождение названий русских и некоторых западноевропейских рек, городов, племен и местностей.— Вельск, 1907.— С. 199—200, 366.
- ¹²⁰ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 210.
- ¹²¹ Бибиков М. В. Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа (XII—XIII вв.) // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования. 1980 г.— М.: Наука, 1981.— С. 45.
- ¹²² Геродот, История...— С. 188.
- ¹²³ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 100, 101.
- ¹²⁴ Корпус...— С. 842—843.
- ¹²⁵ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 129, 132.
- ¹²⁶ Древнегреческо-русский словарь.— Т. 1.— С. 233.
- ¹²⁷ Георгиев В. И. Исследования по сравнительно-историческому языкознанию: (Родственные отношения индоевропейских языков).— М.: Изд-во иностр. лит., 1958.— С. 73.
- ¹²⁸ Mapp H. Я. Термін «скиф» // Избр. работы.— М.: Сокертиз, 1935.— Т. 5.— С. 36.
- ¹²⁹ Петров В. П. Зазнач. праця.— С. 76—77.
- ¹³⁰ Богдашев А. Е. Язык земли.— Ярославль : Верхневолжск. книжн. изд-во, 1966.— С. 78—79.
- ¹³¹ Маштаков П. Л. Указ. соч.— С. 150.
- ¹³² Повість миулих літ / Переказ В. Близнеця.— К.: Веселка, 1982.— С. 116.
- ¹³³ Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку.— Сиб., 1910.— С. 159.
- ¹³⁴ Абасов В. И. Осетинский язык...— С. 189.
- ¹³⁵ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 130, 131; Нейхардт А. А. Указ. соч.— С. 221.
- ¹³⁶ Абасов В. И. Осетинский язык...— С. 218—220.
- ¹³⁷ Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 230.
- ¹³⁸ Абасов В. И. Осетинский язык...— С. 218—220.
- ¹³⁹ Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 230.
- ¹⁴⁰ Оранский И. М. Иранские языки.— М.: Изд-во иностр. лит., 1963.— С. 185—186.
- ¹⁴¹ Абасов В. И. Скифо-европейские изогlossen.— М.: Наука, 1965.— С. 25.
- ¹⁴² Абасов В. И. Осетинский язык...— С. 243—244.

НЕВРИ

Загубившись серед гір, лісів, річок, озер і боліт однієї з найглуших окраїн Геродотової ойкумені, ця група племен, хоч і фіксується на самому світанку писаної східноевропейської історії, все ж тривалий час залишається огорнутою туманом таємничості, і то не тільки стосовно своїх звичаїв чи контактів із сусідами, а й щодо свого просторового розміщення, напрямів і характеру міграції, етно-мовної атрибуції й самої етнічної назви.

До грецьких колоній Північного Надчорномор'я про них доходили прямо-таки пеймовіні оповідіння. Переповідали не тільки про загалом поширені ще й за часів формування східнослов'янської держави так званого умікання наречених чи про дивовижну війну з якими-сь «зміями», а й про нерідчі фантастичні локантропоморфні («вовкулацькі») перетворення *nevri*, побут яких за нормальних обставин багато в чому нагадував *скіфський*.

Найповнішу для свого часу інформацію про цей етнос подає Геродот. «Від гавані *борисфенітів* (вона... міститься в

самій середині узбережжя Скіфії)...— пише він,— першими живуть калліпіди, які є елліно-скіфами, над ними... аліони... Над аліонами... скіфи-рільники... Вище цих живуть неври (Неурої)...¹ над неврами — земля, повернута до північного вітру, на всьому відомому просторі безлюдна. Це племена, що живуть уздовж течії річки Гіпаніс на захід від Борисфену².

Отже, неври (лат. *Neuroi*, рідше *Neuri*, *Nervi(i)*³ й под.) жили на Поділлі та частині Середньонаддніпрянського Правобережжя (на захід від Дніпра — Борисфену, про витоки якого Геродот, за його власним визнанням, не мав ані найменшого уявлення⁴, та у верхів'ї Південного Бугу — Гіпанісу, що брав початок нібито з великого озера, біля якого випасалися дики білі коні)⁵, межуючи тут зі скіфами-рільниками (їх частіше називають скіфами-орачами; рос. скіфи-пахари, ріднє, скіфи-оратай)⁶. Залишається відкритим питання, чи доходили неври при цьому аж до самого Дніпра.

Що ж до північної межі неврського розселення, то вона ще більш невиразна. Ідеться, власне, не стільки про межу, скільки про географічно не визначену «безлюдну» територію, під якою пайчастіше розуміють Поліські, чи, можливо, точніше, Надпріп'ятські, болота⁷, завжди важко прохідні, а під час повеней — суцільні «моря».

У друге Геродот повертається до неврської проблеми, описуючи скіфські рубежі. «Далі від Тавріки, — зазначає він, — вище таєрів в області, повернутий до східного вітру, живуть... скіфи... Від Істру ... Скіфія обмежена спочатку агафірсами, потім неврами, далі андрофагами й, нарешті, — меланхленами»⁸.

Таким чином, коли в подільсько-середньонаддніпрянському регіоні, можливо, прилеглому якщо не до бас. Струги, то, за Б. О. Рибаковим, до рр. Ірпеня й Тетерева⁹ — важливих пізніших історико-політичних, а отже, й лінгво-діалектних рубежів у районі, що тяжіє загалом до м. Києва, неври контактували зі скіфами-рільниками, або плугатарями чи орачами, «згрецька» — аротирами (д.-гр. Σχύρα ἄροτρες, пор. ἄροτρό «рільник, орач» та ін.¹⁰, лат. *arator* «ратай, орач», с.-ірл. *aírín* «орю», *araíthar* «плуг», корн. *aradur* «т. с.»; с.-х. *rātaj*, *rātāp*, в.-луж. *rataj*, *ratār* «орац» і т. ін.)¹¹, то на південному заході, власне, в Дністро-Дунайському межиріччі, — з агафірсами // агатирсами, із землі яких, за Геродотом, витікала р. *Mapis* (Мідріс-юс¹²; її ототожнювали то з *Мурешем* // *Марошем*, лівою притокою Тиси, то з Олтом чи Ордженешем, які впадають до Дунаю), що «змішується з Істром»¹³.

«Істр — перша річка Скіфії, — продовжує Геродот, — за нею йде *Tiras*. Останній починається на півночі й витікає з великого озера на межі Скіфії та землі *nevri*¹⁴. В іншому

перекладі цього уривка *Tira...* бере свій початок з великого озера, що розмежовує *Скіфію* й *Невриду*¹⁵; у третьому — *Tiras...* з великого озера, яке відділяє *Скіфію* від *Неврської землі* (*Neuriba*)¹⁶. Нам важливо тут не тільки вказати на назву землі *nevri* — *Невриду*, а й привернути увагу до місця, де витікає *Tiras*, який, можливо, спричинився до виникнення назви *агатирсів* // *-фірсів* — сусіднього з *nevrami* племені і зберіг у своєму басейні цікаві орієнтири для з'ясування *nevрської* проблеми.

«Поняття про те, що річки витікають з озер, — пише акад. Б. О. Рибаков, — є одним із шаблонів стародавньої географії... але в цьому випадку є деяка підстава говорити про озеро: у верхів'ях Дністра між *Самбором* та гирлом притоки *Бистриці* на просторі близько 50 км існують великі болота, які могли бути ототожнені з озером. Ці болота містяться поблизу стику скіфських (західноподільська група) й нескіфських (пізньовисоцька, милоградська) культур»¹⁷.

Неврських сусідів із півночі, північного сходу чи північного заходу Геродот, напевно, не звав, тому він вдається до квазі- (пор. *андрофаги*, д.-гр. ἀνδροφάγοι¹⁸ «людодій»¹⁹, власне, «чоловікоїди»: ἀνδρος, gen. sing. до ἄνδρος «чоловік, мужчина; муж; коханець» і под. + φάγος «любитель поїсти»²⁰, де хото вважає, що андрофаги — це переклад незадіксованого праслов'янського етноіму, звідки д.-р. *самоидъ* < саам. норв. *Sáme-Äná*, род. *Sáme-Ädnám(a)* «Лапландці»²¹ чи, справді, калькованих (зокрема *меланхлені*, д. гр. Μέλαγχλαιοι²², «чорноризці», або «чорні кафтани»²³, та ін. «етноімів» (наприклад, «змії»?). Що ж до *таєрів*, локалізованих у *Таврії* (Крим), то серед численних етимологій цього етноіму є й кельтська²⁴; пор. ще назву кельтського племені *Taigisci*²⁵.

Принагдію треба відзначити, що Геродот зафіксував чи мало етноімів скіфського «чотириногутника», однак від них ним чи його попередниками було «утворено» зовсім небагато похідних топонімів. Сюди крім *Кіммерії* й ряду інших географічних назв цвого кореня, що тяжіють до Боспору Кіммерійського²⁶, самої *Скіфії* (зокрема, *Стародавньої*), *Тавріки*, країни *Герр(ос)* та оз. *Меотида* (пор.: *кіммерійці*, *скіфи*, *таєри*, *герри* й *меоти*)²⁷, які майже всі сягають берегів здавна обжитого *еллінами* Понту Евксинського, належать ще тільки *Неврида* (д.-гр. *Νευρίς*, ім. наз. відм.)²⁸ та не менш таємничим. *Гелон*, племінний центр *гелонів*²⁹.

Якщо виходити із сучасної східноєвропейської гідрографічної мережі, то Геродотова *Неврида* була досить значною країною. Обмежена на півночі «бездідною» землею («південніше Прин'яті й Сожу»)³⁰, що належала до її потенційного «гінтерланду», *Неврида* починалася на заході десь біля

витоків Тірасу — Дністра й, очевидно, Пріп'яті, йдучи на схід уздовж її течії до Дніпра.

Що ж до Верхньої Наддністрийщини, то тут *неври*, треба гадати, проникали й у самі Карпати (пор.: *a montibus oriens Nerviorum*)³¹, приайні в ті райони, які тепер відносяться до так званої *Бойківщини*. Звідси в райони Південного Надбужжя південна межа *Невриди*, логічно, повинна була серед інших проходити десь південніше суч. м. Галича Івано-Франківської обл. Інакше кажучи, *Неврида* мала б охопити, частково чи повністю, територію майбутніх *Галицької*, *Бельзької*, *Волинської*, *Болохівської*, *Київської* та інших земель, що згодом увійшли до складу *Київської Русі*. Зрозуміло, що така помітна країна повинна була відігравати й певну роль у тогоджасних міжнародних стосунках. Не дивно, що приблизно в середині I тис. до н. е., коли (~ 515 р.) почалася навала *персів* на *Скіфію* з Дарієм I Гістаспом на чолі, *nevri*, власне, їхнього царя було запрошено на спеціальну нараду, скликану з ініціативи *скіфів* для організації відсічі агресорові. «На нараді,— свідчить Геродот,— були присутніми царі *таврів*, *агафірсів*, *nevri*, *андрофагів*, *меланхленів*, *гелонів*, *будинів* і *савроматів*³². Якщо «Гелон, Будин і *Савромат*, будучи заодно», погодилися допомагати *скіфам*, то *«Агафірс, Невр (Nevrōs), Андрофаг та [царі] меланхленів і таврів»* відмовилися³³. *Неври*, хоч і мали одні звичаї зі *скіфами*³⁴, не погодилися допомагати їм, мотивуючи це агресивністю останніх. Пізніше *nevri* за це поплатилися: *скіфи* вторглися в *Невриду*, заманюючи туди й *персів* (є думка, що своє зведення рахунків із *nevrami* та іншими «пелояльними» племенами *скіфи* здійснили після цієї війни)³⁵.

Цікаво, що Геродот, змальовуючи перипетії цієї скіфсько-перської війни, не порушує раз на завжди встановленого ним розміщення племен. Так, наприклад, *nevri* постійно постаються ним між *агафірсами* (балкано-карпатським, точніше, закарпатським, якщо не семиградським, чи, за сучасною термінологією, трансильванським, племенем) та *андрофагами* (з досить неконкретною локалізацією). У цій самій позиції, хоч і в зворотному порядку, *nevri* подано і в опису скіфських досить алогічних з географічного погляду відступальних-заманювальних маневрів: *скіфи* спочатку (після *меланхленів*, тобто з південного сходу) вторглися в землі *андрофагів* і *nevri* (у *Невриду*), а потім уже з півночі наблизились до області *агафірсів*, де й зустріли належну відсіч³⁶. «Меланхлені, *андрофаги* й *nevri*... в сум'ятті... тікали на північ, у пустись. *Скіфи* не стали вторгатися до *агафірсів*... а з *Невриди* почали заманювати *персів* у свою країну»³⁷.

З цього поки що можна зробити лише попередній виснов-

ок: тогочасні племена були досить динамічними, вони могли покидати одну територію й переселятися в іншу. При цьому *nevri*, як і їхні східні чи північно-східні сусіди, в разі неbezпеки досить вільно пересувалися насамперед в, умовно кажучи, меридіанному напрямі (в райони суміжної «пустелі», забложені простори якої, очевидно, були мало цікавими як для *скіфів*, так і для *персів*).

Про широтні пересування *nevri* Геродот згадує в зв'язку з описом їхніх міжплемінних взаємостосунків та етнографічних особливостей. «*Неври...*— пише він,— за одне покоління до походу Дарія... зовсім покинули свою країну із-за змії (бл. 'օփֆօվ)». Річ у тому, що в їхній країні з'явилася багато змій, а інші, ще численніші, ринулись до них із пустель, доки, нарешті, (*nevri*) під їхнім тиском не поселилися разом із *будинами*, покинувши свою землю. Ці люди, очевидно,— перевертні (*γύρτες*). Бо *скіфи* є *елліни*, які живуть у *Скіфії*, кажуть, ніби раз на рік кожен *nevр* стає *вовком* на кілька днів, а потім знову повертається до попереднього стану. Розновідаючи про не, вони мене не переконують, але все одно розповідають і, розгорідаючи, клянуться»³⁸.

Із цього, можливо, найістотнішого в етнічному плані повідомлення про *nevri* від *еллінів*, які його сприйняли, записаного Геродотом від *скіфів* (*-οραčίον*), випливає кілька висновків.

По перше, це *nevrsьке* оловівідання посить сухо легендарний, до того ж, зрозуміло, перекладний характер. Інакше кажучи, до «батька історії» ця інформація потрапила не від *nevri* безпосередньо (у *Невриді* він не бував) і навіть не від *будинів* (чи *гелонів*), на територію яких переселилися *nevri*, а через *скіфів* чи грека-драгомана, бо їх скіфської мови знаменитий галікарнаесь не знатав. Інакше кажучи, Геродот у цьому випадку мав справу не з оригіналом, а з подвійним перекладом, до того ж, можливо, з близькокорідичної, на першому етапі, мови.

По-друге, на основі одних лише Геродотових відомостей можна дійти висновків про існування кількох *«Неврид»*: а) тієї, що виникла до навали «змії»; б) сформовану внаслідок цієї навали; в) створену після скіфських вторгнень часів воєн із *персами* (~515 р. до н. е. та ін.).

По-третє, під «зміїми» треба, очевидно, розуміти не «ядовитих плазунів», а племена (чи досить могутнє плем'я) із «змійною» системою символічної репрезентації (тотем — «герб» — прапор — етноім). Мало ймовірно, щоб таке могутнє плем'я, яким були *nevri* (пор. у пізнішій латинській поезії характеристика його етнофора: «nevр-супостат... у панцир коня за-кував»³⁹), уступили свою територію якимось «плазунам».

По-четверте, *неври*-«перевертні» під «зміїнгом» тиском переселяються до будинів — племені, яке, з одного боку, є посім етноніму, що серед інших має й кельтську етимологію (пор.: д.-брет. *bodin*, с.-ірл. *buiden*, вал. *byddin* «фінсько»⁴¹, а також десь у цьому регіоні пізніше, зокрема на карті Птолемея, плем'я *bodiniv* у регіоні, що тяжів до так званих *Bodinských gîr*⁴²; єоди ж за назвою й кельтське плем'я *Bodiontīcī* «перемогоносі»⁴³, а з другого — говорить, за Геродотом, тією самою мовою, що й інні сусіди — гелони (нагадаємо, що серед сучасних кельтських мов є й гельська, або *gaelská*), які тут були підібно *еллінськими* прихідьками (*будиніозаваними еллінами*, що вийшли з *пріонтійських* «гаваней»)⁴⁴. Усі поставлені тут питання вимагають більші або менш розгорнутої висвітлення, але одним із найголовніших серед них є територіальні, для розв'язання якихкрім історичної потрібна ще й лінгвістична та археологічна аргументація. Що стосується археологів, то вони по-різному атрибулюють *nevri*. Так, одні з них археологічним еквівалентом *nevriw* вважають білогрудівсько-чорноліську культуру, відкриту в межиріччі Дністра й Дніпра⁴⁵; інші — висоцьку, треті — милоградську тощо. Прихильники ототожнення *nevriw* із висоцькою археологічною культурою, в якій примхливо змішалися лужицькі й скіфські елементи з виразним переважанням перших над другими, приходять до висновків, що *nevri* — це лужицький, довенедський термін, прошикнутий у північну *Галичину* й *Волинь*, коли *венеди* захопили сучасну Польщу. Відповідно до цієї концепції, Геродотові «змії» — це *венеди* Балтінки, інакне кажучи, носії культури скрипкових поховань та обличчевих (лицевих) урн, а самі *nevri* в хронологічному плані діляться на Геродотових (різновид слов'ян як наслідок схрещення *кіп-nevriw*) із старим волинським населенням) і до Геродотових, прийшлих із так званої *Нурської* землі (нижня течія Західного Бугу)⁴⁶.

Локалізація *nevriw* на Волині вимагає вміщення будинів, на думку автора цієї концепції, по сусіству з ними на Київщині⁴⁷. Що ж до гелонів, які жили навіть упередишку з будинами (пор. відомий авторський термін *гелено-будини*)⁴⁸, то їх, посилаючись на «Географію» Вергелія (це плем'я згадується одночасно з *бізальтами*-*базилеями* й *Гетьською* пустелею північно-західного Надчорномор'я), на праці Плінія Старшого (він знає їх між *nevrami*, із землі яких витікає Борисфен, *fissagetami* й будинами), на доробок Юлія Соліна (гелони тут є сусідами *nevriw* та *агафірсів*), записок Амміана Марцелліна (за *nevrami*, жителями якогось передгір'я (Карпат?) відомі *будини*, тобто будини, її дикі гелони — сусіди *агафірсів*), твори Клавдія Клавдіана (*гелони*, як і *гети*, — жорстокі й

небезпечні вороги *римлян*), написи Аполлініарія Сідонія (*гелони*, разом із іншими варварами, наводили Римську імперію) і т. ін., здавна локацізують «по сусіству з трансильванськими *агафірсами* й волинськими *nevrami*, тобто, очевидно, на Наддніпрянщині»⁴⁹.

На зміну білогрудівсько-чорноліській (XI—VIII ст. до н. е. — перші ст. I тис. до н. е.)⁵⁰ та висоцькій (X—VI ст. до н. е.)⁵¹ археологічним концепціям *nevriw* прийшла підгірцівська (VI—II ст. до н. е.; за назвою с. Підгірці південніше Києва)⁵², вона ж милоградська (I тис. до н. е.⁵³, пор. с. Милоград(ка) на Гомельщині БРСР)⁵⁴ чи підгірцівсько-милоградська. Ця подвійна культура є досить неоднорідною: її початки характеризуються кінем бронзового (Правобережнє Полісся), а весь останній період — заливізм (Південно-Білорусія) віком, що її визначає характер руху її носій (із південної заходу на північний схід). Її зв'язки торкаються балтського, угро-фінського, кельтського (очевидно, лужицького й середньо-іонійського) та скіфського світів, а частковий територіальний незбіг із Геродотовою локалізацією *nevriw* починається двома поправками до неї: I) перенесенням витоків р. *Tiras* до верхів'я Збруча й 2) ототожненням верхньої течії *Борисфену* з р. *Березиною* чи, залежно від потреби, з *Прин'ятієм* — правими допливами Дніпра, а також ігноруванням думок пізніших авторів про сусідство *nevriw* із *Нервій-окнами* (Карнатськими) горами, *Нурською* землею тощо. Прихильники цієї концепції ототожнюють *nevriw*-милоградців із вражлив'янами, які, вийшовши з комарівсько-тишинецької кутигри (XVI—XII ст. до н. е.) Північної України (лебединського типу), завершують своє існування (~III ст. до н. е.) внаслідок пересування носіїв зарубинецької культури. При цьому їхні нащадки стають компонентом відновідініх давньоруських племен Полісся й Наддніпрянщини (на північ територію колонірення милоградської культури обмежували лінією: Слуцьк — Бобруйськ — Быхов — Славгород — Новозибков, на півдні — межею лісу й лісостепу, охоплюючи відповідні території Волині, Київщини, Чернігівщини).

Якщо стосовно завершальної стадії розвитку *nevrs'koї* племінної групи, яка, врешті-решт, вилається, очевидно, до складу більш *хорватів*, *дулібів*, *волинян*, *бужан*, *деревлян* (інші нащадки тут частково чи повністю мають у своїх діалектах перехід *o*, *e*, *ɛ* > *i* у певних позиціях) і *дреговичів*, принципової розходжені не спостерігається, то щодо «початкового» й «трітіого» його етапу, зокрема *nevrs'koї* етнічної належності, наявує різний бік.

Переважна більшість дослідників, як уже частково відзначалося, вбачала в *nevraх* праслов'ян. Пов'язуючи *nevriw* з уже

відомою нам *Нурською* землею та з гідронімією па *Нур-* і називаючи їх «нурами», «нуряними» тощо, чи не найсерйознішу спробу обґрунтувати «слов'янство» цього племені зробив визначний дослідник слов'янської старовини П. Й. Шафарик⁶⁶. У цьому його підтримували: О. Погодін, який називав *неврів* ще «нурев'янами», тобто меншанцями *Нурської* землі⁶⁷; пор., однак, його іншу заяву: «Якщо ні в *нєврах*, ні в *будинах* Геродота не ховаються *слов'яни*, якщо й вісті про *венедів* відзначаються враженою бідністю, то ми повинні вратися до іншого способу для деякого роз'яснення того туману, який оточує батьківщину слов'янського племені», — маючи на увазі звернення до топонімії та апелітивних слов'янських раритетів⁶⁸; Ф. Браун, локалізуючи *nevri* у бас. *Прип'яті*, *Нарева*, *Німану* тощо, пов'язував їх із географічними назвами як на *Нер-*, так і на *Нер*, *Нар-*⁶⁹, стосовно останніх двох рішуче висловлювалися лумки на користь їхнього балтського (хоч треба, здається, балто-кельтського) походження, зачуваючи сюди гідроніми типу *Нер* — притоку Варти, *Нересль* — доплив *Нарева*, *Неретви* бас. Західного Бугу; *Нару*, *Неруч*, *Нерів* — водозбору Оки: *Narayte*, *Narien*, *Neria*, вона ж *Nehring*; *Nerusse*, або *Narisse*, у Пруссії та ін.⁷⁰; Ір. Житецький, що бачав континуантів Геродотових *nevri* у *нерівнах* Біварського географа та в Птолемеєвих *наварах*⁷¹, останні локалізуються у верхів'ях р. *Каркініти*, північніше м. *Навар*, за картографованого на схід від *Борисфену*⁷², трохи південніше суч. м. Кіїв; С. Біховський, іменуючи *nevri* ще *нєврітами* та пов'язуючи їх із пізнішими *нарами*, *нор(и)ками* й навіть *норманнами* (?!), відносив до *нєвських* слідів ще й назви р. *Неречи*, оз. *Нево* й под.⁷³; Е. Ейхвальд, котрий шукав *nevri* між Дністром і *Наревом*⁷⁴, К. Нойманн, заперечуючи всілікі спроби бачити це плем'я поблизу *Нарева*⁷⁵; К. Томашек (він розміщував *nevri* між витоками Дністра й вигином Вісли); чимало інших дослідників, зокрема С. Гансен, М. Фасмер, О. Смирнов⁷⁶ та ін.

Грунтуючись на своїй концепції праобразківщини слов'ян у бас. Західної Двіні й нижнього Німану, а західніх (прибалтських) фіннів — у водозборі *Прип'яті*, зокрема на Волині, в кол. Мінській і Гродненській губ., *nevri* (лат. *Neptūnus*) відносив до... фіннів О. О. Шахматов⁷⁷. При цьому визначний російський мовознавець ототожнював *будинів* (*Boydnoi*) Геродота, на землі яких під натиском «змії» (*гадюкою*) перекочували *nevri*, з *бодинами* (*Boydnoi*). Птолемея, що за О. О. Шахматовим, жили на Середній Надніпрянщині (на карті Птолемея *бодини* розміщені південніше *ставан*, у яких сучасна наука вбачає *слов'ян*, та на північній схід від одного з відгалужень племені *кістобоків* і *трамонтанів*⁷⁸, тобто «за-

горян», що мали б відповідати, дивлячись із півдня, сучасним підкарпатцям). Сам «зміїний» напад на *nevri* уявляється О. О. Шахматову з півночі, а точніше — з «пустелі», що суперечить милоградській археологічній концепції міграції *nevri*. Разом із тим О. О. Шахматов сумнівався в можливості поєднати Геродотових *nevri* із Птолемеєвими *наварами* (*Našaroi*), які володіли м. *Našorou* на вже знайомій нам р. *Каркініті*⁷⁹ й сусіди з племенем *амадоків*, південніше *амадок*их гір (цікаво, що один із картографів XVI ст., послідовник Птолемея, Абрахам Орtelій на своїй карті «Pontus Euxinus» плем'я *Našari* містить між етнонімом *Амадосі* й гирлом *Борисфену*, власне, його лівобережною частиною, на північний схід від Геродотових *Borysthenitae*, західніше племені *Carpiani*, на південний схід від *антів* (*Antii*, *Ants*, *Antes*); що ж до *бодинів*, лат. *Bodini*, то вони тут подані на північ від витоків *Гіпанісу* й *карпіанів*, а також на північний схід від *калліпідів*, лат. *Callipedes*⁸⁰, яких ще дехто називав *карпідами*. Якщо в цілому шахматовська концепція фінської «етнічної» належності *nevri* була сумнівною (щам не відома його етимологія цього етноніму), то вона стала досить прогнотивною в плані виявлення кельтського елемента в цьому регіоні. Йдеться, насамперед, про *венедів*, очевидно, *нєвських* стародавніх сусідів на північному заході, які, на думку О. О. Шахматова, були кельтами. До такого висновку він приходить, зіставляючи ім'я надвіслянських *венедів* з назвою *венетів* галльських (*Ареморика*), *іллірійських*, найменованих так відповідно до етноніму їхніх поневолювачів і сусідів-кельтів та ін. Із топонімів *locus Venetus*, зазначає видатний російський мовознавець, і особливо з *Venetidum* (*Windberg*), що в Баварії, ясно видно, що тамтешні кельти називали себе *венетами* (**Wēnedōz* — це передача кельт. **Vēnk-toi*). Наявність кельтських топонімів у Надвіслянщині та в деяких сусідніх районах указує на перебування тут кельтів-*венедів*, витіснених сюди *германцями*; у II ст. до н. е. кельти-*галати* разом зі *скірами*-германцями загрожували грецьким колоніям Північного Надчорномор'я. Запустіння бас. Вісли, що передувало його освоєнню кельто-*венедами*, мало своїм часілком рух сюди *nevri*, а згодом і їхню кельтизацію. Близько поївії ери *готів*, *гепіді* та, ймовірно, деякі інші скандінавські племена заволоділи Надвіслянщиною, витіснивши *венедів* на схід і північний схід, де останні підкорили собі *слов'ян*, яких відтоді *герланці* й *фінни* стали називати *венедами*⁷¹.

Цікаво, що топонімія Центральної Росії, багата на відтворені утворення, генетично пов'язані з районами Підкарпаття (пор., напр.: струмок *Хаврач* (< *Хорватій) бас. Оки і плем'я *білі хорвати* в Карпатах; мм. *Галич* *Володимир-*

скій у кол. Суздальській землі, суч. *Солігалич* Костромської обл. РРФСР, а також с. *Соли* кол. Галицької землі бас. Дністра й м. *Галич* Івано-Франківської обл. УРСР), *Волині* (сюди, очевидно, належать гідроніми типу *Волынка*, *Валынка*, *Валынь*, *Волинський*, *Болховський* (< *Болъховьскии), *Дулеповский*, *Бужанський*, *Древлянські верхи* та інші назви водозбору *Оки* й *волиняни*, *дулби*, *бужани*, *деревляни* // *деревлі*, *болові* південно-західної групи східнослов'янських племен), *Київщини* (пор. «исток *Полянської*» у системі р. *Трубіж* «залеського й поляни — давньоруське плем'я Київської та частково Переяславської земель, у якій є свій *Трубіж* — ліва притока Дніпра), *Сіверщина* (пор. численні назви на *Сівер*-бас. *Оки*, Дніпра і *Сіверського Дінця*, а також *Самбур* — правий «ржавець» *Самбуровського* (в «сільці» *Самбур*), належний до лівобережної частини водозбору *Мокши* у бас. *Оки*, РРФСР; іп. *Великий* і *Малий Самбір* *Сумської* й м. *Самбір* Львівської обл., УРСР)⁷², дає, разом із тим дуже цікаві зразки відетно-німних утворень значно давнішої доби, що нібито, всупереч усім фонетичним закономірностям, збереглися практично в «незмінній» формі. Ідеться про назву р. *Неври*, що протікає через с. *Невру* в так званому *Поневер'ї* (рос. *Поневерье*), кол. Гороховецького пов. Володимирської губ.⁷³ Можливо, що вихідці з *Невриди*, переселившись у тогочасні незаселені землі, зберегли там архаїчні форми, уникнувши праслов'янських фонетичних перезвуків (залишається поз'яснюваною етимологічна природа ойконімів типів *Нівра* на Івано-Франківщині, *Нівра* на Тернопільщині, *Ніверка* — у Хмельницькій обл. тощо)⁷⁴.

Що ж до польських, білоруських та українських територій, де жили *неври*, тобто між Віслою й Західним Бугом, а можливо, й далі на схід до Дніпра, де, як гадають, пізнях серйозних зрушень не спостерігається протягом 2—3 тисячоліть і в усікому разі від Геродота й до Київської Русі⁷⁵, то тут⁷⁶, на думку численних дослідників, давнє **Neur-* (д.-гр. *Νεύρ-*) могло дати *Нюр-* чи *Нур-*. У цьому зв'язку увагу багатьох учених здавна привертають назви з компонентом *Nur*-бас. Вісли й її правої притоки Зах. Бугу, які перебувають у безпосередньому контакті з територією, зайнятюючи в VI—V ст. до н. е. *неврами*. Ідеться як про гідроніми, що характеризуються надзвичайною стійкістю, так і про походінні від них ойконімі та про відойконімні хоронімі цього кореня. Так, формально аналізованому гідронімові відповідають назви типу *Nury* (п. *Nury* < *Neu-roj?; ос. у водозборі Вісли поблизу гирла р. Веприк і р. *Курівки*, п. *Kurówka*, з найменуванням, гіпотетично, відетнонімного походження; пор. *Kurляндія* й под.); *Nyp* (п. *Nur* < *Neuros; вар. *Nurzec*, права притока

Зах. Бугу, протікає поміж рр. *Вижецька* й *Płonka*, поблизу цікавого, за своєю назвою, водотоку *Turka*⁷⁷) обводнює в районі свого гирла одноіменне місто — центр колишньої *Нурської* землі тощо. Однак на перешкоді до повного ототожнення цих гідронімів з континуантами етноніму *Neur(o)i* стоять не тільки деякі фонетичні їхні особливості (тут слід було б чекати **Nør-*), а й явища чисто лексикосемантичного порядку, наприклад наявність у польській мові апелятивна *nura* // *nora* «нора», що може набувати також значень «джерело»; пор. ще рос. *нор* «яма в воді, вир»⁷⁸; «гrot, печера, яма, підкоп» і под., звідки, гіпотетично, назви: р. *Neric* (Вілля), притока *Німану*; ос. *Нароч(у)* у Білорусії; р. *Narev* допливу Зах. Бугу; р. *Neretva* у Югославії тощо. У бас. *Nura*, або *Nuryca* (*Nurzec*; за допомогою суф. -ька від *Nur-*) протікають ще рр. *Nurczik* (зменшена форма від попереднього), *Бронка*, *Mianka* (п. *Mianka*, *Mienka*, -йка, *Mień*)⁷⁹ та інші, назви окремих із яких указують не тільки на місцеві взаємоз'язки. Очевидно, до таких відноситься гідронім *Nurcka* (*Nurka*), як називається права притока р. *Бебри* (п. *Biebrza*, вона ж *Bobra* й *Bóbr*; пор. р. *Бебр* у Франції), що також справа вливається до р. *Narw* (*Narew*, вона ж *Narwa* й *Nary*) бас. Вісли⁸⁰.

В останньому гідронімі «ланцюжку» привертає увагу територіальний (і не тільки!) взаємоз'язок назв р. *Nurki* (*Nurka* — за допомогою суф. -ька від *Nur-*) та *Narow* (*Narew* < **Nargъvъ* // *Narwa* < **Nargъva* від *Nary*, род. відм. **Nargъve?*; пор.: *церкea* // рос. *церковь* із д.-р. *циркы*, род. відм. -ъве, ст.-сл. *циркъ*, род. відм. -ъве)⁸¹, з яких остання перекликається з назвою р. *Narvi*, або *Narovi*, що виникає з Чудського ос. побл. м. *Narvi*, і має варіанти: д.-р. *Narova*, с.-лат. *Narvia*, *Narva*, *Nervia* (гадають, від вепс. *nargvaine* «поріг» і заперечують взаємоз'язок із *Narwo* бас. Вісли)⁸². Нашу увагу в останньому переліку варіантів привертає форма *Nervia*, з якою перекликається назва так званих *Нерейських* гір, пов'язаних формально й територіально з етнонімом *Neuroi* // *Nervi(i)* (див. вище). Отже, питання зв'язку *nevriev* із гідронімами на *Нур-* залишається хоч і гіпотетичним, проте й не позбавленим сенсу, тим більше, що вони містяться загалом поблизу Геродотові *Невриди*, яка поступово, під зовнішнім тиском, зміщувалася із заходу на (північний?) схід, маневруючи в меридіанному напрямі спочатку, очевидно, між Карпатами й Поліськими болотами, а потім — поміж «скіфським» степом та лісостепом, з одного боку, й «пустелею», до якої тяжіють *андрофаги*, — з другого.

Відбиттям *nevrsкої* колонізації, таким чином, міг бути не тільки гідронімний комплекс на *Нур-* бас. Вісли, зокрема Зах. Бугу, а навіть і Росі. Ідеться, по-перше, про доплив

р. Цицлії, що зліва несе свої води через нп *Нурець* до р. Гниль Тікіч, який впадає до р. Синюхи⁸³, ототожненої деякими археологами з верхньою течією Геродотового Гіпанісу⁸⁴. Ці «надгіпаніські» *Нури* в дивовижний спосіб підтверджують не тільки один із найголовніших «законів» відтепно-німкої топонімії про відбиття нею ліній (чи пунктів) етнічних розмежувань, а й повідомлення «батька історії» про те, що саме десь тут проходила така лінія, з одного боку якої жили скіфи-рільники, а з другого — *неври*⁸⁵.

По-друге, про *Нурець* (уже третій) — притоку Рoci, який, протікаючи через с. Бране Поле Богуславського р-ну на Київщині, не тільки продовжує далі на схід вище вказану лінію розмежування, а й прилягає з півдня до території поширення так званої підгірцівської культури, що з нею ототожнюють південних *nevri*. Важливою особливістю цього гідроніму є те, що він має ще й варіант (очевидно, пізній, бо фіксується лише з 1951 р. *Нурець* (<*Нурець* (?))), який гіпотетично можна вважати народноетимологічним пристосуванням до відомого нам апелятива *нора*, досить продуктивного в гідронімії. Зважаючи на цей паралелізм (*Нурець* // *Нурець*), не можна обійтися й назви р. *Нурець* — лівої притоки Полкви, яка в Теофіпольському р-ні на Хмельницчині впадає до р. *Горині* — правого допливу Прип'яті, що в її бас., як уже зазначалося, в основному її локалізують Геродотових *nevri* і звідки вони, на думку деяких археологів, частково відійшли до районів Південної Білорусії. *Горинь* (розм. *Горінь*, ім. ч. р.), вона ж *Горинь*, *Горина*, *Ногуй*, цікава не тільки тим, що на її берегах розкинулись два *Гориньгради* (*Перший* і *Другий*) Ровенської обл.⁸⁶ з, очевидно, давнішими назвами, а й своєю співвідносністю із *Змієм-Гориничем* (пор. Геродотових «зміїв», які витіснили *nevri* з їхньої країни), одним із негативних геройів східнослов'янського фольклору.

Якщо йти далі за принципом віднесення до «нєврських» гідронімів утворення на *Нор-* (**Nur-*), то сюди треба було б заразувати й назву р. *Норин* (варіанти: *Норина*, *Nor(z)yū*), на якій міститься *Норинськ* Овруцького р-ну на Житомирщині з типовою відгідронімічною структурою на -ськ, розміщеною знову ж в ареалі поширення стародавніх *nevri*, але тут, як і в випадку з назвою р. *Норинки* бас. Прип'яті, нам бракує якісних конкретних аргументів для їхньої відтепно-німкої інтерпретації; пор. рр. *Нора* бас. Дністра, *Пруту* й *Серету* відапелятивного походження.

Очевидно, нічого спільногого з аналізованими етнонімами не мають і топоніми на зразок *Понора* — назви кількох рр. бас. Случа й Стиру // *Понур(к)a* — водозбору Десни // *Понурівка* — на Брянщині; а тим більш пізні відантронімні

посесиви типу *Нуроре* — нп на Харківщині // *Нороє* — на Запоріжжі тощо, хоч такі зв'язки й дискутувалися в науковій літературі⁸⁷. Топоніми на *Понор-* // *Понур-* походять від апелятивів із відповідним компонентом, куди відносяться збережені у російській мові, *понир* і *подныр* «підземна протока», «сполучення між озерами й морями», «вхід потоку в глибину землі», зокрема в науковій термінології (частіше в формі мн. *поноры*) «отвір на дні карстових лійок, у які витикає річка, струмок»; пор. ще: *понор* «яр» (Молдавія), «сувице» (Югославія), «місце, де вода пропадає в землю» (Болгарія); *понора* «ополонка» (Новгородщина) тощо. Сюди ж *понурий*, *нирати*, а також *нур* «похмара, власне, понура, нудна, мовчазна людина»; рос.-ц.-сл. *вънрѣти*, *вънрѣтъ* «занурити, занурити». Усі вони того самого кореня, що й *нора* «заглибління в землі, вирите твариною або використовуване нею як житло» чи «тісне, темне приміщення»⁸⁸.

Незважаючи на докорінні відмінності аналізованого етноніму (*Neuroi*) й апелятивів вище згаданої групи, спорідненої з лит. *negi*, *nerti*, *nērgiai* «нирати», *nirti*, пуги «вивихнутися (про суглоби)», *nāras*, «нирати»; латиськ. *nirt*, *nirslu* «т. с.», *pīga* (рос. «нырок, лысуха»); д.-сакс. *nago* «вузький», *angrow* «т. с.», д.-ісл. *nōg*; пор. ще «перенійок, протока, вузька затока»⁸⁹, — їх намагались етимологічно об'єднати.

Так, пов'язуючи гідронім *Nur*, *Нурець* і *Нурчик* басейну Західного Бугу з етнонімом *nevri*, останній гіпотетично витлумачували як «ниряльники», або «жителі боліт» (пор. *нирати*)⁹⁰, що сумнівно павіть із географічного погляду, бо *nevri* — це жителі й *gīr*, напр. *Первійських*, тобто Карпат, і підгір'я, лісових районів і боліт, і навіть полів (лісостеп). Інші виводили його від уже знайомого нам *нура* // *нора* в значенні «землянка»⁹¹, «печера, гrot, яма, підкоп», тобто уявляючи це плем'я якимись *троголодитами*, що не підтверджується ні лінгвістично (пор. *нора* // *норя* // *нуря* того ж кореня, що й лит. *negi*, *nerti* «нирати»; сюди ж д.-р. *нүрбүши*, *нүрбю* «відчиняється; відкривається» — в основі ще *нұра* «двері, лазівка»)⁹², ні історично (*nevri* відзначалася порівняно високим рівнем розвитку металургії, військової справи — панцирна кавалерія тощо). Треті пов'язують *nevri* із «слов'янським» *нуръ* «земля»⁹³, що дозволяло б їх витлумачити як якихось «землян», однак такої лексеми з відповідним значенням сучасні словники не подають. Неможливість пояснити аналізований етнонім на слов'янському грунті штовхає деяких дослідників до ще фантастичніших побудов, серед яких помітне місце займає виведення *Нєрої* із **Sneugoi*, в основу якого покладено і.-е. **sneu-* «пов'язувати, сполучати; зобов'язувати» + суф. *-r(o)*, У такому разі назва *nevri*, за словами її автора.

«могла», але не мусила означати щось за зразок «союзники»; «примирені, зобов'язані» чи навіть «унезалежнені» (наприклад, скіфами) ⁹⁴, що не знаходять ні мовних (жоден із варіантів цього етноніма не має в своєму складі ініціального *s*), ні історичних (нам бракує відомостей про якусь підпорядкованість чи «союзництво» цього племені стосовно інших; що ж до скіфів, то, як уже зазначалося, *неери* відмовили їм взагалі в будь-якому сприянні під час навали персів ~515 р. до н. е.) підтверджене.

Сучасна наука, відкинувши атомарні пошуки походження цього етноніма, розпочала системне його вивчення. Зокрема, при цьому грецькі варіанти *Неофі* // *Неїро* розглядаються, з одного боку, разом із латинськомовними його відповідниками типу *Neuri(i)* // *Nervi(i)*, а з другого — в порівнянні, хоч і з далекими територіально, але, здається, все ж генетично спорідненими з ними кельтськими прототипами. Річ у тому, що форма *Nervi(i)* — назва племені, яке жило на північ від витоків рр. Тірасу й Гіпанісу (тобто Дністра й Півд. Бугу), — цілком відповідає назві досить германізованого племені, що займало бас. р. *Самбр* (в Генегау й Наморі) й походило від (! — О. С.) *кімерів*. Ці *нерві* належали до племінного союзу *белгів* (*Belgae*), від імені яких дістала свою назву відома з часів римських походів Ю. Цезаря північна галльська провінція *Belgica*, обмежена на півночі їх сході Рейном, а на північному сході — областю *Мозеля* ⁹⁵ (пор. м. *Мозир* над Прип'ятлю в БРСР).

Учені приходять до висновку, що в основі цієї *нефсько-нервійської* етнонімічної групи лежитьprotoформа **Negi-*, звідки за допомогою метатези **gr* > *gr* і виник варіант, поданий Геродотом та оформленний відповідно до закономірності давньогрецької мови. Реконструйована, таким чином, основа **пे-гү(о)-* первинно означала «люди, народ» з типовою семантикою, характерною для етнонімічних систем стародавнього світу ⁹⁶.

Думка про зв'язок *нервів* Геродота з галльсько-бельськими *нервіями*, підтримана відомим німецьким лінгвістом К. Г. Менгесом ⁹⁷, вимагає не тільки наявності кельтської етнонімії паралелі, а й численного апелятивного матеріалу — в своїй основі теж переважно кельтського; пор. кімврське *пегр* «герой», сюди ж ст.-ірл. *nert* (**пег-ло-*), кімврське й корнуельське *perth* «мужність; військо», бretопське *negr* «сила», гельське *Nert-briga*, *Esu-nertus*; з інших іndoевропейських лексем сюди ж відносяться лит. *nertēti* «гнівити», ст.-prus. *nertię* «гнів», укр., рос., білор. *норов* тощо ⁹⁸.

Пов'язуючи Геродотових *неери* із *нервіями* північної Галлії, Кобичев В. П. звернув увагу на поширення компонента *-вр-*, дійшовши висновку, що він переважає в топонімах тих

територій, де в минулому жили кельтські й італійські племена, про що свідчать географічні назви типу *Лувр*, *Гавр*, *Севр*, *Беврон* (Франція), *Нісавр* (Умбрія в Італії), а особливо — річка й департамент *Невер* та місто *Невер* — у Франції. Що ж до карпато-пріп'ятських *неврів*, то вони, на його думку, є свідченням того, що кельти на ранніх етапах своєї історії жили значно далі на схід, від пізніше. Про це є вказівки в Ю. Цезаря й П. К. Тацта. До таких же висновків прийшли О. О. Шахматов, В. М. Жирмунський та ін. Геродотових «зміїв» В. П. Кобичев ототожнював з північними, насамперед германськими, племенами, в яких totemom було зображення з м *і я*, а *вікінги*, наприклад, любили своїм кораблям давати імена типу «Великий Змій» ⁹⁹ і под.

Та чи не найпереконливіше обґрунтував кельтську належність *nevрів* О. М. Трубачов. Відзначивши їхнє місце на порубіжжі, з одного боку, з балканським, а з другого — із балтійським світом, він відносить функціонування аналізованого етноніму до часів переходу **еу* на балтійське юа та слов'янське (ю), а розходження між Геродотовим *Неофі* та галльським *Nervii* вважає чисто діахронічно-діалектними.

До того ж, як відомо, римський історик Амміан Марцелін (жив близько 330 и 400 рр. н. е.) у своїй праці «Діяння», від якої збереглася частина, що стосується періоду 353—378 рр. н. е., знає *нервів* біля так званих витоків *Борисфену* (з ними ототожнюють р. Пріп'ять), тобто там, де інший римський учений, письменник та військово-державний діяч I ст. н. е. Пліній Старший у своїй «Природничій історії» локалізує *nevрів*.

Обґрунтовуючи концепцію прабатьківщини слов'ян на Середній Наддунайщині, О. М. Трубачов відзначає, що з середини I тис. до н. е. населення Дунайської котловини зазнало тиску з боку кельтських племен. При цьому на територію Чехії й Наддунайщини проникли *бой* й *вольки-тектонаси* (*Voltcae Tectosages*), які вийшовши з Галлії й рухаючись на схід уздовж південних рубежів тогочасного германського ареалу, стали відомими під германізованою назвою **Walhōz* (галльськ. *Volcae*), звідки слов. **volchī*, а також варіанти цього етноніму *волхи*, *влохи*, *валахи* та *волохи*. Саме під іменем *волохів*, на що вказував уже П. Й. Шафарик, і знав їх автор «Повісті времінних літ» ¹⁰⁰.

У Чехії, Моравії й Паннонії розпочалися кельто-слов'янські контакти. При цьому значну частину слов'ян було витиснено на північ, слідом за якими рухалися й *кельти*, дійшовши на території сучасної України спочатку до верхів'я Дністра, а згодом, очевидно, й до Дніпра та Прип'яті. Пізніше внаслідок асиміляційних процесів зміст етноніму *волохи*, зокрема на час приходу стародавніх *ургів*, змінився.

На Віслі й у Галичині згадані вище *бойї* та *вольки*, на думку автора, прямо не простежуються. Натомість тут стають відомими *неври*, про яких розповідали, що кожен з них раз на рік тимчасово стає *вовком*. Довгий час у цьому вбачали «вовкунство», «вовкулацтво» чи «вурдалактво», тим більше, що, дійсно, аналогічні вірування в цьому регіоні відомі. Однак із часом вчені зрозуміли, що тут справа значно глибша. «Періодичне перетворення *неврів* на «*вовків*» набуває зовсім іншогозвучання, коли ми згадаємо, що кельтський етнонім *Volcae* етимологічно означає «*вовки*». Очевидно, у випадку з «перетворенням» *неврів* на «*вовків*» ідеться про неуві кельтську двоетнонімістість¹⁰¹ місцевого населення, за якою може ховатися й відновідна двомовність, що не дивно в умовах кельто-слов'янських адстративних (?) взаємозв'язків.

Явище дво- чи навіть поліетнонівності є досить поширенним у різні епохи (пор.: *скіфи-саки-сколоти* Геродота; *Поліане*, яже нине зовома *Русь* Нестора-літописця; потім *поляки-ляхи*), зокрема й у наш час. Так, наприклад, *українці* Закарпаття, особливо представники старшого покоління, перідко називають себе ще й *лосі русинами*. На Підкарпатті, поряд з етнонімами *українець* і *русин* існують ще й етнографічні назви: *гуцул*, *бойко*, *лемко* тощо. На Поліссі досить активно вживається місцева назва *поліщуки*. Інколи у відповідних місцевостях можна почути й локальні назви типу: *букошинці*, *верхочинці*, *волиняни*, *галичани*, *західняни*, *западенці*, *підгірці*, *пінчушки*, *подоляни*, *райки*, *слобожані*, *східнізки* й под. Ще донедавна майже всіх українців називали *хохлями*, а місцями, особливо за межами України, ія назва продовжує фігурувати й далі. На сторінках друкованих праць можна зустріти у відповідному історичному контексті й етнічні та етнографічні пайменування, вживані щодо українців у зразках: *батюки*, *гетьманці*, *запорожці*, *карпатогорси*, *козаки*, *малороси*, *оросаки*, *польовики*, *роксолани*, *рутени*, *севрюки*, *степовики*, *таєвичани*, *угорусти*, *черкаси*, *чорноморці* та ін., чимало з яких, напр. утворення на *рус-* // *рос-* // *рокс-* // *рут-*, своїми коренями сягають якщо не скіфських, то прийманих пізньосарматських часів.

Серед них є не тільки автоетноніми, тобто самоназви, а чимало й алетонімів, себто назв, даних носіямі (чи занози-ченим з) інших діалектів (внутрішня алетонімія) та мов (зовнішня алетонімія), зокрема слов'янських (насамперед росіян, білорусів, поляків, словаків), тюркських, східнороманських, фінно-угорських, напр. угорців, адигських та ін.

Певний внесок у вітчизняну, а частково й українську, не-рідко навіть у сучасну, етнонімію зробили, очевидно, й кельтські племена. Так, ми вже вказували на схожість найдавні-

шого (з відомих у Північному Надчорномор'ї) етноніма *кімерії* (д.-гр. Κιμέρειοι, лат. Cimberi) з назвою *кіеврів* (д.-гр. Κιμφροί, лат. Cimbri)¹⁰², яку вважають кельтською (її навіть пов'язують із суч. *сябри*¹⁰³ «брати»; «учасники, пайовики») чи германською¹⁰⁴ за походженням.

Звичайно, проблема кельтських етнонімів та відетнонімів запозичень є досить складною, й кожний випадок вимагає детального аналізу, але в цьому контексті, де вона має підпорядкований характер, ми її зачепимо лише побіжно в плані обережної постановки питання.

Серед утворень такого типу певний інтерес, гадаємо, становить літописний ойконім *Белзы* // *Бѣлзы*, він же *Бел(ъ)зъ* // *Бѣлзъ*, суч. м. *Белз* Сокальського р-ну на Львівщині. Населений пункт з такою назвою фіксується з XI ст., коли він був уже центром *Белзького* удільного князівства, палежного до Київської Русі. Від цієї назви відомо чимало похідних, із яких укажемо на катонімі *Белжанъ* (1221), оди. *Белжанинъ* // *Бельжанинъ* (1281); гідронім *Белзъ* — назу лівої притоки р. Погти, що теж зліва впадає до Західного Бугу, бас. якого своїм верхів'ям належав до *Негриди* V ст. до н. е., а понизів'ям — до *Нурської* землі XVI ст. н. е.; ряд ойконімів типу *Belzec* // *Belžec* у кол. Люблінському, Золочівському й Цешанівському пов.; хоронім *Belžycе* на Люблінщині; антропонім *Белза* (звідки утворення на *Бевз-*), *Белжиць* і под.¹⁰⁵

Аналізований ойконім пов'язують насамперед з укр. діал. *бѣлз(a)* «значна заглибина», інердко обводнена чи заболочена; з іллр. *bulz // buls- «брус, балка», п. *belzy* (-žy) sié «бліттися», ятв. *bilsas* «блій» і, паренгт (з ремаркою «бездоказово»), — з *ветонімамі* «*белзъ*», «*белжанъ*» (цікаво, що схожий з ними топонім *Belsa* є у Франції)¹⁰⁶.

Дійсно, згаданих тут етнонімів поки що не зафіксовано. Однак найдавніші форми аналізованого ойконіму (*Бѣлзы* // *Белзы*) дуже нагадують давньоруські (етно)хороніми типу *Гръкы* // *Грекы*, *Печентъы* // *Печегъзи*, *Половцы* // *Половци*¹⁰⁸, в основі яких лежать етноніми. До того ж, гадаємо, реконструйований етимон (*Бѣлз-* // *Белз-* // *Белъ-* < *bēlg- // *vylg-) указує, можливо, на походження його від етноніму типу *Belgaе* «*бел(ъ)ги*», модифікованою назвою тих племен, до яких належали й *галльські*, досить германізовані, *нервій*¹⁰⁹; важливо, що й *галицький* *Белз* виник на території, де Геродот розміщував своїх *nevрі*.

Не менш пікаючи в цьому світлі є й уже відома нам назва історико-етнографічної області *Бойківщина*, обабіч Карпат, приблизно між рр. *Сяном* і *Лабіріцем* (за іншими відомостями, — *Ужем*)¹¹⁰ на заході й Лімницю та Тересвою — на схі-

ді ¹¹¹ її населеної так званими *бойками*, носіями специфічного діалекту української мови, найменування яких здавна викликає гострі суперечки між науковцями. З відомих етимологічних гіпотез укажемо на пов'язування цього слова з польськ. *bojak* «філ»; рос. *бойкий* «відважний, хоробрій, сміливий, моторний»; укр. *боятися*; рум. *boi* «воли» ¹¹², вигаданим «*войко*» — «*войн*»; укр. діал. (*бойківським*) *бойє* (*боййé*) «справді, ага, до речі, очевидно» ¹¹³, виниклим унаслідок лексикалізації словосполучення «бо і є» (як лемки від частки *лем* < словацьк. *len* «лиш») ¹¹⁴; із штучним «*побойки*» — ті, мовляв, що «*побивали численних загарбників*» ¹¹⁵, з антропонізом **Бой*, «реконструйованим» з імен типу **Бойслав*, **Боймир* ¹¹⁶ тощо, з яких жодна не знайшла свого визнання.

Найбільший інтерес викликала так звана кельтська концепція походження етноніма *бойки*, згідно з якою його утворено за допомогою суф. **-к-** від назви історично засвідчених племен *бойів*.

Вийшовши з кол. кельтської провінції *Бельгіки* (пор. ойконім *Белзъ* // *Бѣлзы*, *Белжець* і под. в кол. *Галицько-Волинській землі*), *бойі* під тиском *галлів* (див. далі про хоронім *Галичина*) вишли на схід, де в V ст. до н. е. опанували *Герцинський*, або *Геркінський* ¹¹⁷, ліс (*silva Hercynia*, суч. *Чехія*, або *Богемія*), — від кельт. *Bojo[n]emum* // *Boio[n]emum* «земля *бойів*»; територіально — між Дунаєм і Тірольськими горами); верхньо *Італію* (*Gallia Cispadana*, між р. *По* й *Аппенінами*), звідки витинили *етрусків* та *убібрів* і де створили свою країну із столицею в *Бононії* (із **Бойонія*, суч. *Bologna*, рос. *Болонья*) та ін. У *Малій Азії* під час так званого грецького походу III ст. до н. е. вони разом із *галатами* та іншими кельтськими племенами заснували країну *Галатію*, або *Галацію*. Пізніше *бойі* (за О. М. Трубачовим, — «*страшні*») ¹¹⁸ організували ряд походів на північ, заволодівши при цьому майже всією Центральною й частиною Східної Європи від *Рейну* ю до *Вісли* та витоків *Дністра*. *Бойські* дружини брали участь і в походах I ст. до н. е. в *Папіонію* (в *Угорській низовині*), бас. Тиси тощо. У середині того самого століття *бойі* стають відомими в *Норику* (в суч. *Австрії*). Починаючи з II ст. до н. е. вони здають свої позиції: 191 р. їх підкорили *римляни* на території *Італії*, в 50 р. — *дакійці* на паннонському *Дунай*, у 8 р. — *маркомани* в *Богемії*, хоч ця країна ще й досі зберігає свою назву, походить від цього етноніму. Самі ж *бойі* фіксуються й пізніше, наприклад, у середні віки в *Лотарінгії*. Згодом усі вони були романізовані, германізовані чи слов'янізовані.

Про подальшу долю *бойів*, які проникли ще в III—II ст. до н. е. в Прикарпаття, практично нічого не відомо. Однак у цьому світлі значний інтерес викликає відомий фрагмент

із трактату візантійського імператора Константина Багрянородного «*De administrando imperio*» (945—949 рр. н. е.). «Необхідно знати, — пише він, — що *серби* (маються на увазі балканські серби. — Ш.-Ш. Г.) * походять від *нехрещених (сербів)*, яких називають також *білими*. Вони селяться за землею *турків* (ідеться про *угорців*. — Ш.-Ш. Г.), ** у країні, яку вони самі називають *Бойки*. Таким чином, вони межують як із *франками*, так і з *нехрещеними велико- або білохорватами*. Саме там із самого початку жили також ті *серби*, які з давніх пір були *нехрещеними*» ¹¹⁹.

Оскільки балканські *серби*, як відомо, 638 р. н. е. вийшли з Підкарпаття, то в згаданих *Бойках* дехто вбачає вказівку на карпатських *бойків*, звідки — хоронім *Бойки*, суч. *Бойківщина*, з назвою, похідною від пайменування кельтських *бойів* (відстань у часі між фіксованим чи гаданим перебуванням останніх у бас. Тиси й першою засвідченюю згадкою *бойків* — всього приблизно 700 років, що для етноніма — річ звичайна). Про давність *бойківського* синомастикону в Європі свідчать антропоніми типу *Бойко*, зафіковані, наприклад, у *Сербії* в XIV ст. (занесені з Підкарпаття), потім у Києві (1410), а згодом ледве чи не на всій українській території ¹²⁰.

Однак згадка про сусідство *сербів*, з одного боку, з (*блідо-)хорватами*, відомими серед східних слов'ян (пор. в *Інніївському* літопису: «...и живаху в мирѣ. *Поляне* и *Древляне*. и *Свєро* и *Радимичи*. и *Вятычи*. и *Хорвати*. *Дулбби*... по *Бугу*, кде пиѣ *Волынѧне*. а *Оуличи* *Тверцы* съдаху по *Бугу* и по *Днѣпру*. и... (при)съдаху къ *Дунаеви*... или до мора... до то са зоваху ѿ *Грѣкѣ Великаѧ Скуфъ*») ¹²¹, а з другого — з *франками* (тобто *германцями*) породило дві версії локалізації середньовічних *бойків*. За другою, яка заперечує дотичність до них карпатських тезків, назва *Бойки* (*Боїхи*), згадувана Багрянородним, була б неточною передачею стародавньої дослов'янської назви землі *Bohemia* (*Boemія*, *Boiсhstum*) ¹²², тобто *Чехії*. Однак, на відміну від українських, чеських *бойків* поки що не виявлено. Що ж до так званих *франків*, то в них можна вбачити залишки якихось германських племен на захід від кол. *Білої Хорватії*, тепер уже цілком асимільованих (пор. «*франкську*» синомастику Карпатського й сусідніх регіонів, досі ще ніким не дослідженню під цим кутом зору).

Бойі, можливо, частково слов'янізовані на території *Богемії*, в процесі військово-міграційних операцій у бас. верхнього *Дністра*, який майже цілком входить до складу *Бойківщини* (з такими іп., як *Старий Самбір*, *Волошиное*, *Турка*).

* Примітки Г. Шустера-Шевца.

** Там же.

*Сколе, Славське, Осмолода, Тухля, Жупани, Либохора та ін.) чи Тиси — з водозборами верхів'їв рр. Лаборець, Уж, Латориця, Ріка, Теребля (нп: Великий Березний, Волосянка, Нижній Ворота, Воловець, Голятин, Торунь, Майдан та ін.)¹²⁸, лишилися в районі Карпат, передавши його населенню ускладнення за допомогою суф. -к- варіант своєї етнічної назви, який став хоронізом спочатку у формі множини (пор. «на бойках»¹²⁹, мабуть, слід «на Бойках», як на Уграх, Ляхах), а потім за аналогією до утворень типу *Кіївщина*, *Львівщина*, *Полтавщина*, — у своїй сучасній літературній формі.*

Існує думка, що найкомпактніше зберігалися кельтобої в колишній Белзькій землі між Сяном і Бугом і що тут їхнє «ослов'янення» проходило спочатку під впливом білохоростів, які займали Карпати, а коли останні в VII ст. перебралися на Балкани, бойї почали займати їхні давні посіlostі в перемишльсько-жидачівській Верховині¹³⁰. До цього можна лише додати, що не тільки назва *Белза* (із *vybg- // *bēlg-) має серед інших і кельтську етимологію, а бас. Західного Бугу охоплює й так звану *Нурську* землю, пов'язану з *неврами*, але й гідронім Сян має існує подібне в далекій Галлії (пор. р. *Cian* у суч. Франції)¹³¹.

Третім етнохороміном, що, врешті-решт, зводиться до кельтського етимона, є *Галичина*¹³², назва «історичної» обlasti у складі кол. Австро-Угорщини (власне, Австрії кінця XVIII — початку ХХ ст.), яка, з одного боку, охоплювала західноукраїнські землі (без Закарпаття, Волині, Буковини, Хотинщини тощо), а з другого — перекривалася частково чи повністю територією *Бойківщини*, кол. *Невриди*, *Белзького* князівства тощо з назвами аналогічного походження. Аналізоване слово виникло як український відповідник (пор. *Буковина*, *Донеччина*, *Сіверщина*) до латинізованого *Galicia* (*terra*, XIII ст.)¹³³, звідки п. *Galicia*¹³⁴, рос. *Галиция*, нім. *Galicien*, очевидно, первинно у значенні «м. Галич» (пор. *Kiovia* «*Київ*», *Cracovia* «*Краків*»; *Varsovia*, *Varschovia* «*Варшава*»), потім — «територія, належна до цього міста», яка на сході сягала Збруча (охоплюючи й Західне Поділля; суч. Тернопільщина), а на заході виходила поза Сян. В офіційних австрійських актах вона називалася «Королівством Галичини й Лодомерії з великим князівством Краківським і князівством Освенцилом і Затором»; «Лодомерія» — зіпсоване «*Володимирія*» (пор. кол. *Володимирська* земля), а два інших князівства — вказівка на так звану Західну Галичину, населену переважно поляками, в противагу якій українська Галичина називалася ще *Східною Галичиною*, рідше *Галицькою*, або *Червоною*, *Руссю*¹³⁵ (*Рутенією*).

Стародавнім центром Галичини (спочатку *Галицької* землі) було м. *Галич*(ъ), виникле на високій горі, поряд із суч. с. Крилос Галицького р-ну на Івано-Франківщині. За археологічними матеріалами, Галич існував уже в кінці IX — на початку X ст., хоч уперше фіксується лише під 1098 р.¹³⁶ Належна до нього земля в літописах іменується *Галичкою* (1152), *Галиччиною* (1153), *Галичкою* (наз. відм. *Галичською*, 1216) й локалізується, як уже зазначалося, в бас. *Сяну* (1152) на заході, *Ушиці* й *Прту* (1229) — на сході, на *Дністрі* (вздовж її притоки *Каюти*; тепер Сокирянський р-н Чернівецької обл.) — на півдні. І хоч відисення «Словом о полку Ігоревім» до Галицької землі Ніжинської Наддніпрянщини (пор.: «Галички Осмомысл...!» високо съдиши... подгеръ горы Угорскы... затвориъ Дунаю ворота... суды ряда до Дунаю») вважається поетичною гіперболізацією, все ж зв'язки галичан (пор.: 1144, *Галичане*; 1152, *Галичськыъ мужи*; 1219, *Галичяне*; 1173, *Галичани*; 1459, *Галичаны тощо*)¹³⁷ з населенням Над-чін Задунайщини існували і з дуже давніх часів.

Свідченням цього може бути парадість лексико-фонетичних відповідників і прототипів як на суміжних територіях і пляжах, що вели на південь (пор.: гора *Галич* «на источниках Сяна», гора Galacz біля витоків «рѣкъ Бистриць, Визо и Черемоша», «мѣсто, городъ Galacz (суч. Галац у Румунії.— О. С.), також і *Малми Галичемъ* названій», и Galacz «на Уигу»¹³⁸ — р. Уж бас. Тиси; сюди ж, очевидно, й датованій 1150 р. арабським географом Ідрією *civitas Galicz* у Словаччині; гора Halicz у Бескидах — на межі Галичини й Закарпаття тощо)¹³⁹, так і за Дунаєм, у Югославії, де є свій «град Галич» (гр. *Гαλιτζη*) на р. Селчаниці, належний до прівих притоків р. *Ibri*, що справа впадає до Західної Морави¹⁴⁰, а також ип *Галиця* в Словенії, Galicani в Македонії, Galicici в Боснії і Герцеговині та ін.¹⁴¹

Цікаво, що топонімія західної (іллірійської) частини Балкан взагалі дуже помітно перекликається із системою власних географічних назв Карпатською регіону. Так, наприклад, верхньонаддністрийським *Новому Самборі* (він же кол. *Новое Mѣсто*; тепер просто *Самбір*) і *Старому Самборові* (кол. також *Старое-мѣсто*), що тяжіють до *Самбірських* гір¹⁴² і розміщені обабіч умовної лінії, яка відділяє *Бойківщину* від іншої частини Галичини, в Югославії відповідають два *Самбори* — один «код Загреба» в Хорватії, де є також ип *Самборсі* й *Samboski Otok*, а другий — «на десній обали Дрине» (в Боснії і Герцеговині)?¹⁴³

Ми вже зазначали, що аналогічні назви є також на Чернігівщині (поблизу пос. *Броди*, *Сарнавщина*, *Кросна*, *Жолдаки*, *Гута* з назвами, маркованими виразними окцидентальними

рисами) й навіть на далекій Володимир-Суздальщині, характерній гідронімними та іншими перенесеннями з кол. Південної Русі¹³⁹.

Але найдивовижнішим тут є те, що всі вони перекликаються з найменуванням галльсько-бельзької р. *Самбр* (*Sambre*) у північній Франції, звідки винішли, як уже зазначалося, кельтські племена *нєрвів*, назва яких є одним із варіантів етнічного імені *нєрвів*, а за Геродотом, *нєрвів* — жителів верхів'їв Дністра, Південного Бугу, Прип'яті й Середнього Дніпра I тис. до н. е.

Повертаючись до назви м. *Галича* (с.-гр. *Γαλιτζα*, лат. *Galicia*, ст.-п. *Galicia*, що її безуспішно намагалися пов'язати з лексемами типу *hala* «галявина» (з прасл. **gālъ*, альтернативна форма до кореня **gōlъ*)¹⁴⁰, *галиця* (від омонімічного попредньому **gālъ* «чорний») = птах *«Corvus monedula»*, гог. *hal-lus* «скеля»¹⁴¹, літ. *galas*, латиськ. *gals* «кінець, вершина» і т. ін., вкажемо на виявлення в ньому й, ширше, — в *Галичині* кельтського, власне гальштатського й латенського археологічного комплексу, що посилило давно дискутовані кельтські етимології цих власних географічних назв. Одна з них, очевидно, хибно пов'язує ойконім *Галич* із покладами *солі*, якими здавна славилася *Галичина*, зокрема її *Бойківщина*, про що свідчать власні назви поселень типу *Стара Сіль*, *Солянуватка*, *Стара Ропа*, *Rin'яна* та інші *Старосамбірського* р-ну на Львівщині.

На думку про зв'язок лексем на означення *солі* й сікуніма *Галич* пантує дікого, з одного боку, назва м. *Солігалича* в Північному Заволжі, а з другого — д.-гр. *ἄλας* // **ἀλός*, вал. *halen*, брет. *c'choalenn* // *holen*, д.-кори. *haloin* «сіль» і под., як і належні до того ж кореня центральноєвропейські топоніми типу *Halle*, *Hallein*, *Reichen-Hall*, нарешті, *Hall-Stadt* (частіше *Hallstatt* «соляне місто», звідки назва вперше виявленої там так званої *галльштадтської* культури стародавніх кельтів, досить поширеної й у Підкарпатті¹⁴² й датованої 900—400 рр. до н. е.)¹⁴³.

Однак, незважаючи на свою привабливість, ця етимологія не набула свого визнання: вона не пояснює ні структури ойконіма (звідки *-ич?*), ні його фонетичних особливостей (чому *Gal-?*), ні, врешті, не знаходить реалійного підтвердження (в самому місті, яке розкинулось на високій горі, нічого не відомо про поклади *солі*).

У наш час дослідники більш скильні розглядати цей ойконім на відетнонімній основі. Найпростіше тут було б вбачати патронім, утворений за допомогою суф. *-ич* від етнофороніма **галль* (**Gall-*; пор. кельтське плем'я *галлів*, звідки *Галлія* лат. *Gallia*, зокрема *Gallia Cisalpina*, або *Gallia Citerior*;

Gallia Cispadana; *Gallia Comata*; *Gallia Narbonensis*; *Gallia Transalpina*, або *Gallia Ulterior*; *Gallia Transpadana* та ін.), *Га(л)лісія* (лат. *Gallaecia*¹⁴⁴, власне, первинно *Галлеція*, від етноніму *галлакі*¹⁴⁵ тощо). Однак і в цьому випадку ойконім повинен був би набрати типової форми множини (пор. численні назви поселень на *-ичі*) або принаймні бути оформленім за допомогою суфікса посесивності (*-евъ чи -овъ; пор., *Боричевъ* узвіз у стародавньому *Києві*).

Збереглась одна літописна легенда, побудована на зіставлених назвах *Галича* та контактної (?) з ним *Галичиної* могили й використовувана вже з етимологізаційною метою. Так, під 1206 р. Іпатіївський літопис відзначає: «Приведоша же *Галичане* Мъстислава... к *Галичию*... Щепановичъ Илия... воз-

ведь и на *Галицину* могилоу. фсклабивса ре емоу. кнаже оуже еси на *Галичини* (вар. *галичинъ*. — О. С.) могилъ посьдель тако и в *Галичѣ* кнажильеси. смъхахоубо са емоу... по семь скажемъ о *Галичинѣ* могилъ и ф начаты *Галичъ...*»¹⁴⁶

Із цього незавершеного літописного контексту робили висновок про походження назви *Галич* від жіночого антропоніму *Галица*, утвореного за допомогою суф. *-іса* від прикметника **gala*, **gālъ* «чорний (брудний, нечистий?)» — ймовірно, «старе колърьозапозиція», подальші зв'язки якого, «однак, неясні»¹⁴⁷. Пізніше прихильники цієї антропонімогенної етимології *Галича* відмовились від неї на користь етнонімогенної (від *галати*), але не подавши деталей¹⁴⁸ останньої.

Дійсно, взявши варіанти назви колишньої колонії «Бельского», частіше «Старого», або «Червенського» *Галича*¹⁴⁹, що над Луквою (бас. Дністра), й так званого *Малого Галича*, він же *Galacz*¹⁵⁰, суч. *Galaç* (рум. *Galați*; пор. ще с.-х. «код *Галица*»¹⁵¹, тобто «коло *Галица*»), а в давнину — *Galati* над Нижнім Дунаєм, можна цілком прийти до висновку про зв'язок цієї групи назв з етнонімом *галати*¹⁵², як звалися кельтські племена Наддунайщини, які не тільки створили «державу» *Галатію* в Малій Азії, а й нападали наприкінці III — на поч. II ст. до н. е. на грецьку колонію *Ольвію* над Дніпром-Бузьким лиманом¹⁵³.

«Уже давно,— пише відомий археолог,— відзначено, що на окраїнах величезної території розселення кельтів-галатів існував, а частково й нині існує, цілий ряд схожих назв, пов'язаних із спільнюю самою назвою всіх галатських племен. Сюди належать: 1) терміни «гель», «Гелія», що є англізованою формою назви, якою йменували себе кельти Ірландії; 2) область *Галеція* (нині *Галісія*) в північно-західній Іспанії; 3) *Галатія* в Малій Азії; 4) місто *Галаті* (рос. *Галац*) на нижньому Дунаї; й нарешті 5) *Галичина* (рос. *Галиция* («Древня Галичина»)),

Галицька земля) з центром у місті Галич у північно-східному Прикарпатті¹⁵⁴.

Отже, найімовірніше, Галич — це народноетимологічне утворення від посесива *Galačъ (<-*Galat-ъ), похідного від кельтського чи кельто-іллірійського етноніму Галатас¹⁵⁵, лат. Galatae¹⁵⁶; пор., з одного боку, кельт. Galli «галли», яке зближується (і знову ж народноетимологічно?) з лат. gallus, -i «півень»; діал. «когут» (зображення півна є ще й досі емблемою Франції, а також улюбленим народно-декоративним мотивом східних слов'ян, зокрема українців), а з другого — іллірійські назви племен на -atae типу Autaratae «жителі бас. р. Тара», Dalmatae «далматинці» тощо¹⁵⁷. Таким чином, галати (пор. відоме на Україні прізвище Галата, с. Галатівка на Полтавщині, а також Галата — одне з передмість м. Стамбула) — це, можливо, іллірізований надчуднайський кельтизм, виниклий, як і галлакі в іспанській Галісії, від кельтського етноніму гали (пор., однак, ще лат. galatæ «одягнений у чюлом») і занесений у Неєриду. Брак місця й часу нам не дозволяє поки що детально зуцінитися на всіх явищах Неєриди (і суміжних земель), пов'язаних із кельтською ономастикою, зокрема етнонімією. Однак ми не можемо також пройти мимо того, що галичан, ширше українців, а то навіть і всіх східних слов'ян у Західній Європі називали рутенами. Відомо, що й у південній частині стародавньої Галлії є обл. Рутенія (лат. Ruthenia), а також рутені (Rutheni, *Rut(h)i), зокрема в р-ні Руссільона (Rossillon), Русцино (Ruscino), Русітона тощо. Рутенію називали, як відомо, численні латинськомовні джерела й Стародавню Русь (Ruthenia, поряд із Russia; сюди ж лат. Rutheni губг «щироноруси» (західні українці), Rutheni albi «блоруси» (ї росіянин); пор. кол. нім. Ruthene «руси», малорус, українець). Про тривалість кельтсько-східнослов'янських контактів свідчить той факт, що в Києві — столиці Стародавньої Русі — в момент нападу Батія був навіть кельтський монастир¹⁵⁸.

«Сліди проживання кельтів біля Карпат, — писне відомий радянський історик, — легко виявляються в топонімі... Тут, біля Карпат, вони виступали сусідами *венедів*»¹⁵⁹. Назву останніх, додамо від себе, пояснюють також на кельтській основі; пор. кельт. ім'я Vendogni // лат. Vendogni (блінгва з Уельса) // Vendoni — утворення із зменшувальним суфіксом -ogn- > -ón-. Основа *wend-*, гадають, походить із *wind-* «біль, сяючий»; сюди ж Vendubari (лат. напис із Уельса), що має точний відповідник в д.-ірл. Findbair «бліголовний»; фонетично кореневе -e- передає бриттську вимову [i]¹⁶⁰.

Кельти зробили величезний вклад у гідронімію Європи й навіть Малої Азії (пор. у бас. р. Галис, лат. Halyss, гр. "Αλεξ

кол. хоронім *Галатія*). Із кельтами пов'язують ряд річкових назв України та суміжних земель. Так, сюди відносять такі гідроніми, як Дунай (просуваючись його долиною, кельти виписали фракійський лексичний варіант цього гідроніму — *Istru*, Вісла, Сян з пр. В'яр, а в бас. Західного Бугу — Брок, Лісечь, Сидерка, Лек тощо¹⁶¹.

Дуже продуктивним у кельтській етнонімії є композитний тип па Амб(i)-, що відповідає слов. янському Обо- (пор., полабське плем'я *ободрити*, чи *ободричі*, які жили обабіч р. Одри; укр. оїконімі *Оборожні* на Полтавщині (!), Обоянівський на Дніпропетровщині й под.). Сюди відносяться, зокрема, назви кельтських племен типу Ambarrī, яку перекладають слопосполукою «плем'я обабіч р. Арап», Ambidgrāvī — «плем'я з обох берегів р. Драви», Ambisontes — «плем'я з обох сторін р. Ізонта» й под. Серед десяти назв такого типу досить цікавим є етнонім Ambilatri, що перекладається як «плем'я обабіч р. Латри»¹⁶². Справа в тому, що в Українській РСР є р. Латориця (вар.: 1248, Lathracha; 1270, Loturcha; 1282/1379, Latyrcha; 30-ті роки ХХ ст., Latorica тощо) з притокою Латирою, а в її бас.— с. Латірка Воловецького р-ну Закарпатської обл., ур. Sucha Latorica, Medži Laterci тощо¹⁶³. Цей гідронім, особливо його давні варіанти, перекликається з ірл. lóathar (у гласах *pelius*, пор. лат. pello «рухнати, рушати, тручати, ударяти»), lóthur (лат. canalis «рів, рівчик, цівка, жолобина, водопровід, канал»), lothor (= *alienus?*; пор. лат. alveus «дупло, черево, нутро; корито; човен; ванна; русло; став»; галльськ. lautro в гласах *phalneo*; пор. лат. balneum «влазня; купіль» тощо¹⁶⁴.

Річка Латориця тече із Закарпаття на Пряшівщину (ЧССР), де, злившись із Лабірцем, утворює р. Бодрог, яка в Угорщині впадає до Тиси¹⁶⁵. Цікаво, що й гідронім Лаборець пояснюється на кельтській основі (пор. кельт. Labara «шумний, дзоркітливий»)¹⁶⁶ і має своїх відповідників у назвах річок Laber, яких аж чотири протікає в Баварії (нім. Bayern, п. Bawaria, с.-лат. Bavari(a), в осн. *Bařiwarjōz «жителі землі бойків»¹⁶⁷; пор. нім. Bojer = лат. Boii «бойй» та ще наші Боярки).

На цьому фоні привертають увагу й назви з компонентом Taur- (Teur)/Tyr-, досить поширені в різних районах Європи та суміжних земель. Ми вже згадували про Геродотових таврів, жителів Таврійських гір (Крим) із назвою, співвідносною з кельтським етнонімом Tauriscī¹⁶⁸ (пор. ще галло-романські топоніми на території суч. Франції: Tauriacum//Taurius, Tauriac // Tauriec, Tauriacum, Tauricius і под.)¹⁶⁹ чи Teigii¹⁷⁰ (пор. ще рум. вар. до таврісків: taurisci//taurinii, teurisci//taurieci¹⁷¹), але, крім того, в українській гідронімії є ще

назви *Turiā//Tyr'я*, котрі, очевидно, можна розглядати як слов'янські континуанти до давнішого *Tauria (пор.: *Belgia*, *Gallia*, *Bohemia* тощо), яких на території суч. України було чимало.

Далеко не останнє місце в такій інтерпретації відіграє географія цих гідронімів. Так, назву *Turiā* носять: 1) права притока *Великої Виси* (можливо, той самий корінь, що й у назві *Вісла* та в ірл. ц(i)sce «вода»), яка впадає до Синюхи бас. Південного Бугу й має на своїх берегах с. *Turiō* Кіровоградської обл.; 2) правий доплив *Прип'яті* (обводнє пос.: *Turijs'k*, *Turopin*, *Turichany* та ін. *Turijs'kого* р-ну Волинської обл.); 3) річка бас. *Горині*, що впадає до гії самої *Прип'яті* й протікає через с. *Turiōku* Теофіпольського р-ну на Хмельницьчині¹⁷². Характерною особливістю ареалу *Turiā* є те, що він весь міститься в межах колишньої *Невриди*, торкаючись то її меж зі *Скіфією* (бас. Синюхи), то історично цікавих районів бас. *Горині* (пор. фольклор. змії *Горинич*, з одного боку, й *Геродотові «змії»* — противники *несрів*, — з другого), то *Волині* — важливого осередку розселення *несрів*.

Як видно з наведених тут назв населених пунктів, кельтизми не є привілеєм тільки етно-, хоро- чи гідронімій. Не менш показовою може бути й ойконімія, і до того ж інколи з найнесподіванішим боку.

Серед численних зразків етноімо-оїконімічних взаємозбігів, можливо, точніше,— схожостей, хай навіть часткових і випадкових, хочеться навести «звонівшю» подібність назви м. *Бібрка* Бібрської міськради *Перемишлянського* р-ну (в основі *Перемиляни* — «вихідці з м. *Перемиляля*» над *Сяном*, тобто для цієї місцевості — «західяни») на Львівщині (сюди ж назва с. *Бібічани* (<* *Бібрчани* «вихідці з *Бібрки*»), що в Золочівському р-ні тієї самої обл.), з одного боку, й кельтський етнонім *Bibroci*¹⁷³ «боброві» — з другого. У цьому випадку цікавим є фонетичний аспект зіставлення, що тісно пов'язаний як із семантичним (в основі елемента семема «бобер»), так і з історико-географічним (пор. рр. *Сян* на польсько-галицькому порубіжжі й уже згаданий нами *Cian*¹⁷⁴ — у Франції, кол. *Галлії*) аспектом (пор. ще оз. *Bibrońskie* в бас. *Вісли*)¹⁷⁵.

Із цим комплексом назв перекликається інший порубіжжий топонімічний комплекс тієї самої семеми. Ідеться про назву р. *Biebrza*, вона ж *Вовга* й *Bóbr*, протоки *Narew* в бас. *Вісли*¹⁷⁶, яка, з одного боку, перегукується з назовою р. *Бобръ* все тієї ж Франції¹⁷⁷, а з другого — з давньоруським (пор. у «Слові о полку Ігоревім»: «...омочо бебрянъ рукавъ въ Каяль-рѣцъ») та знову ж галицьким *бебръ* «бобер»¹⁷⁸, що має й балтські паралелі.

Привертає увагу група однотипних лексем «ятевого» воказізму, належна як до порубіжних утворень кол. *Невриди*, так і до кельтських регіонів.

Ідеться про похідні від основи *Мен-/Mīn-*, зокрема про оїконіми *Mīnsk* (<*Mīn'skъ*; БРСР), який структурно є відгідронімним утворенням і локалізується на, очевидно, зниклій ріці (бас. *Nemigis?*) північної околиці тієї «пустелі», куди могли відходити *неври*, рятуючись від скіфських вторгнень, а також *Мена* (<*Mēna*; центр *Менського* р-ну на Чернігівщині, УРСР), розміщена на позначній одноіменній річці бас. Десни. Вони перекликаються як із польськими гідронімами типу *Mī(a)pkā//Mīeīn(ka)//Mienka* — доплив *Nuryca*, або *Nura*, на якому міститься одноіменний центр кол. *Nuryckої* землі (*Nur-* <*Nevr-*?) у бас. Західного Бугу, або *Mienia* (З назви), *Mīeīn* і под. в різних районах водозбору *Вісли*¹⁷⁹, так і з кельтськими утвореннями на зразок континентальних (галльських?) імен *Mena*, *Menacius*, *Menogenos*, *Sumenti*, д.-ірл. епіграфічних *Mepimtaq(i)*, *Menep*, у яких перший компонент походить від *Mena-//Mīna*; пор. ще антропоніми *Minbuide*, *Min-cloth* і под., а також д.-ірл. *mēn* (<*mēnos*) «маленький, дрібний»; *min* (< i.-e. *men-) «тонкий, маленький»¹⁸⁰.

Якщо прийняти кельтську, хай навіть багатоступеневу, інтерпретацію згаданих тут гідронімів (пор. ще індр. *mēna «переміна, зміна» з іншими етимологічними звязками)¹⁸¹, то паведені тут назви річок бас. *Вісли*, *Десни* й *Немиги*, очевидно, можна було б витлумачити як «малі», з досить продуктивною в топонімії семантикою.

Не стверджуючи абсолютно, як і в попередніх прикладах, кельтської етимології аналізованих власних географічних назв, все ж хочемо звернути увагу на можливість такої, чисто формальної (й описередкованої) їхньої інтерпретації в кількох наступних. Так, у Новосанджарському районі Полтавської обл. поряд із населеними пунктами з назвами типу *Бойківка* (пор. *бойкі//бой*), *Вовківка* (від **Vovkī*, тобто належний *Вовкові*), *Калантайвка* (пор. п. антропонім *Калантай*) тощо є ще сс. *Брижани* (двоє) й *Гуньки*¹⁸², на яких ми й хочемо зупинитися. Річ у тому, що перша з них цілком закономірно може походити з кельтського етноніму (пор. *Bri-*жани <*Brigānī*)¹⁸³, а друга — від апелятива, який дехто з учених вважає кельтським запозиченням у слов'янських мовах: *Гуньки* — форма ми. від прізв. *Гунька*; в основі *гунька* — зменш. від *гуня*—рос. «сермягя»; пор. англо-кельт. *gown* «одяг»¹⁸⁴, кімр. *qan*, корн. *gup* «каптан»; всупереч М. Фасмеру¹⁸⁵. Ойконім *Гуньки*, яких на Полтавщині аж три (пор. ще в кол. *Козельщанському* р-ні, поблизу сс. *Валашки*, *Булахи*,

Корецький, що вказують на волино-подільське дозаселення, а також у Кременчуцькому, де є нп *Шмудієка* <*Жмудівка*; *Волошине*, того самого походження, що й *Валашки*; *Галичі*, *Мазурієка* тощо), занесено сюди з заходу, очевидно, з районів, належених до кол. *Невриди*; пор. ще сс. *Гунька* Немирівського р-ну на Вінниччині та *Гунча* кол. Вороновецького р-ну тієї самої області¹⁸⁶. До речі, остання назва вказує на досить архаїчні риси своєї структури (*Гунча* < **Гунька*).

Не має поки що надійної етимології й назва м. *Ічні*, центру Ічнянського р-ну, що міститься на р. *Іченці*, лівій притоці Удаю, на Чернігівщині; var. *Ічна*, *Ічна*, *Вична*, р. *Іченка*¹⁸⁷. Ця назва цілком випадає з гідронімій бас. Дніпра, Дністра, Південного Бугу й Вісли, як і ойконімій Української РСР. Із найближчих паралелей пор., з одного боку, кельт. етнонім *Icenip*¹⁸⁸, а з другого — назву р. *Ішенка* (?), вона ж *Ушенка*, бас. *Дону*¹⁸⁹.

Очевидно, не можна не згадати й досить поширеного в нашій країні топоніму *Самара*, який, наприклад, у гідронімій виходить у бас. Дніпра, Дону, Волги, Неви й павіт Амура¹⁹⁰. Чимало відомо й назви населених пунктів із цією етаповою, зокрема на Україні, де маємо сс. *Самира* (Сумська обл.), *Самари* й *Самарщина* (чи на Полтавщині), *Самарка* (Одеянській і Харківській обл.), *Самарське* (з назви в Дніпропетровській, по одній у Донецькій і Харківській обл.), *Самарський Яр* (Київщина) і, пареніті, *Самари* та *Самари-Оріхові* (на Волині). Порівняно розгалужена мережа гідронімів цієї основи фіксується на Дніпропетровщині, Харківщині й у Донбасі, де протікають: р. *Самара* — ліва притока Дніпра з допливами *Самарською*, *Самарською Розсічиною*, *Самарчиком*, *Самарчиком і Самарчуком*; *Самара*, що впадає до Сіверського Днітра; *Самарка* того самого басейну; *Самарська* водозбору Азовського моря; *Самарчик* у Криму тощо. Усі названі тут гідроніми та контактні з ними ойконіми зводяться, врешті, до тюркської семеми в значенні «крива» (пор. чагат. *самар* «мішок», тув. *семер* «сідло» й под.) — за формою русла річки¹⁹¹.

Однак поки що не відомо, чи належать сюди й ойконіми (у формі *pluralia tantum*) *Самари* (2 назви) й *Самари-Оріхові* Ратнівського р-ну на Волині, називчайно багатого як на слов'янську архаїчну, так і на іншу, нерідко мовно не ідентифіковану, топонімію; наприклад, назви пос.: *Ратне* (від д.-р. *ратъ*), *Рави* (пор. численні гідроніми типу *Raba*/*Rawa* в бас. Вісли¹⁹², а також м. *Рава-Руська* на Львівщині); *Кінче* (пор. *Конча-Заспа* під Києвом); *Галис* (пор. потожну назву р. *Halys* у кол. *Галатії*; Мала Азія); *Луччій* (того самого кореня, що й *Луцьк* <*Лучесъктъ*), *Санище* (відсанні чи *Санъ/Сан*),

а також окремі, нерідко українізовані, тюркізми типу *Башкіска*, *Бузаки*, *Караульна* тощо¹⁹³.

Так чи інакше, але мусимо вказати, що й у Франції (кол. *Галлії*) була своя *Самара* (лат. *Samara*), суч. *Сомма* (фр. *Somme*), як і свій *Самбр* (*Sambre*), а на її берегах — м. *Самаробрів* (лат. *Samarobriva* «Самарський місто») — тепер м. *Ам’ен*¹⁹⁴, пор. ще: в бас. Вісли оз. *Sambrade*, воно ж *Sambrodt See*, *Sambradt*, *Samerat*, *Zabrade*, *Sambröd* (водозбір р. Древена); *Sambror(ka)* у верхній Надвіслянщині¹⁹⁵; mm. *Самбр* і *Старий Самбр* у бас. верхнього Дністра. Останні ойконіми, звичайно, пояснюють на слов'янській основі; пор. росл. *самбр(ка)* — *Salix rigrigera*.

На Івано-Франківщині відомі сс. *Люча* і *Лючка* (в кол. Яблунівському р-ні, де є ще нп *Уторопи*: *Румир* < *Rōm?-*Kosmat* та ін.)¹⁹⁶, назви яких можна пояснювати як на слов'янському (від **Lut-*, того самого кореня, що й *лютий*?), так і на іншому (пор. кельт. етнонім *Leuci*¹⁹⁷ «свіtlі», блискучі) ґрунті. *Галицькі*, точіні, підкарпатсько-поліські, *Космачі* (пор. ще сс. *Космач* < **Kosmat*-*ь* і *Космачівка* в кол. Солотвинському р-ні на Станіславщині, тепер Івано-Франківська обл.; а також *Космачів* — посесив від *Космач* — кол. Костопільського р-ну на Ровенщині), будучи за своєю структурою слов'янськими утвореннями, можуть також (хоч і не обов'язково) чисто семантично (й етнографічно) перекликатися з кельтською етно-хоронімією; пор. *Gallia Comata* «Галлія Косматих» (ішкаво, що й досі ще не визначено походження прикметника *косматъ* «волосатий»; чи не приховується за пим кельто-слов'янська контамінація: *Comat-* × *kosat-* від «коса»)¹⁹⁸.

До таємничої топонімії, яка ще й досі побутує на території кол. *Невриди*, належить і назва с. *Наварія* Пустомитівського р-ну на Львівщині, що перебуває в оточенні таких цікавих ойконімів, як *Восків*, *Ков'ярі*, *Кугайі*, *Гораець*, *Ковир*; пор. з відповідним же словотвором назви пос. типу *Тулія* на Чернігівщині, *Турія* в Ровенській і Кіровоградській обл., а також зі схожим — *Шоломія* в кол. Бібрському р-ні на Львівщині, в якому є ще пос. *Волощина*, *Мазурчина*, *Свірж*, *Белз*; *Коломія* в Івано-Франківській обл., в оточенні пос. *Гуцулівка*, *Турка*¹⁹⁹. Показово, що й *Турія* (< **Taur*-), і *Шоломія* (пор. **хълтъ/холмъ?*), і *Коломія* (пор. рум. *cultea* «верх, бугор»)²⁰⁰, врешті, зводяться до апелятивів — за позичень на означення рельєфів. Як не дивно, але й словотвірно однотипна з ними *Наварія* теж підібно перекликатися з утвореннями з подібною семантикою; пор. обл. *Наварра* (з баск. «підгір'яз»; таке саме значення має й хоронім *П'емонт* в Італії) північніше *Піренеїв*, які розділяють кол. *Гал-*

лію й Галісію // Галлецію. «І в Галичині за Карпатами,— пише талановитий письменник і дослідник-мовознавець, зокрема й ономаст,— є Підгір'я — ще один П'емонт, тепер уже східнослов'янський»²⁰¹.

Ми не знаємо, чи перебуває галицька Наварія в історичному зв'язку з гальською (територіально) Наваррою, але нам хотілося б першу з них зіставити з назвою племені навари (лат. Navari)²⁰², локалізованих Птолемеєм (II ст. н. е.) на схід від Борисфену у верхів'ях р. Каркініти, де відоме також м. Навар²⁰³. Дуже можливо, що етнонім Navari є континуантом племінної назви Nevaroi (-ев- > -аи- > -и- (пор. *Нурська земля*), хоч тут не виключена можливість зближення з семеною «новий». Звичайно, і територіально, і етнічно, а отже, і етнонімативно навари Птолемея (II ст. н. е.), що жили в районі м. Навар на схід від Борисфену, не є прямою тотожністю з неврами Геродота (V ст. до н. е.), яких він фіксує ще на захід від цієї величної річки. *Несри*, як і багато інших тогочасних племен, були напівкочовим народом. Лише Геродот указує на два переміщення цього етносу: «перший» раз у країну будинів (під тиском «змій»), а вдруге — в пустелю (в зв'язку з нападом скіфів ~ 515 р. до н. е.). Зрозуміло, що аналогічні переміщення, які супроводжувалися й етнічними переміщуваннями, а отже, й мовними інноваціями, відбувалися й пізніше. Гіпотетично, за ойконімними матеріалами, маршрут *нечерських* переселень можна зобразити поки що так: 1) бас. Вісли й Західного Бугу (*Пурська земля*); 2) галицько-волинська земля (пор. ойконіми типу *Наварії* та *Несера*; див. далі); 3) Лівобережна Наддніпрянщина (м. Навар бас. Каркінти). Гідронімічні свідчення дозволяють їх шукати також у бас. Тиси, Прип'яті, Південного Бугу й Десни; історичні — у верхів'ї Дністра й, можливо, Дніпра; етнічні — на Бойківщині, в Галичині, Белзяні. ширше — «Рутенії».

Описуючи етнічну ситуацію Північного Надчорномор'я, Пліній Старший, приблизно через півтисячоліття після Геродота, назначає: «За Тафрами (тобто таєрами, суч. Крим.—O. C.) в глибині континенту живуть авхети (пор. авхати Геродота.—O. C.), в області яких бере початок Гіпаніс; неври, з землі яких витікає Борисфен (пересунулися північніше — O. C.), гелони (сусіди неврів, отже, наддніпрянці — O. C.). *тіссагети*, будини (Геродот між гелонами й будинами не знав нікого).—O. C.), царські скіфи... агафірси. Вище — кочівники, потім антропографи (Геродотові андрофаги).—O. C...) пад Меотійським озером *сармати* (кол. *сафромати*).—O. C.) та *ісседони*. А по узбережжі аж до Танаїса живуть меотії... і найостанніші за ними — *арімаспи*»²⁰⁴.

Із цього опису видно, що етнічна мозаїка кол. Геродотової Скіфії за 500 років досить змінилася: племена не тільки покинули старі місця проживання (тут дуже показовим є плем'я *агафірси*, яке з найзаходнішого перетворилося ледве не на крайнє східне; в свою чергу *тіссагети* (пор. *Тиса* і *гети*) пересунулися трохи на захід), а й модифікували свої назви (*авхати* ≤ *авхети*; *сафромати* > *сармати*; андрофаги «мужі́ди» ~ *антропографи* «людодії»). Такі зрушения не були випадковими, безпричинними й відірваними від загальноєвразійських: поштових, що йшли зі степового сходу (ірано-сарматська експансія), позначилися на розміщенні західноєвропейських (кельто-романо-германських) та лісостепових (на-самперед кельто-слов'яно-балтських). Про силу й глибину тогочасних етнічних переміщень виразно говорить розселення аланів і роксоланів, останні з яких, гадають, дуже позначилися на етнонімій картині Східної Європи (*рокс-* > *рос-*// *рус-*). Вони, «залишивши свою батьківщину в Приазов'ї й Передкавказзі... підійшли до римської провінції Мезії... У V ст. н. е. алани досягли Галлії і потім брали участь у набігах *вandalів* на країни Західної Європи й Північної Африки»²⁰⁵. Ми вже говорили про зворотні рухи кельтів, зокрема *галлів* (власне, *галатів*): пор. у Ю. Цезаря: «Gallia est omnis divisa in partes tres, quarum unam incolunt Belgae, aliam Aquitani, tertiam qui ipsorum lingua Celtae, nostra Galli appellantur»²⁰⁶ («Галлія ділиться на три частини, з яких у першій живуть бельги, в другій — акеїтани, в третій — ті, що власною мовою кельтами, а нашою — галлами називаються»; назву *кельти*, лат. *Celtae*, перекладають як «величні», рос. «возвищенні»²⁰⁷: пор. царські скіфи (-басиліди), слов'яни. рос. слов'яне тощо).

На фоні «величніх» кельтських завоювань, здається, не буде дивним порівняння, з одного боку, назви французького м. *Невер* (фр. *Nevers*), центру департаменту *Невер* (рос., XIX—поч. XX ст., *Niever*, фр. *Nièvre*), що розкинувся на одніменній річці басейну Луари²⁰⁸, до якого тяжіли й стародавні *нереї* кельтської провінції *Бельгіки*; а з другого (українського) — *Невір*, кол. *Невірської*, а тепер Великоглушанської сільради Любешівського р-ну на Волині, яка разом із Львівщиною, що має в своєму ойконімікопії й назву *Белз*, та іншими сусідніми й більш віддаленими областями входила до складу принаймні кельтізованої *Невриди*. Любешівський р-н — один із найпівнічніших у Волинській обл., загубившись серед боліт і лісів Надпріп'яття, зберіг чи не найбільший процент ойконімічних архайзмів серед районів цього регіону. Досить назвати такі населені пункти, як *Мазур-Гай* (відбиття *мазурських* міграцій), *Космірівка* (поряд із *Хутомиром* і *Хутомиром*).

мицем), *Втуле* (неподалік *Ворокомле*, *Набениче*, *Гадьмате*), *Удринка* (пор. рр. *Удра* на Смоленщині й *Мінщині*, *Audra* й *Audruvis* у Литві)²⁰⁸, *Забаюме* (і тут же *Засмote*, *Засмис*, *Замене* й под.), *Діверо* (< **Дѣвъръ*), *Мукошин* (пор. *Макошине* на Чернігівщині; від *Мокош-а*), *Хидра* (?), *Щитинь* тощо²¹⁰, як стане ясно, що ми маємо справу тут із мовними витворами не одного тисячоліття. Зупинимося лише на останньому з них. Ідеється про ойконім *Щитинь*, поряд з яким є ще назви сс. *Щитинська Воля* й *Почапи-Щитинські*. Це, очевидно, ономастичне суфіксальне утворення від, врешті-решт, апелятива *щит*, походження якого мовознавці, зокрема О. О. Шахматов і Т. Лер-Славинський (всупереч М. Фасмерові), пов'язують із кельтською лексикою; пор.: ірл. *scíath*, кімр. *yskwyd* «щит»²¹¹, брет. *skeod* «щит із гербом» (< **scēito*-) та ін.²¹² Питання про обсяг кельтських апелятивних запозичень у слов'янських мовах є дуже й дискусійним. Свою часу О. О. Шахматов склав попередній список таких запозичень, який нараховував понад сорок лексем. Однак він залишив низцівної критики з боку М. Фасмера й К. Буги²¹³. «Критика,— пише відомий радянський мовознавець,— була викликана не стільки етимологіями Шахматова, скільки невдалою спробою локалізувати слов'яно-кельтські контакти в басейні Німану, що рішуче суперечило вже відомим на той час свідченням. Більшість етимологій Шахматова повинна бути відкинутуою, однак деякі з них залишаються і в наш час. Західну локалізацію слов'яно-кельтських мовних контактів висунув М. Рудницький. Вона дісталася також підтримку і в працях Т. Лер-Славинського та В. Махка»²¹⁴.

Справу виявлення проявів слов'яно-кельтських взаємозв'язків, переважно в їхньому західному аспекті, продовжували Х. Педдерсен, Ю. Покорний (із наголошенням на посерединництві іллірійців), К. Траймер та ін.²¹⁵

Сьогодні на порядок дня поставлено питання східної локалізації таких проявів. Важливю підйомою в цьому стали пошуки слов'янської працьківщини на Середній Наддністриї, а також слідів кельтських міграцій у районі Північного Надчорномор'я («галати», тобто *галли*). Південного й Південно-Західного Прикарпаття, зокрема в бас. верхнього середнього Дністра²¹⁶. Немало в цьому плані роблять археологи. Ми вже відзначали знахідки, належні до гальштатської й латенської кельтських археологічних культур і зроблені на Верхній Наддністриїнщині. Але кельтські речі відомі й на черняхівських городищах, датованих II—І і навіть VII ст. н. е.²¹⁷ Так, наприклад, біля с. Лука-Врублевецька *Кам'янець-Подільського* р-ну Хмельницької обл. над залишками ранньотрипільського поселення залягали шари кол. поселен-

ня черняхівської культури, в яких виявлено гончарні печі кельтського типу, широко відомі на пшеворських поселеннях Польщі²¹⁸. Із цим історико-археологічним контекстом, на диво, тісно пов'язаний місцевий ойконімікон. Є думка, що м. *Кам'янець-Подільський* у давнину мало ще назву *Карфобобуон* (букв. «кам'яне місто»)²¹⁹. Але не тільки цей ойконім притягує нашу увагу. Річ у тому, що навколо *Кам'яниця-Подільського*, який розкинувся над р. *Смотрич* — лівою притокою Дністра, крім поселень із назвами типу *Гоцули* (пор. *Гуцулиця* в Східних Карпатах), *Шидлівка* (в основі антропонім, похідний від польськ. *szydło* «шило»), *Збруч* (від назви одиємної річки — західної межі Хмельницької обл.), які добре відповідають напрямам дозаселення краю, є ще ойконіми, що, врешті, зводяться до апелятивів, відношуваних деякими дослідниками до кельтських запозичень (пор. сс. *Брага*²²⁰ *Баговиця*²²¹ на річці з такою самою назвою тощо). Надзвичайно цікавою є назва с. *Галетина* того самого району (від антропоніму *Галета*), яка входить до значного ареалу аналогічних утворень: пор. с. *Галитівка* на Черкащині (від *Галат*), *Галотка* (на Львівщині); поблизу с. *Болохівщина*²²² того самого кореня, що й *Волох*—?), *Галоч* (< **Галот-ъ*; на Закарпатті неподалік с. *Лемківці* та ін.), уже знайомий нам *Галич*²²³ та цілій ряд похідних. Усі вони, очевидно, зводяться до етноніму *галати*, як називалось одне з кельтських чи кельто-іллірійських племен Центральної і Східної Європи та Малої Азії, демонструючи при цьому порівняно розмаїтим вокалізм (*Галат-//Голот-//Галит-*). Можливо, сюди ж відноситься й утворення на *Жел-//Жол-//Жул-* (< **Gel-*; пор. *гелони*!!/*Жуляни*?), але про це — в іншому місці. Таким чином, етнонім *Невро*//*Nervi(i)* (> *Nawari?*) є, очевидно, кельтизмом, про що свідчать не тільки його етимон (пор. кімр. пег «герой») і семантика («мужній, відважні», характерні для тогочасного, зокрема кельтського; пор.: *Celtae* «величні», *Boii* «страшні», *Cavares* «велетні», *Nemetes* «знатні», *Pärīsji* «браві») етнонімікону, а й його «синонім» (паралельна назва) *Volkae* «вовки» (пор. ще *Bibr-осі* «боброві», *Erpīdī* «кінні»²²⁴ й под.), звідки — пізніші *волохи* з відмінним («романським») етнічним значенням. Цей висновок опирається й на інший кельтський чи однотипний з ним етнонімікон, широко відбитий в українській ономастиці, зокрема в утвореннях на *Былз-//Белз-//Белж-* (< **Bēlg-*//**Bylg-?*), *Бойк-* (<*Boi-* + *-k-*; пор. ще с. *Боеці* на Підкарпатті), *Буд-//Бод-* (пор. античні *будніни*/**бодніни*), *Гал-* (< **Gall-*). (*Галат-//Голот-?* <*Galat-*), *Жел-* (<*Gel-*), *Нур-* (< **Nour-*), **Naur-* <*Neurg-*), *Тур-* (<*Taug-*, пор. *таури*, *тавриски* // *Tewr* пор. *тевриски*, а ще гальськ., теонім *Targos* при брет. *tarw* «бик» і *tirvī* «бики») тощо, а також у похідних від

- ⁶⁶ Там же.— С. 59, 232.
- ⁶⁷ Шахматов А. А. К вопросу о финско-кельтских и финско-славянских отношениях.— Спб., 1911.— Т. 1—2.— С. 711, 714, 717.
- ⁶⁸ Кулаковский Ю. Карта.
- ⁶⁹ Шахматова А. А. Указ. соч.— С. 715, 719.
- ⁷⁰ Haak Geographisch-Kartographischer Kalender.— 1974.— С. 1.
- ⁷¹ Шахматов А. А. Указ. соч.— С. 721—722.
- ⁷² Гідронімія України в її міжмовних і міждialektних зв'язках.— К. : Наук. думка, 1981.— С. 135—147.
- ⁷³ Семенов-Тян-Шанський В. Как отражается географический пейзаж в народных названиях населенных мест // Земледелие.— М. : Госиздат, 1924.— Т. 26.— Вып. 1—2.— С. 135.
- ⁷⁴ Українська РСР: Адміністративно-територіальний поділ.— К. : Укрполітвидав, 1947.— С. 799, 800.
- ⁷⁵ Марєдин В. В. Образование древнерусского государства.— Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1945.— С. 33.
- ⁷⁶ До речі, існує вказівка на «річку й населений пункт у Карпатських горах» під назвою *Неерін* (див. Кобицев В. П. В поисках прародини славян).— М. : Наука, 1973.— С. 30), яких сучасні ойконімні та гідронімні джерела на фіксують (принаймні в межах УРСР).
- ⁷⁷ Hydronimia Wisty.— Wrocław etc. : Wyd-wo PAN, 1965.— Cz. 1.— S. 125, 158.
- ⁷⁸ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.— М., 1971.— Т. 3.— С. 82.
- ⁷⁹ Hydronimia Wisty.— S. 158.
- ⁸⁰ Ibidem.— S. 165—166.
- ⁸¹ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.— М., 1973.— Т. 4.— С. 300.
- ⁸² Там же.— Т. 3.— С. 45.
- ⁸³ Словник гідронімів України.— К. : Наук. думка, 1979.— С. 392.
- ⁸⁴ Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 34.
- ⁸⁵ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 107.
- ⁸⁶ Словарь гідронімів України.— С. 391—392.
- ⁸⁷ Мельниковская О. Н. Указ. соч.— С. 174—176.
- ⁸⁸ Строгоеа В. Н. Нора и понора (понор) // Рус. речь.— 1975.— № 1.— С. 101—103.
- ⁸⁹ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.— Т. 3.— С. 82.
- ⁹⁰ Там же.— С. 89.
- ⁹¹ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 232.
- ⁹² Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка.— Спб. : Тип. Император. АН, 1895.— Т. 2.— С. 466.
- ⁹³ Григорович В. Н. Славянские древности // Русс. филол. вести.— Варшава, 1880.— Т. 3.— С. 118.
- ⁹⁴ Moszyński K. Pierwotny zasięg języka prasłowiańskiego.— Wrocław : Wyd-wo PAN, 1957.— S. 98.
- ⁹⁵ Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон.— С. 6, 1894.— Т. 3.— С. 361.
- ⁹⁶ Golqb Z. Op. cit.— S. 129.
- ⁹⁷ Менес К. Г. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве».— Л. : Наука, 1979.— С. 30.
- ⁹⁸ Golqb Z. Op. cit.— S. 129; Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.— Т. 3.— С. 84.
- ⁹⁹ Кобицев В. П. Указ. соч.— С. 27—32.
- ¹⁰⁰ Macheck V. Zur Frage der slawisch-keltischen sprachlichen Bezie-
hung // Studia Linguistica in honorem Thaddaei Lehr-Spitawiński.— Warszawa : PWN, 1963.— S. 110.
- ¹⁰¹ Грубачев О. Н. Языкоизнание и этногенез славян.— С. 9—10.
- ¹⁰² Стрижак О. С. Кіммерійці.— С. 47.
- ¹⁰³ Kozłowski J. Wybór pism.— Warszawa: PWN, 1961.— Т. 2.— S. 209.
- ¹⁰⁴ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.— Т. 3.— С. 824.
- ¹⁰⁵ Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі.— К. : Наук. думка, 1985.— С. 26.
- ¹⁰⁶ Там же.— С. 27.
- ¹⁰⁷ Dauzat A. La topographie Française.— Paris, 1946.— Р. 59, 63.
- ¹⁰⁸ Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі.— С. 46, 101, 74—75.
- ¹⁰⁹ Энциклопедический словарь.— Т. 3.— С. 361.
- ¹¹⁰ Бойківщина : Истор.-етногр. дослідження.— К. : Наук. думка, 1983.— С. 28.
- ¹¹¹ Стрижак О. С. Етимологічні студії. Звідки назва краю. Бойківщина // Укр. мова і література в школі.— 1968.— № 6.— С. 83.
- ¹¹² Бойківщина.— С. 38—40.
- ¹¹³ Онищенко М. Й. Словник бойківських говірок.— К. : Наук. думка, 1984.— Ч. 1.— С. 63—64.
- ¹¹⁴ Бойківщина.— С. 41; Кирічев Р. Ф. Етнографічне дослідження Бойківщини.— К. : Наук. думка, 1978.— С. 107.
- ¹¹⁵ Кирічев Р. Ф. Зазнач. праця.— С. 5.
- ¹¹⁶ Бойківщина.— С. 44.
- ¹¹⁷ Нечома З. История чешского народа.— М. : Изд-во иностр. лит., 1952.— Т. 1.— С. 120.
- ¹¹⁸ Трубачев О. И. Ранние славянские этнонимы... — С. 57.
- ¹¹⁹ Шукст-Шеец Г. Возникновение западнославянских языков из праславянского и особенности серболужицкого языкового развития // Вопр. языкоизнания.— 1983.— № 2.— С. 40.
- ¹²⁰ Стрижак О. С. Етимологічні студії..Бойківщина.— С. 83—84.
- ¹²¹ Полное собрание русских летописей.— М. : Изд-во вост. лит., 1962.— Т. 2.— С. 9—10.
- ¹²² Шукст-Шеец Г. Указ. соч.— С. 40.
- ¹²³ Бойківщина.— С. 27 (карта). 40—41.
- ¹²⁴ Кирічев Р. Ф. Зазнач. праця.— С. 85.
- ¹²⁵ Там же.— С. 38.
- ¹²⁶ Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон.— Спб., 1896.— Т. 18а.— С. 544.
- ¹²⁷ Трубачев О. И. Языкоизнание и этногенез славян.— С. 10.
- ¹²⁸ Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі.— С. 48.
- ¹²⁹ Bielak F. Galicya.— Lwów ; Warszawa, 1908.— Т. 1.— 562 s.
- ¹³⁰ Стрижак О. С. Етимологічні студії. Звідки назва краю. Галичина // Укр. мова і література в школі.— 1968.— № 10.— С. 84.
- ¹³¹ Крип'якевич І. Н. Галицько-Волинське князівство.— К. : Наук. думка, 1984.— С. 36.
- ¹³² Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі.— С. 11—42.
- ¹³³ Шараневич І. Изслѣдованіе на полях Отечественной географии и истории.— Львов, 1869.— С. 79.
- ¹³⁴ Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі.— С. 41—42.
- ¹³⁵ Јуришић К. История Срба.— Београд, 1959.— Књ. I.— С. 142.
- ¹³⁶ Именник места.— Beograd : Službenog lista FNRJ, 1956.— S. 164.

- ¹³⁷ Шараневич І. Указ. соч.— С. 83—85.
- ¹³⁸ Йиречек К. Указ. соч.— С. 67, 409.
- ¹³⁹ Гідронімія України.— С. 126.
- ¹⁴⁰ Нерознак В. П. Названня древнерусских городов.— М. : Наука, 1983.— С. 56—57.
- ¹⁴¹ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.— М. : Прогресс, 1964.— Т. 1.— С. 388.
- ¹⁴² Никонов В. А. Краткий топонимический словарь.— М. : Наука, 1966.— С. 95; Стрижак О. С. Этимологічні етюди... Галичина.— С. 83—86.
- ¹⁴³ Маруашвили Л. И. Указ. соч.— С. 58.
- ¹⁴⁴ Enciclopedia civilizației române.— București, 1982.— S. 343—346.
- ¹⁴⁵ Циркун Ю. Б. Испанские кельты и их романизация // Кельты и кельтические языки.— М. : Наука, 1974.— С. 22, 30.
- ¹⁴⁶ Полное собрание русских летописей.— Т. 2.— С. 722.
- ¹⁴⁷ Этимологический словарь славянских языков.— М. : Наука, 1979.— Випл. 6.— С. 92, 96.
- ¹⁴⁸ Трубачев О. Н. Языкознание и этногенез славян.— С. 10.
- ¹⁴⁹ Нерознак В. П. Указ. соч.— С. 56.
- ¹⁵⁰ Шараневич І. Указ. соч.— С. 79; Кріп'якесич І. П. Зазнач. праця.— С. 38.
- ¹⁵¹ Йиречек К. Указ. соч.— С. 46.
- ¹⁵² Машинский А. Д. Кельты на землях к востоку от Карпат // Кельты и кельтические языки.— М. : Наука, 1974.— С. 34.
- ¹⁵³ Радянська енциклопедія історії України.— Т. 1.— С. 392.
- ¹⁵⁴ Машинский А. Д. Указ. соч.— С. 35.
- ¹⁵⁵ Радянська Енциклопедія історії України.— Т. 1.— С. 392.
- ¹⁵⁶ Трубачев О. Н. Ранние славянские этнонимы.— С. 57.
- ¹⁵⁷ Там же.
- ¹⁵⁸ Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі.— С. 28.
- ¹⁵⁹ Маюродин В. В. Указ. соч.— С. 28.
- ¹⁶⁰ Королев А. А. Древнейшие памятники ирландского языка.— М. : Наука, 1984.— С. 196.
- ¹⁶¹ Погодин А. Л. Указ. соч.— С. 86, 94—97.
- ¹⁶² Трубачев О. Н. Ранние славянские этнонимы.— С. 57.
- ¹⁶³ Словник гідронімів України.— С. 310.
- ¹⁶⁴ Льюис Г., Педдерсен Х. Указ. соч.— С. 37.
- ¹⁶⁵ Словник гідронімів України.— С. 310.
- ¹⁶⁶ Погодин А. Л. Указ. соч.— С. 97.
- ¹⁶⁷ Трубачев О. Н. Ранние славянские этнонимы.— С. 56.
- ¹⁶⁸ Там же.— С. 58.
- ¹⁶⁹ Dauzat A. Op. cit.— S. 294—295.
- ¹⁷⁰ Трубачев О. Н. Ранние славянские этнонимы.— С. 58.
- ¹⁷¹ Encyclopædia...— S. 749.
- ¹⁷² Словник гідронімів України.— С. 575.
- ¹⁷³ Трубачев О. Н. Ранние славянские этнонимы.— С. 57.
- ¹⁷⁴ Энциклопедический словарь.— Т. 36а.— С. 544.
- ¹⁷⁵ Hydronimia Wisty.— S. 272.
- ¹⁷⁶ Ibidem.— S. 165.
- ¹⁷⁷ Энциклопедический словарь.— Т. 36а.— С. 541.
- ¹⁷⁸ Словарь-справочник «Слова о полку Игореве».— М. ; Л. : Наука, 1965.— Вип. 1.— С. 42.
- ¹⁷⁹ Hydronimia Wisty.— S. 158.
- ¹⁸⁰ Королев А. А. Указ. соч.— С. 177—178.
- ¹⁸¹ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.— Т. 2.— С. 597—598.
- ¹⁸² Українська РСР: Адміністративно-територіальний поділ.— С. 419.
- ¹⁸³ Трубачев О. Н. Ранние славянские этнонимы.— С. 57.
- ¹⁸⁴ Machek V. Op. cit.— S. 110.
- ¹⁸⁵ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.— Т. 1.— С. 475—476.
- ¹⁸⁶ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ.— С. 13, 27.
- ¹⁸⁷ Стрижак О. С. Назви річок Полтавщини.— К. ; Вид-во АН УРСР, 1963.— С. 45.
- ¹⁸⁸ Трубачев О. Н. Ранние славянские этнонимы.— С. 57.
- ¹⁸⁹ Маштаков П. Л. Список рек Донского бассейна.— Л. : Изд. Гос. гидрол. ин-та, 1934.— С. 12.
- ¹⁹⁰ Отін Е. С. Гідроніми Східної України.— К. ; Донецьк : Вища школа, 1977.— С. 20—21.
- ¹⁹¹ Там же.— С. 22.
- ¹⁹² Hydronimia Wisty.— S. 40, 51, 10, 569.
- ¹⁹³ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ.— С. 68—70.
- ¹⁹⁴ Dauzat A. Op. cit.— S. 138; Энциклопедический словарь. Т. 36а.— С. 550.
- ¹⁹⁵ Hydronimia Wisty.— S. 229.
- ¹⁹⁶ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ.— С. 518.
- ¹⁹⁷ Трубачев О. Н. Ранние славянские этнонимы.— С. 58.
- ¹⁹⁸ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ.— С. 516, 452.
- ¹⁹⁹ Там же.— С. 348, 507, 324.
- ²⁰⁰ Этимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі.— С. 69.
- ²⁰¹ Успенський Л. Имя дома твоего. очерки по топонимике.— Л. : Дет. литература, 1967.— С. 170.
- ²⁰² Наак.— С. 1.
- ²⁰³ Мятыш В. К. О взаимоотношениях славянских и балтийских языков // Слав. филология.— М. : Изд-во АН СССР, 1958.— Т. 1.— С. 33.
- ²⁰⁴ Античная география.— М. : Географиз, 1953.— С. 249.
- ²⁰⁵ Скаржинська М. С. Скіфи, сармати й інші народи Північного Причорномор'я в зображені Плінія Старшого // Укр. іст. жур.— 1977.— № 8.— С. 60.
- ²⁰⁶ Цезарь Гай Юлий. Записки о галльской войне.— Харьков : Всесообщ. обучение, 1919.— Кн. 1.— С. 1.
- ²⁰⁷ Трубачев О. Н. Ранние славянские этнонимы.— С. 57.
- ²⁰⁸ Энциклопедический словарь.— Т. 36а.— С. 548; Dauzat A. C., cit.— S. 7; Орлов А. Указ. соч.— С. 260.
- ²⁰⁹ Bīga K. Rinktinis rāstai.— Vilnius, 1968.— Т. 1.— S. 533.
- ²¹⁰ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ.— С. 6—64.
- ²¹¹ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.— Т. 4.— С. 508.
- ²¹² Льюис Г., Педдерсен Х. Указ. соч.— С. 35.
- ²¹³ Machek V. Op. cit.— S. 108; Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.— Т. 1—4; Bīga K. Op. cit.— S. 496—530.
- ²¹⁴ Мартынов В. Б. Язык в пространстве и времени.— М. : Наука, 1983.— С. 35—36.
- ²¹⁵ Седов В. Б. Славяне и кельты (по данным археологии) // История, культура, этнография и фольклор славянских народов: IX Междунар. съезд славистов. Докл. сов. делегации.— М. : Наука, 1983.— С. 98.

²¹⁸ Трубачев О. Н. Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики // Славянское языкознание : IX Междунар. съезд славистов. Докл. сов. делегации.— М. : Наука, 1983.— С. 247—261.

²¹⁹ Радянська енциклопедія історії України.— Т. 4.— С. 488.

²²⁰ Седов В. В. Указ. соч.— С. 99.

²²¹ Трубачев О. Н. Языкознание и этногенез славян // IX Междунар. съезд славистов.— С. 253.

²²² Machek V. Op. cit.— S. 109.

²²³ Трубачев О. Н. Названия рек Правобережной Украины.— М. : Наука, 1968.— С. 249.

²²⁴ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ.— С. 232—233.

²²⁵ Там же.— С. 723.

²²⁶ Трубачев О. Н. Ранние славянские этонимы.— С. 57—58.

БУДИНІ Й ГЕЛОНІ

Блакитно-чи сивоокі й золотаві, або, кажучи мовою наукової прози, рудоволосі, представники цього численного тубільно-кочового племені, яке займало безмежні простори озірию-болотяних пущ, належали до змішаних лісів із багатою й різноманітною фауною, ввійшли в початковий період писаної історії нашої країни як активні борці з ворожкою навалою полчищ перського царя Дарія I Гігаспа, з одного боку, й гостині та господарі, ладін прийняття на своїй землі не одне дружине плем'я, рятуючи його від лихоліття, — з другого. Відсутність надійніших орієнтирів *Будиній*, а також зразків мови її корінного населення породили в науці чимало суперечливих гіпотез як щодо розміщення цієї землі, так і стосовно походження назви її народу.

Одним із перших, хто подав більш-менш докладну інформацію про цей етнос, був Геродот. «Якщо перейти ріку Танаїс, — пише він, — то там уже не скіфська земля, але спочатку область *савроматів*, які, починаючи від найдалішого кута озера *Меотида*, населяють на віддалі п'ятнадцяти днів шляху в напрямі північного вітру країну, позбавлену й диких, і культурних дерев. Вище них живуть *будині* (*Βούδηνος*), які займають ішуу область, усю заросли різноманітним лісом»¹. «Вище *будинів*, — продовжує Геродот, — на північ іде спочатку пустеля на віддалі більше семи днів шляху. За пустелею... у бік східного вітру живуть *тіссагети* (*Θισσαγέται*)... Норяд із ними *ірки*... Вище *ірків* на схід... *скіфи*, які відокремилися від *царських скіфів*². За іншим перекладом, *тіссагети* (рос. XIX ст., *Фіссагети*)³, рідше — *тіссагети*.

Під час скіфсько-перської війни ~ 515 р. до н. е. *скіфи* зібрали широку антиперську нараду, куди запросили всіх правителів сусідів зі *Скіфією* земель, «бо військо насувалося

величезне. Зібралися ж царі *таврів* і *агафірсів* (*Αρχαθ'ρον*), і *чеврів*, і *андрофагів*, і *меланхленів*, і *гелонів*, і *будинів* (*Βούδηνος*), і *савроматів*⁴. Років за 30 до цих подій (за Геродотом, «за одне покоління до походу Дарія»)⁵, *неври*, репрезуючи своїм народом на цій нараді (де вони відокремлені від *бічніх андрофагами й гелонами*), покинули свою країну із-за «захід» і поселилися серед *будинів*⁶. «*Будини* — плем'я велике й численне; всі вони дуже світлоокі й руді. У їхній області збу гзвано дерев'яне місто: назва цього міста *Гелон* (*Γελονός*). Довжина стін з кожного боку — 30 стадій; вона висока й... з дерева; й будини в них дерев'яні, і храми. Там є храми еллінських богів, прикрашені по-еллінському дерев'яними статуями, вівтарями й інаосами (храмовими спорудами). І що тра роки вони влаштовують свята на честь *Діоніса* й занурюються в вакхічне щаленство. Адже *гелони* в давнину — це *санніці*, що покинули гавані й поселилися в *будинів*. І розмовляють вони мовою, частково скіфською, частково еллінською».

...*Будини* ж розмовляють не тією мовою, що *гелони*, й способ життя в них не один і той самий. Адже *будини*, будучи тубільним населенням, — *кочівники*, вони єдині з них, хто тут (живе), харчуються шишками; *гелони* ж — хлібороби... Вони ніскільки не скожі, ні зовинній виглядом, ні колором шкіри. *Елліни*, однак, і *будинів* називають *гелонами*, називають неправильно. Усі їхня країна поросла різноманітними лісами. А в найгустішому лісі є велике й широке озеро і навколо цього болото й очеретник. У цьому озері ловять віндр та інших гварин із квадратною мордою; їхніми кокзами облямовують по краях хутряний одяг, а гестикули цих гварин служать (*будинам*) для лікування хвороб матків⁷.

На згаданий вище нараді, коли надійшла звістка про те, що Дарій «паводить міст через ріку Істр», посли скіфів закликали всі суміжні племена виступити єдиним фронтом проти агресора, але думки їх розійшлися: «*Гелон*. *Будин* (*Βούδηνος*) і *Савромат*, будучи заодно, згодилися допомогти скіфам»⁸, усупереч царям *агафірсів*, *чеврів*, *андрофагів*, *меланхленів* і *таврів*, які відмовилися.

Скіфські війська, умовно кажучи, розділилися на дві групи. До однієї, якою командував Сконасіс, приєдналася *таврії*; до другої, що складалася з більшої під управлінням *Інгібріса* та меншої, де зверхником був Такеакіс, приєдналася *агафіри* й *будини*. Якщо перша зачінивала *пергія* за Танаїс, то друга — намагалася завести їх у землі *кнейтралів*⁹. «Коли ж *агафіри* переправились через ріку Танаїс, перги переправились за ними... (і) пройшовши мідіну *савроматів*... зосігли *бічні будинів*, де «наштовхнувшись» на дерев'яну фортецю

(будини відійшли, й фортеця була цілком пустою)... її спалили... пройшовши цю країну... прибули в пустелю... розміщеніона вона вище крайні будинів, а протяжність її сім днів шляху. Вище цієї пустелі живуть тіссагети (Θυσσαγέται), а з їхнієї (землі) беруть початок чотири велики ріки, що протікають через (землю) меотів; вони впадають в озеро, іменоване Мезітою, їм дано такі імена: Лік, Оар, Танаїс, Сіргіс¹⁰.

Востаннє «батько історії» згадує будинів у зв'язку з прикінцевим етапом скіфо-чеської війни, коли Дарій, запавши поразки в ній і вдашись до обманиного маневру, вирішив покинути простори негостинної Скіфії. Коли ж скіфи це зрозуміли, вони, «поспішило зібравшись разом,— не були її дві частини (війська) скіфів і та частина, яка діяла разом із сарроматами, а також будини її гелоні (Водіїв) які Гелоном; — кинулись за персами прямо до Істра»¹¹. Скіфо-сармато-булгаро-гелонські війська повністю звільнили територію Скіфії, окуповану персами.

У науці вже давно розпочалося розв'язання будинського питання, яке багато обіняло в плані з'ясування слов'янського етногенезу. Ще приблизно півтораста років тому професор Казанського й Віленського університетів, а потім член Російської Академії наук Е. І. Ейхвальд відносив будинів і ішерів, правда, разом із кіммерійцями і деякими скіфськими племенами, до слов'ян, генетично нов'язуючи їх із оғнедали, іменем яких німці їх фінни називали слов'ян. Особливо багато слов'янського віbach він у способі будинського життя (дерев'яни будинки, храми тощо), у зовнішності представників цього племені (світлоокість, рудоволосість й под.). Через країну будинів вів торговий шлях, який ішов від скіфів до арктичесів, член Петербурзької Академії наук знаменитий географ К. Бер¹². Цікаво, що, по-перше, цей шлях ішов через м. Гелон і, по-друге, в області будинів міняв свій північний напрям на східний (у країну тіссагетів)¹³.

Саму область будинів (так звану Будинію) дехто шукав у долині р. Манич, притоки Дону, серед цілої системи озер якої одне колись носило позу Будинського¹⁴, тобто в районі, що тяжів до передгір'я Кавказу. Такі думки висловлювались і раніше, викликаючи при цьому з боку інших «подив» — ні опис зовнішнього вигляду будинів, ні повідомлення Геродота про переселення в країну будинів негриського племені, яке жило дуже далеко від Кавказу, не в'яжутться з такою локацією¹⁵. Інші зародки таких концепцій шукали в сунечерністях самого Геродотового викладу, який розміщує негрів біля витоків Тірасу (Дністра), а будинів — за Танаїсом. «Навряд чи могло йтися про таке віддалене переселення, тим більше, що в усіх інших випадках Геродот називає андро-

фагів і меланхленів східними сусідами неврів»¹⁶. Врешті, вчені стали висловлювати думки, що одне з двох: або будини діллилися на дві народності — східну й західну, або вони кочували на просторі від Дніпра й до Уралу¹⁷. Більше того, професор Геттінгенського університету шукав будинів ще й у східній частині Литви, а К. Маннерт — між м. Львовом і р. Віслою¹⁸.

Радянський археолог М. І. Артамонов відводить племені будинів пам'ятки Київщини та Середньої Наддніпрянщини, вважаючи «тамтешніх» меланхленів та андрофагів, назви яких не є відбиттям тубільного лексикону, родичами будинів і не знаходять археологічних аргументів для виділення їх із будинської спільноти, до якої він відносить і гелонів, разом із їхнім м. Гелоном, розміщуваним деякими археологами на місці теперішнього Більського городища на Вореклі¹⁹. Забігаючи наперед, зауважимо, що сучасна наука жодну з цих тез, які стосуються будинських етнічних супутників, не сприймає як абсолютну істину.

Археолог Б. М. Граков локалізовував будинів двічі і кожний раз по-іншому, демонструючи тим самим археологічну безпорадність при розв'язанні етногенетичних проблем. Уперше Б. М. Граков розміщував будинів на північному заході між меланхленами, що пібто займали поріччя Оки, й сарроматами — жителями Волго-Дінця, тобто на території, звідки бере початок Дін та його лівобережні притоки²⁰. При цьому він вказував: «...більше рабів мають ті, для кого племена будинів, ірків та фіссагетів локалізуються в Чувашії і Татарії, Прикам’ї та Лісному Приураллі»²¹. У друге — вище сарроматів понад Танаїсом, доходячи на заході до однієї з історичних «Ісерид»²².

Де тільки не розміщували будинів інші археологи: і на Середньому Танаїсі, і на Середньому Борисфені, і над «Пантікапеем» (Ворсеклою) і в бас. суч. Вісли та Західного Бугу (Холмсько-Брестський регіон), і в усому Поліссі та Лісостепові²³.

На зведеній карті «Розміщення будинів різними дослідниками», укладеній Б. О. Рибаковим, подано 17 локалізаційних гіпотез, які всі разом схоплюють більшу частину Східної Європи; що фантастична «будинів» обмежує «пунктирна» лінія, що йде від гирла Німану через верхів'я Волги до Басофу Камі, де вона повертає на південь уздовж течії Болги, виходячи до Нижнього Уралу. Звідси через Нижнє Надволжя цей «пунктир» сягає Північного Кавказу, а потім через верхів'я Сіверського Дніпра, Середню Наддніпрянщину і Нижньонаддніпрянсько-Нижньонадпрін'ятський регіон знову прямує до водотоку Німану²⁴. Сам же автор цієї карти, на концепції якого зупинимося нижче, обмежує територію поширення

будинів ареалом так званої юхнівської культури, локалізованої в бас. Десни (Середньої), Сейму (Нижнього й Середнього) та Оки (Верхньої). Із півдня на ту частину юхнівської «Будиній», що міститься у водозборі нижньої половини Сейму й сусідньої частини Наддесення, накладається порівняючи незначний (приблизно одна п'ята) сегмент «Гелоній», яка охоплює більшу частину басейнів Сули, Псла, Ворекли й Сіверського Дні仗²⁵.

Учені вже давно помітили, що *будини*, як і інші племена Східної Європи, в геродотівських описах, займаючи практично одне й те ж композиційне місце, фігурують у списках і географічних описах чомусь, то починаючи із заходу (пор. серед учасників відомої антидаріївської паради: φασιλέες Ταχίρων καὶ Ἀγαθόρον καὶ Νευρόν καὶ Ἀνδροφράγον καὶ Μελαγχλαῖνον καὶ Γελωνόν καὶ Βουδίνον καὶ Σηροφράτεων²⁶ то, павпаки, — зі сходу, коли йдеться, зокрема, про безпосереднє вторгнення *персів* у *Скіфію*.

У першому випадку безпосередньою причиною для відкриття форуму басилевсів послужило новідомлення лише про форсування Істру²⁷. Ніяких інших рік, наприклад Тірасу, Гіпанісу (Південного Бугу), Борисену тощо чи поселень (Ольвія та ін.), які, логічно, мали б опинитися в зоні воєнних дій при застосуванні скіфами тактики виснажувальних відступів, при цьому не згадується.

У другому, коли *перси*, пройшовши «Савроматію», вторглися в «Будиній», потім, міняючи напрям,— у *Скіфію*, а звідти, слідом за скіфами та їхніми союзниками,— у «Меланхленію», «Андрофагію», *Невриду* й, нарешті,— до кордонів «Агафірсії»²⁸, відбувається спочатку переправа через Танаїс, куди персів, «відступаючи вздовж озера *Меотиди*» (з якого боку?), заманювали об'єднані антиперські війська²⁹. Тут ідеться або про війну на два фронти (на Істрі й на Танаїсі), або взагалі про дві різні війни.

Похід Дарія на *Скіфію* з-за Істру підтверджується Ктесієм (углуб країни на 15 днів шляху), Страбоном (до пустелі *гемітів*) — десь між Іstrom і Тірасом), Павлом Оросієм (лише кудись за Істр) та іншими як короткотривалий, територіально обмежений лише *Буджацькими* (тепер Ізмаїльщина та суміжні райони) степами, виснажливий (власне, як такий, що зірвався від загрози скіфського оточення). На цьому фоні воєнні дії в районі Танаїса (Дону, Сіверського Дністра або північ Кубані) намагаються виділити в окремий похід Дарія, гісно ізв'язаний не тільки зі скіфами й сарматами, а й з будинами та їхніми «співвітчизниками» гелонами. Дивно, що інші переселенці в «Будиній» — *нєви* — відмовилися брати участь у війні проти *персів*.

Інакше кажучи, знаменитий похід *персів* на *Скіфію* на чолі з Дарієм I Гістаспом, здавалося б, вивчений дослідниками й описаній до останнього кілометра, а також датований одними 515 р. до н. е., а іншими — 512, рантом витлумачується як съєрідна контамінація двох різних походів — східного й західного, злитих в один і певним чином (досить штучно) «взаемоузгодженіх», можливо, не без допомоги наступників «батька історії».

За цією концепцією, вдруге Дарій вирушив проти *скіфів* та їхніх союзників із-за Кавказького хребта, який протягом тривалого часу був кордоном перської держави на північному сході, перетнув Кубань (Танаїс?) і вторгся в області, де кочували *савромати*, будини й *скіфи* та осілі *гелони*. Виступивши пазустріч *персам*, племена, які зазнали агресії, евакуювали свою худобу, а також жінок і дітей на північ. Ті дослідники, які вважали, що перський напад відбувався з боку Істру, що евакуацію, як і наступний тактичний скіфо-сармато-будино-гелонський віdstуп, уявляли собі в бас. Дністра, а той, хто вбачав напад із-за Кавказького хребта, траси віdstупу-наступу прокладав у водозборі Дону³⁰.

Разом з тим висловлювалася думка, пібто так званий похід із Закавказзя був не що інше, як прикордонна каральна операція проти північнокавказьких *будинів*, які, кочуючи вздовж кордонів Персії (від Каспія й до Чорного моря)³¹, турбували своїх сусідів. Не дивно, мовляв, що за такої ситуації більш західні племена *меланхленів*, *андрофагів*, *неврів*, *агафірсів* і *таврів* відмовилися виставити свої війська проти *персів*, які їм не загрожували. Правда, за це вони згодом поплатилися, за павпаки нападів як від розгніваних на них *скіфів* і їхніх союзників, так і з боку сировкових останніми *персією*.

Ця щойно відроджена концепція, будучи не позбавленою логіки стосовно можливості об'єднання в один двох різних походів Дарія, суперечить указівкам Геродота про те, що *будини* жили не в пустельно-степових районах Каспійсько-Чорноморського регіону, а в озирно-лісових, багатих на водолюбну та іншу фауну, пущах Східного Полісся, поки що не знайшла свого визнання.

Більш переконливими нам видаються локалізаційні розрахунки щодо «Будиній» (чи «Гелопо-Будиній»), проведені акад. Б. О. Рибаковим. Дійсно, оскільки археологічним еквівалентом Геродотової *Невриди* є підгірцівсько-милоградська культура, поширення від рр. Збруч і Случ за Прип'ять і Дніпро, охопивши при цьому понизів'я Десни, Сожу й Березини, то область *будинів*, куди переселилися *неври*-втікачі від «змії», повинна була міститися далі на схід, можливо, навіть — за сучасний *Чернігів*. З іншого боку, дуже важливою є

вказівка Геродота на те, що рр. Танаїс і Сіпріс (у яких вбачають Сіверський Донець з Нижнім Доном + Верхній і Середній Дні) течуть із землі *тіссагетів* (*тіссагетів*), що живуть від будинів на північний схід. Таким чином, «Будинію» треба шукати як (південно-)західніше Верхнього (й Середнього) Дону, так і на схід від Дніпра, до того ж приблизно за 530 км (15 днів плавання) на північ від Азовського моря (*Меотиси*) в густих мішаних і багатих на фауну заболочених пущах³² (їх дефакто гіпотетично відносить до тих, що ведуть підсічне лісове господарство³³).

Будучи кочівниками, будини мали б постійно вступати в певні взаємостосунки зі своїми сусідами, серед яких, з одного боку, були *скіфи* (очевидно, царські, хлібороби й так звані «особливі», тобто ті, що відкололися від царських), *сармати* й *гелони*, а з другого,— *меланхлени*, *тіссагети*, *ірки*, *андрагаги* й *неври*. Серед них, певно, особливе місце посідали взаємостосунки будинів із *неврами* й *гелонами*, тобто племенами, які в силу обставин поселилися на території «Будинії». Треба гадати, що особливо дружніми *nevрсько-будинські* стосунки назвати не можна: незважаючи на те, що «Будиній» загрожувала перська агресія, *nevri* відмовилися виступити проти військ Дарія, а при їх наближенні втікали на північ у «пустелью». *Nevri*, відступаючи перед загрозою з боку «змії», поселилися на будинській території, не питаючи згоди її «господарів», а осівши, дотримувалися політики озброєного пейтралітету, про що свідчать споруджені в «Новій Невріді» численні й досить уфортифіковані городи(ща).

Що ж до *гелонів*, на яких в іншому місці ми зупинимось спеціально, то їхня роль у житті «Будинії» є більш показовою. Вони є, за Геродотом, персонажами знаменитої скіфської генеалогічної легенди, викладеної «батьком історії» pontійськими греками, а також об'єктом певного етногенетичного аналізу.

За легендою, їхнім родоначальником був *Гелон*, середній син *Геракла* й *діви-змії*, яка панувала в *Гіллії*. Не змігши, як і старший його брат *Агафірс* (*Агатірс*), натягнути батькового лука, *Гелон*, за розпорядженням матері, мусив покинути свою батьківщину (*Стародавню Скіфію*), щоб уступити їй наймолодшому, а разом із тим — і найсильнішому братові *Скіфу* та відійти в «Будинію»³⁴, де й було ними закладено єдине з відомих на той час там м. *Гелон*.

За описом, *гелони* були садівниками, майстрами дерев'яного зодчества й скульптури, сповідниками еллінських релігійних культів (зокрема, Діоніса Вакхічного), носіями скіфо-еллінського мовного «суржика», вихідцями з припонтійських гаваней, нарешті — хліборобами³⁵.

І тут виявляється дивна річ: наскільки нам відомо, досі ніхто з дослідників не звернув увагу на два моменти. По-перше, на те, що ареал поширення *гелонів-хліборобів* багатима своїми точками збігається з ареалом *скіфів-хліборобів*, які виробляли хліб на експорт, переправляючи його в Елладу через припонтійські гавані. По-друге, забувають, що й у легенді, її «науковому» описові *Гелон* — як уособлення *гелонів* — і самі *гелони* походить з півдня: перший (по матері), з *Гіллії*, розміщено поблизу гавані *Борисфенітів* (власне, «якщо перейти *Борисфен*, перша від моря країна — *Гіллія*»)³⁶, а другі — із самих гаваней.

Таким чином, говорячи про *гелонів*, їх треба характеризувати не стільки як плем'я «скіфське», як це робиться інколи тепер, скільки, можливо, як південно-західне, як це випливає з матеріалів Геродота.

Гелони, які вони дійсно виходіді з припонтійських гаваней, тобто посії норівлюю високої грецької культури, не могли не впливати на місцеве кочове, а отже, більш відстале населення і то, незважаючи на велику різницю в способі життя, антропології, мові, релігії тощо.

Елліни, які повідомляли Геродотові про *гелено-будинські* взаємозв'язки, навіть сплутували ці два різні етноси, називаючи їхнім назва *будинів гелонами*³⁷. Ще й сьогодні в науковій літературі територію, де представники цих двох народів жили в перемішку (напр., у р-пі м. *Гелона*) називають «землею *гелено-будинів*» або «*гелено-будинським масивом*»³⁸. Усе це мало б важливе значення, якби від цих племен лишилися надійні топонімічні сліди, тоді б ареал поширення одного з них можна було б визначити за допомогою етнонімічних континуантів іншого, а точніше, — шляхом протиставлення таких континуантів обох племен. У цьому плані особливо благат можна було б чекати від етно-оїко-антропонімного компонента *Гел-* (пор.: *Гελονίς* «*Гелон*», як іменувалися й сини *Геракла* та *діви-змії*, володарки *Гіллії*, їй місто в «Будинії», а також *Гелової*³⁹ «*гелонії*», названі чомусь «*сарматським*» племенем басейну Борисфена, на відміну від самого *Гелона*, міста «скіфського» племені *будинів*⁴⁰, якій на слов'янському ґрунті повинен був би дати заклонімірне *Жел-* (> *Жел-* // *Жал-* // *Жул-*), виділяючись, разом із тим, своєю інновомовною специфікою на фоні сую слов'янських утворень. Дійсно, в східнослов'янській гідронімії, яка відзначається надзвичайною стійкістю, утворення такого типу простежуються. Перш за все впадає в око наїменування р. *Желань*, яка зліва впадала до р. Стугни, правого допливу Дніпра, протікаючи від м. Києва, де вона ще мала назву *Борцівка* чи *Борщагівка* (*Боргъщовка*, *Борщаговка*) та відбившись у цілому комплексі (мікро-) топонімів

столиці Радянської України і її околиць (пор. ст. *Жулани* Києво-Святошинського р-ну Київської обл.)⁴¹. Цей топонім у формі *Желань* // *Желань*, відомий принаймні з XI ст., по-рівняно активно вживався на сторицях давньоруських літописів. Так, під 1093 р князь Святополк, за Лаврентієвим літописом, «выйде на *Желаню*», а за Інatiївським,— на *Желаню*, під чим розуміють і річку (пор.: 1160, «бінася на речі *Желань*»), й урочище (?; пор. «на *Желани* у Добрага дуба»)⁴², й навіть місто⁴³; пізніше в цьому районі крім річки (*Желань*) згадується й одновідмінне село (1729–1730) *Жилане*; 1869, *Жиляни*; 1907, *Желяне* (суч. смт *Жуляни*)⁴⁴, назва якої вражає своєю плуралізацією, як відомо, панівною в системі етнонімів та продуктивною у відетнонімній ойкоцімі; пор.: сс. *Волохи* (нові назви: *Балки* на Вінниччині, *Долинівка* в ін. Кам'янець-Подільській обл., *Підгір'я* на Львівщині), *Греці* (тепер *Лиманський* у Миколаївській обл. й *Новомиколаївка* — в Одеській), *Лахи* (суч. *Придорожній* тієї самої обл.) й под.⁴⁵

Серед численних етимологій цього топоніма дуже привабливою є спроба О.І. Соболевського пов'язати літописну *Желань* із «скіфським» чи «кіммерійським», за його термінологією, *Гелоніс*⁴⁶, у якому вбачали гіпотетичного попередника Києва, крім О.І. Соболевського⁴⁷, ще М.Я. Морошкін⁴⁸, проф. М.Думка та ін. *Желань* // *Желань*, звідки пізніші форми на *Жилян-*, *Жулян-* (із **Жолян-*; пор. аналогічний літописний *Шельзов* борок у Києві й суч. *Шульяка*), очевидно, можна виводити із гіпотетичних **Gelan*- // **Gelon*-; а отже, й стоять питання про пошуки Геродотового *Гелона* в районі Києва. У це етно-топонімне історичне тло добре вписується гідронімічний комплекс басейну р. *Пріп'яті*, що так чи інакше тяжіє до Києва. Ідеється, насамперед, про назву р. *Желонь*, вона ж *Жолонь* і *Жолонка*, правого допливу р. *Словечни*, або *Славечни* (-ши), який справа впадає до *Пріп'яті*. Якщо *Желонь* (< **Gelon* + є?) зліва приймає ще притоку *Прижолонок* (від «*При Жолоні*»), то *Словечна* опосередкована, — через свій лівий доплив *Батилю* (< **Bot-* < **Bod-*?) — живиться ще, поряд із багатьма іншими, водами р. *Словечинка* (вона ж *Славяшинка*), а також (за допомогою свого правого допливу *Ясенця*) водами р. *Можарівка*. Крім вище згаданої у водозборі *Пріп'яті* є ще одна *Желонь* (вона ж *Жолонка*) — права притока *Ситівки*, що справа впадає до тієї ж *Словечни* й тече паралельно першій *Жолоні* (< *Жел-* < **Gel-*).

Цей три-, а можливо, п'яти чотириступеневий (якщо корінь у назві *Батилю* із **Bod-*) гідронімний словечинсько-жолонсько-можарівський комплекс наводить на думку про його відетнонімне походження. Почнемо з кінця цього комплексу.

На Україні й на суміжних територіях відомо чимало власних географічних назв із компонентом *Можар-* (*Мажар-* / *Маджар-* і под.)⁵⁰. Так, у бас. р. *Орелі*, що, перетнувши деякі суміжні райони Харківщини, Полтавщини й Дніпропетровщини, впадає до Дніпра, є рр. *Маджарівка* й *Маджарка*, які обводнивали околиці с. *Маджарівка* кол. Полтавської губ.⁵¹ Пізніше в тому самому басейні згадуються також два водотоки, один із яких став *Маджарівкою*⁵², а другий — *Можаркою*⁵³. Ці гідроніми, очевидно, походять від антропонімів, які, в свою чергу, належать до відетнонімних утворень. Відомо, що в районі кол. с. *Старі Санжари*, яке тяжіло до гідронімів на *Маджар-* // *Можар-*, 1731 р фіксується «грунтъ Филипа *Маджара*, козака старостынджаровского»⁵⁴, де, власне, й виросло згадане с. *Маджарів*, або *Маджарово*, про яке маємо відомості лише починаючи з XIX ст.⁵⁵ Прізвище *Маджар(a)* відоме на Полтавщині із XVII ст.⁵⁶, але скіди воно прописло раніше, бо вже в першій половині того ж століття тут фіксуються й походій від нього (пор., наприклад, 1649 р. Іван *Маджаренко*, козак Золотоніської сотні)⁵⁷. Звідки ж воно проникло? Наймовірніше, зі сходу. У відомій пам'ятці 20-х років XVII ст., складений на основі картографічних матеріалів попередніх часів, сказано про райони, що прилягають безпосередньо до східної частини Північного Кавказу: «А по реке по *Куме*, с правые стороны, 7 мечетей тата́рских, *Можаров Юрт* да мечеть по другой стороне реки *Кумы Арак Кешенъ*»⁵⁸. Дивно, але факт, що на історичній Полтавщині крім топонімів на *Можар-* // *Маджар-* ми знаходимо й назви поселень типу *Татарине* (нова назва *Долинка* Лохвицького р-ну), *Татариноже* (пізніше *Тополі* Петрівсько-Роменського р-ну), *Лівобережні* й *Правобережні* *Кишеневки* *Кишеневського* р-ну⁵⁹, поблизу центру якого є ур. *Мечеть*, і нарешті, р. *Кума* — притока *Орчика*, що справа вливается до тієї самої *Орели*⁶⁰.

І тут раптом виявляється, що басейн *Орелі* (пор. м. *Орельськъ*, згадане під 1204 р. у Волинській землі)⁶¹, ширше — території історичної Полтавщини, де тепер перідко локалізують Геродотові *Гелон* (Більське городище пад Ворсکлою)⁶², а також водозбір *Пріп'яті*, в якому виявлено дві річки *Желоні* (< **Gelon*), об'єднують не тільки гідроніми на *Можар-* // *Маджар-*. В обох водозборах є по одній *Ікві* (пор.: ліва притока *Павлівки*, яка вище *Трубежа* на Переяславщині, — кол. Полтавська губ.— впадає зліва до Дніпра, з одного боку, й правий доплив *Стиру*, що зліва вливается до *Пріп'яті* на Волині, — з другого), по кілька *Вирів*, *Згарів* *Руд*, *Рудок* і т. ін. Однак вони навряд чи вказують на можливість тут міграційних рухів із заходу на схід. Більш показовими в

цьому плані були б виразні окциденталізми, зокрема тюркізмі. І виявляється, що вони є. Так, із трьох гідронімів під назвою *Кума* (від тюрк. *kumah* «пісок») один зафіковано в Запорізько-Дніпропетровському суміжжі, багатому на тюркську топонімію, другий — на Полтавщині (див. вище), а третій — у бас. *Прип'яті* (права притока Вілії, що зліва несе свої води до р. Горинь, на території Хмельницької й Тернопільської обл.)⁶³. Ще більш показовою є гідроніма пара *Карань*, як називається права притока вже згаданого Трубежа, в бас. якого протікає й р. *Каратулька*, що й назву пов'язують із тюрк. *кара* «чорний» і *тулька* «шапка» (вказівка на чорних клобуків)⁶⁴, з одного боку, й *Карань* — правий доплив Случа на Волині⁶⁵ (із особливостями словотвору, який інтерпретується як посій ідеї вторинності стосовно лівобережнонаддніпрянської *Карані*), — з другого.

На можливість міграційних рухів із сходу на захід, навіть при тотожності зіставлюваних гідронімів, указує пара *Козарок*, з яких одна є рукавом Дніпра навпроти с. Келберди Новоградівської обл., а друга — правим допливом Случа на Волині. Назви географічних об'єктів із компонентом *Козар-* (пор. ще рр. *Козарка* в бас. Росі, *Козарська* — у водозборі Ірпеня, *Козаринка* — у поріччі Десни) пов'язані, врешті-решт, з етнічним *Козарем*, як у Київській Русі називали *хозарів*⁶⁶, вихідців із *Хозарського* каганату з центром на Нижній Волзі.

До речі, городище *Маджар* на Північному Кавказі, де кочував згаданий *Можарів юрт*, В. Ф. Мюллер відносив до хозарських, а М. М. Карамзін — до тих, де, як імовірно, жили колись *уери*, вигнані *печенігами*. У городиці *Маджъчари* Рубрікс, мандірник XIII ст., бачив ще *угореців*⁶⁷ (мадярів; самоназва *шадуг* «угорець»). На цьому фоні не буде дивною гіпотеза про занесення етно-ойконіму *Гелонг* // -о- до бас. *Прип'яті*, де він, зазнавши слов'янізації, зберігся до наших днів, показуючи, можливо, на місця викраплення *гелонів*.

Тиск степових орд зі сходу на всьому протязі історії Північного Надчорномор'я й суміжних земель був визначальним, але він не виключав також можливості відступу перед ним не тільки в західному напрямі, як це було під час навали орд Батія, коли чернігівці, переяславці, кияни та інші наддніпрянці шукали порятунку в Підкарпатті, правобережному й волинському Поліссі⁶⁸, а й у північному, в так званій Геродотовій «пустелі» (очевидно, в Прип'ятьсько-Наддеснянських болотах), як це відзначено «батьком історії» в його опису скіфоперської війни. Такі відступи практикувалися, звичайно, й пізніше, наприклад, після вторгнення *сарматів*, *гунів* тощо. У цьому плані певний інтерес становить назва р. *Желонки* (рос. *Желонка*; утворена за допомогою суф. -ъка) від *Желоні*

(< *Gelon-), яку приймає з правого берега р. Любуша (-ка), лівий доплив Снопоті, що зліва впадає до Десни; пор. ще рр. *Батенка* (< *Bod-?) ліва притока Чорної, яка справа вливавася до Масаловки, й *Батинка* — теж правий доплив Масаловки, що несе свої води до Десни паралельно Снопоті⁶⁹.

У водозборі Сейму, лівої притоки тієї ж Десни, протікає р. *Желень*, вона ж *Жилень*, яка зліва впадає до Свапи (Свопи)⁷⁰. *Желень* // *Жилень* може становити собою діалектний різновид все тієї ж *Желоні* (із *Gelonjь; пор. ще західнослов'янське ъ > ы), хоч існує й інше пояснення таких назв: із балт. *gil-; пор.: прусськ. gillip «глибокий», а також балт. гідроніми типу лит. *Giliininkai*, *Gilleyen*; прусськ. *Gilde*, *Geianençē*; рос. *Желаненка* // -ейка, *Желанья*, *Желонка*, *Желонъя*⁷¹, *Желонка* тощо⁷². Не претендуючи на остаточне розв'язання проблеми походження назв річок типу *Желоня* (маскулінізовані форма від *Желонъ*), звідки народноетимологічні (пор. *Желанъя*), зменшено-пестливі (*Желаненка*, -ейка?) та інші утворення, хочемо зупинитися на гідронімому оточенні окремих із них. Їдеться про *Желонью*, ліву притоку *Istри* бас. Оки. Тут упадає в око досить непевний, часом двозначний, гідронімічний контекст, у якій вона так таємниче виникається. Перш за все слід відзначити, що вона контактується з однійменним «погостом», звичайно, з назвою відгідною походження; по-друге, дає похідні найменування волотків типу *Желаненка*.

Що ж до свого оточення, або гідронімного «ландшафт», чи «контексту», то тут ми насамперед маємо такий генетично незвразливий гідронім, як *Istra*. Його, на думку М. Фасмера, слід пов'язувати з назвами річок балт(ій)ського походження типу літовського *Is(t)rā*, як іменується лівий доплив Претрілі, звідки назва м. *Інгенбурга* (тепер Черняховськ), латиського *Istra* тощо, але ні в якому разі не з гідронімом **Istro* «Нижній Дунай», хоч усі вони, врешті, походить від **isros* (пор. гомер. ἵρος, лесб. ἵρος «свіжий, свідкий»)⁷³. Однак у цьому контексті, якій історично складався обабіч р. Ворі, лівої притоки *Л'г* и, що зліва впадає до Оки, маємо чимало й інших утворень. Їдеться про гідроніми, які вказують на зв'язки з Наддніпрянщиною не тільки часів Київської Русі, а й, можливо, значно раніше, зокрема, періоду Геродотової Скіфії, хоч, зрозуміло, й пізнього записання в район Площча. Так-от, обабіч *Желоні*, серед лівих приток *Л'ги* та допливів цих приток із назвами, що вказують на зв'язки з Південною Руссю, треба відзначити (відираємо лише найпоказовіші, пропускаючи численні утворення типу *Глубочка*, *Добрянка*, *Дубенка* й под., які можуть виникати на різних територіях незалежно одні від одного, базуючись на спільному апелятивному фонді)

такі: *Жашковка* в с. *Жашково* (пор.: м. *Жашків* — центр Жашківського р-ну на Черкащині⁷⁴, а також с. *Жашковичі* Іванівського р-ну, в якому є с. *Будятці* на Волині)⁷⁵, *Зеїждалка* (< *Здіждалка; пор.: поряд с. і д. Зеїжди бас. Оки і рр. Здівж): 1) права притока Тетерева в Київській і Житомирській обл.; 2) притока Лебеді, що зліва впадає до *Угору* (це показово в плані етніческих асоціацій), лівого допливу Десни в кол. Чернігівській губ.; 3) притока Десни в м. Чернігові, УРСР)⁷⁶, *Менка* (в однійменному селі, варіант *Менца*; пор. р. *Мена* — притока Десни в м. *Мена* Чернігівської обл.)⁷⁷, *Оболонь* (воча ж *Оболонка* — права притока Угри, що зліва впадає до Оки; пор. *Оболонь*, дуже давня околиця м. Києва, а тепер житловий масив), *Донок* (ліва притока *Істри*, що зліва впадає до тієї ж *Угри*; тече неподалік від *Желонь*; пор. *Донець*, пізніше *Сіверський Донець*, права притока *Дону*, — у його бас., за Геродотом, жили *будини*, на землю яких переселилися *гелони*; *Желонь* < *Gelon-ъ?>, *Мерловка* (лівий доплив *Істри* бас. Оки; пор. р. *Мерло*), *Мерля* — ліва притока Ворскли на Полтавщині)⁷⁸, *Удва* (варіант — *Удка*, в д. *Уда*, або *Уда*; зліва впадає до *Угри* водозбору Оки; пор. *Удай* права притока Сули на Полтавщині; зліва приймає доплив *Удку* // *Утку*)⁷⁹, *Неверка* (ліва притока *Угри*; тече поблизу другої *Желонії*, що справа впадає до *Ізвері*; пор. с. *Невір* у кол. *Невріди*; тепер Любешівського р-ну Волинської обл., цей район дуже багатий на архайні топонімі, на що вказують його кол. ойконіми типу: *Мазур-Гай*, *Космиріка*, *Удринка*, *Влещник*, *Гадомате*, *Лаховичі*, *Діверо*, *Мукошин*, *Хидра*, *Цир*, *Щитинь* і т. іш.)⁸⁰, *Рута* (вона ж *Руд* і *Ругль* у водозборі *Угри*, притоки Оки; пор. літонасна р. *Руть* у кол. Київській землі; варіанти: *Роуть*, *Рута*, *Рома*, *Рутокъ*, *Ромокъ*, *Рудка*, *Протока* й под.)⁸¹, *Русановка* (ліва притока *Угри* водозбору Оки; пор. *Русанівка* — лівобережне стародавнє передмістя Києва; тепер житловий масив); *Кисівка* (річка в с. *Київ*, рос. *Києва*, в бас. Оки; пор. *Кий* — столиця УРСР); *Обуховській* («верх», у системі р. Бистрички неподалік с. *Обухово* Київського топонімного комплексу в порічі Оки; пор. нп *Обухів* Київської й Вінницької обл.)⁸² і т. ін. Можна було б ще багато наводити прикладів лівобережного збігу гідронімів бас. Оки, правої притоки Волги, з гідронімією сучасної України, про що ми вже писали⁸³, але обмежимося лише кількома (пор.: рр. *Полтєка*, *Самара*, *Несерка*, *Хохловка*, д. *Русина* в системі топонімії Півдня⁸⁴ й р. *Полтва* у Львові, р. *Самара* — ліва притока Дніпра в Надпоріжжі, с. *Невірків* на Ровенщині, наречті, хохол — неофіційна назва *українця* на сході українського етнографічного масиву й *русин* — на його заході). Зрозуміло, що в цьому масовому потоці південноп-

руської (в ширшому значенні цього слова) топонімії в бас. Оки й зазвичай на вище змальовану гідронімійну ситуацію із назвами на *Желонь* // *Желень*, зовсім не дивно, що *гелонів* шукали у верхів'ях Волги, на Оці і навіть Камі чи на територіях, які прилягали до цих басейнів з півдня, сходу й заходу. Що ж до західного аспекту пошукув розв'язання *гелонської* проблеми, то він привертав увагу не одного дослідника. Тут відігравало певну роль не тільки гідроніми на *Жел-* // *Жол-*, які піддавались пов'язуванню з балтським *gil- «глибокий» (пор. поширену кількість назв річок із компонентами *Глиб-* // *Глыб-* // *Глуб-* // *Глумб-* і под. в Дніпровському водозборі)⁸⁵, а й наявність у балтській етніческій назві племені *Галінди*, згаданого Клавдієм Птолемеєм⁸⁶, — пізня літописна *голядь* (з балт. *Galindis*, звідки *Galindia* — середньовічна назва *Пруссії*)⁸⁷, що відбилася в назві р. *Голядь*, притоки р. *Москви*, а також у ряді одноструктурних ойконімів (на -и, -ы) суміжних територій⁸⁸.

У цьому зв'язку не позбавлена інтересу конфронтація прихильників пруссько-литовського походження *гелонів* (від *Га-л-онъ*), що не витримує критики (як і пов'язування з цією основою назв на *Желонь*), і його противників, які відстоювали позиції Геродотового етногенезу *гелонів*, часом відрізняючись один від одного нюансами (хто воши — елліни чи елліно-сілії?)⁸⁹.

Гелонів, разом із *будинами* (див. вище), вміщували на Верхньому, Середньому й Нижньому Дону (*Танаїсі*) і навіть на південь від нього (наприклад, на Середній Кубані); на Середній Наддніпрянщині, Надворсклі, в бас. Тясмиця, Південного Бугу, в Західній Волині, Польщі й Бессарабії, — з одного боку, й на Західному Кавказі, Прикаспії, — з другого⁹⁰. Усунечереч твердження Геродота про генетичну культурно-антропологічну та іншу своєрідність *гелочів*, їх ототожнюювали з *неграми*, виміщували з *фіннами*, пов'язували із *слов'янами*, *сарматами*, *фракіями* й навіть із *кімерійцями*⁹¹.

На цьому строкатому ідентифікаційно-локалізаційному тлі відзначальним орієнтиром міг би бути *Гелон* — єдиний ойконім, зафіксований Геродотом не тільки в «(Будино-)Гелонії», а також у всій глибинній Скіфії, якби його самого можна було на цій території ідентифікувати. Чи не найбільше має прихильників ототожнення *Гелона* з Більським городищем на Ворсклі (Полтавщина), де спостерігається кількох збігів інших розмірів та виявлено античну кераміку VIII–III ст. до н. е.⁹². На північній ділянці цієї гіпонези висувається навіть лінгвістична «аргументація», зокрема те, що від відомої околини Більського городища прийшли старовинні руське місто (в тексті «русский

город».— О. С.) Глинськ, згадуване в списку міст XIV ст. Кореневі приголосні (ГІН) однакові з Гелоном (ГЛН). Можливо, що ім'я стародавнього міста збереглося аж до середньовіччя й сучасності⁹³. Однак таке збереження приголосних на слов'янському грунті не можливе, тим більше за умов безперервності розвитку від гелонів-хліборобів, — які коли й не збігалися зі скіфами-хліборобами (гаданими), за Рибаковим Б. О., предками слов'ян), то з ними контактували, після середньовіччя й сучасності, тобто, як мінімум, від середини I тис. до н. е. й до наших днів; за таких умов початковий Гелон перед голосним переднього ряду повинен мати Ж-; пор. Желон < *Гелонъ; див. вище⁹⁴. Зазнало гострої критики й географічно-археологічне ототожнення Гелона з Більським городищем, яке поділяється на Східне й Куземніське відгалуження, розміщені в межиріччі Ворскли та її притоки Сухої Групі (привертає увагу, що місцева гідронімія — найбільш стійкий елемент топонімії — не зберегла континуантів пошукуваного тут гелонського ойконому). На думку деяких археологів, які ототожнюють приближковому розгляді виявляється несироможним, як і його пайвагомішний «аргумент про відповідність розміру Гелона й Більського городища»⁹⁵.

Саму назву Гелона, залежно від його локалізації та мовно-етнічної інтерпретації, пов'язували ще з літовським *galindas* «могутній»; грецьким *γελέοντες* «бліскучі», «квітучі»⁹⁶ та *“Ελλῆνες”* *«ελλῖνοι»*, *«греки»* (тут, очевидно, йдеться про сингуляріт *“Ελλῆνος”*, а точніше, про дорійське *“Ελλάν(ες)”*, *«ελλῖνοι»*, *«греки»*; пор. ще: *‘Ελληνία*, дор. *‘Ελλάνία* «Еллада», *«Греція»* і т. ін.⁹⁸), що не заслуговує на серйозну увагу з фометичних, семантичних та інших (зокрема, джерелознавчих) міркувань.

Однак поряд із цим привертає увагу комплекс Геродотової інформації, на яку поки що, здається, мало зважають численні геродотознавці. Сюди, наприклад, належить вагання «батька історії» при виглямаченні ним походження гелонів, які в нього є то «еллінами», що покинули гавані й поселилися в будинів⁹⁹ (до речі, жителів лісистої країни), то, коли йдеться про їхнього родоначальника Гелона, — нащадками Геракла й дієвізмії, жительки чи володарки Гілесі, д.-гр. *Γλαῖη* — теж буквально «Лісиста»¹⁰⁰, частіше в інтерпретаторів Геродота — «іолісся», що інколи викликає анахронічні й анапотічні (тобто псевдолокалізаційні) асоціації. Цю Гілею одностайно шукують у районі гирла Борисфену й верідко ототожнюють із літописним Олешиям (тепер тут м. Цюрупинськ)¹⁰¹, тобто, врешті, неподалік від тих же припонтійських гаваней, звідки, за Геродотом, і винішли гелони. Однак «лісиста» чи «лісована» земля

будинів (а отже, й гелонів), які тут збудували велике дере в'яне місто з дерев'яними в ньому храмами, статуями та іншим причандаллям еллінських релігійних культів, у Геродота атрибуується не за допомогою д.-гр. утворень від *‘ολο-* // *βλῆ-* // *βλᾶ-*, звідки *Гілес* (пор. *‘ολύμπιος*, дор. *‘ολυμπίας* «лісистий», *«лісовий»*; *‘ολο-νύριος* «той, що живе в лісі», *«лісовий»* *νύριος*), а шляхом використання лексеми *ιδη* (пор. *δέ*), що перекладається як «лісиста гора», або «гірський ліс». Це призвело до того, що створилося порочне коло дезінформації, яка штовхала істориків та археологів на пошуки Гелона (а разом з тим і «Гелено-Будинії» та, звісна річ, і гелонів із будинами) лише в озірно-болотяних пущах, а треба — в гористих (змішаних) лісах, багатих на озера й болота і населених відповідною фауною.

Можливо, формально найближчим до ойконому Гелону є антропонім Гелонъ. Таке ім'я пояснює відомий тиран м. Сіракуз (острів Сіцилія), який походить із м. Гелі (д.-гр. *Γέλη*, іон. *Γέλη*) з-під р. *Гелас* (*Γέλας*)¹⁰² і прославився тим, що розгромив при *Гілери* (пор.: Кіццієр // *Gimmeteg* «кіммерійці») карфагенян, котрі вторглися на острів.

Та нам поки що бракує будь-яких даних про тогочасні звязки Київського Іолісся й суміжних земель з островом Сіцилія. Виникає питання, а чи не було близьче до будинського Гелона якісь об'єктів, щоб їхні назви могли бути покладені в основу аналізованого ойконому? У цьому плані не позбавлені інтересу є антропонім *Гілон*, як звався дід відомого афінського оратора IV ст. до н. е. Демосфена. *Гілон*, проживаючи в Афінах, звинувачувався (вважають, безпідставно) в зраді містечка Німфея, що розкинувся в р-ні *Босфору Кіммерійського* (суч. Керченська протока) з кримського боку (за тодінньою термінологією, в «Понті»). Пізніше він одружився із скіф'яною й жив у місцевості Кепі («Сади»), належний до Скіфії¹⁰⁴. Однак у нас і в цьому випадку немає будь-яких надійних доказів на користь взаємозв'язку зіставлюваних співзвучностей.

Привабливим є етноімійний ряд, куди зі сходу примикають так звані *гели* (*Γελῶνι* // *Γέλη*) — скіфське плем'я, відоме в південно-західній частині Прикаспію, а з заходу — «гели»-кельти, носії *гельської* мови, що тепер поділяється на ірландсько-гельський (*Ірландія*), шотландсько-гельський (*Шотландія*) та менський діалекти (о-в Мен < *Ман*; пор. менський топонімій: комплекс на Чернігівщині, УРСР, кельтський характер якого поки що не доведено). Тут одні підуть співзвучності. До речі, існує думка, іби гелони (мовиться про тих, яких локалізують у бас. Ворскли) є посіями скіфської чи скіфізованої культури, та й така атрибуція не всіма визнається.

Розшукати ж м. Геродотів *Гелон* практично поки що не можливо, бо пошуки спираються на опосередкованій не менш темній відомості: ідеться про географічне розміщення кочівництва будинів, яким займалися сотні дослідників, не прийшовши до однозначних висновків і запропонувавши півтори дюжини різних взаємовиключючих локалізацій (див. вище).

Як відомо, в «Будинні», де вже крім будинів жили й *гелони* (що її частину в науковій літературі називають ще «Будино-Гелонією»), із заходу під тиском так званих змій переселилися *неври* (зайняту ними територію іменують йоколи «Новою Невридою»). Таким чином, крайні цих трьох, порівняно відомих Геродотові, племен можна було бы назвати «Будино-Гелон-Невридою», а отже, вивчаючи одне з племен цієї триади (а можливо, навіть п'яти) епічної країни (пор. ще Геродотових *андрофагіз* та *меланхлені*, які так чи інакше описаніся в сфері будино-нєрських та інших взаємостосунків), — використовувати дані, пов’язані з іншими, сусідніми. У цьому плані нам доведеться звернутися до *неврів* (див. спеціальну розвідку про них). Як уже зазначалося, *nevri*, що, тільки за свідченням Геродота, тричі міняли своє місце перебування, різні дослідники ототожнювали з різними археологічними культурами. Прихильники висоцького археологічного еквівалента *nevрів* відають у них своєрідний наслідок виміщування представників лужицької (переважно) й скіфської культур, — чого не поділяють ті, хто ототожнює *nevri* лініє з підгірнівсько-чилоградською культурою (Північна Україна, Південна Білорусь; I гис. до н. е.)¹⁰⁵, — а також твердять, що *nevri* є ювенедським лужицьким терміном, прониклим у північну Галичину й на Волинь, коли *венеди* захопили сучасну Польшу. Відповідно до цієї концепції, Геродотові «zmii» — це і є *венеди* Балтики, а самі *nevri* діляться на Геродотових і до-Геродотових, прийшлих із *Нурської* (< *Neing-) землі, що містилася в горизонтах Західного Бугу.¹⁰⁶

Локалізація *nevri* на Волині вимагає, на думку автора цієї концепції, розміщення *гелено-будинів* по сусіству, тобто на Київщині¹⁰⁷. Що ж до *гелонів* конкретно, то вони в *гелено-будинському об’єднанні* є більш західним елементом, чи ж, власне, *будини*, які тяжіють до бас. Ташайсу (Дону чи Сіверського Дніца з Нижнім Доном).

Описуючи похід Дарія I Гігаспса, Геродот відзначає спалення персами в країні *Будинів* дерев’яного укріплення, покинутого *будинами*¹⁰⁸, під яким дослідники першікою вбачають м. *Гелон*. Однак для такого ототожнення немає безпосередніх підстав: якби це укріплення було *Гелоном*, то Геродот про це склав би прямо, бо він порівняно добре знає це місто й придав йому чимало уваги.

Таким чином, *гелони*, як і їхнє місто *Гелон*, залишаються не локалізованими Геродотом, а після нього вони надовго взагалі зникають із сторінок античних письменників, з’явившись згодом лише в працях римсько-латинських авторів. М. І. Артамонов детально зупиняється на їхніх свідченнях.

Так, уже в «Географіях» Вергелія відважні *гелони* згадуються разом із *бізальтами* (базилеями, тобто *царськими скіфами*) та *гетською* пустелею (локалізованою між Дунаєм і Дністровим), отже, в районах, що тяжіють до Південно-Західного Надчорномор’я. У Плінія Старшого, римського письменника, вченого, державного й військового діяча (23/24 — 79 рр. н. е.), *гелонів* назано між *неврами*, з країн яких тепер уже вигідає Борисівці, а не Тірас, як це було за часів Геродота, і *тіссагетами* (тіссагетами), за якими в переліку йдуть *будини*. У Юлія Соліна, що повторює вище твердження Плінія Старшого, *гелони* — найближчі сусіди *неврів* та *агафірсів* (агафірсів). Цю ж саму етно-географічну ситуацію підтверджує Й Амміан Марцеллін (грек; римський історик; бл. 330 — бл. 400), в якого за *nevrami*, що живуть по сусіству з високими горами (Карпатами), землею володіють *будини* (будини) й «дікі» *гелони*, а з ними знову ж межують *агафірси*. За цією групою племен далі на схід кочують *меланхлені* й *андрофаги*. Клавдій Клавдіан *гелонів* називає поряд із *гетами* (пор. *гетська* пустеля) як небезпечних і лютих ворогів *римлян*. У Аполінарія Сідонія серед інших ворогів, що наводили *Римську* імперію, значиться й *гелони*.

«Що ж являють собою ці *гелони* римських письменників, чи реальна ця етнічна величина, чи тільки літературно-історична ремінісценція компіляторів та антикварів?» — питает М. І. Артамонов. І тут же сам собі відповідає: «Ймовірно, як і в багатьох інших випадках, істинна лежить посередині. Стародавній термін *гелонів* за римської доби прикладається до певного етнічного утворення, і треба гадати, не довільно, а за етнічним чи територіальним зв’язком його з геродотовськими *гелонами*. Суттєво, що в римський час *гелони* локалізуються по сусіству з трансільванськими *агафірсами* й волинськими *nevrami*, тобто, очевидно, на Надчорномор’ї¹⁰⁹. Більше того, на карті, складений на основі археологічних даних, М. І. Артамонов локалізує *гелено-будинів* обабіч середнього Дніпра, зокрема *гелонів* — у верхів’ї р. Ужа, що справа впадає до Прип’яті, середній течії Тетерева, який несе свої води справа до Дніпра нижче Прип’яті, і правобережній частині Дніпра (від гирла Десни й до р. Тясмини; з переходом на лівий берег Дніпра в р-ні Кієва), а *будини* — у водозборі Сули (до нижнього Сейму), Хоролу, середніх течій Псла, Ворскли й Сіверського Дніца¹¹⁰. Така локалізація, особливо *гелонів*, з нашого

погляду, заслуговує на якнайпильнішу увагу. І ось чому. Поперше, археологічна обґрунтованість локалізації гелонів у бас. Прип'яті дістаете підтвердження не тільки з боку гідронімії, на якій ми вже зупинялися, а навіть від ойконімії. Так, серед населених пунктів Овруцького р-ну на Житомирщині є с. *Жоло́нь-Сипі́вка*¹¹¹ (пор. р. *Сипівка* з правою притокою *Жолонь*, рос. *Желонь*, вона ж *Желонка*, що справа впадає до Прип'яті. поряд із *Слов'яною*, яка в своєму водозборі має іншу *Жолонь* / *Желонь* з допливами *Прижолонок* і *Жолонка* // *Желонка*)¹¹²; перший компонент цього ойконіму, як і споріднених із ним гідронімів, піддається пов'язуванню з **Gelon-* (відтектонімна присвійна форма, утворена за допомогою суф. -јь). Овруцький р-н Житомирської обл. взагалі характеризується не тільки об'єктом ідеї надзвичайної давнини (пор., згадане 976 р. м. *Вирвичи* в кол. *Деревській*, потім *Київській* землі, суч. Овруч)¹¹³; с. *Деревці* з назвою того самого кореня, що й *деревляни*; з неясною назвою с. *Гуничі* і лайливе на Житомирському Поліссі «У гуц(і)я!», численні села з назвами на *Буд-* і т. ін.), а й тісними своїми зв'язками з регіоном на схід від Дніпра, де локалізують будинів, меланхленів «чорноризів» тощо: пор. ще с. *Велика й Мала Чернігівка* на Овруччині¹¹⁴ та м. *Чернігів* на Десні, які разом із попередніми відповідають глибинні міграції населення Полісся зі сходу на захід. Інший ойконім цієї самої основи — *Желянь* кол. Рафалівського р-ну на Ровенщині (тепер не простежується) — виявлено також у бас. Прип'яті. Він є чи не найзахіднішою тут точкою, належною до ареалу *жолонсько-желянських* (-анських), генетично *гелонських*, відтектонімних топонімів (пор. ще сліди архаїчної номінації в цьому ж районі, зокрема в назвах сс. *Серхів*¹¹⁵ того самого кореня, що й у літописному найменуванні ур. *Серхоци* в районі Києва¹¹⁶, *Вараш*, співвідносній з угорськ. *város* «місто»; *Чудла* від *чудъ*). Третью, найбільш східною оніковініюю одиницею того ареалу, є вже відома нам літописна *Желянь* (див. вище), від якої лишилося с. *Жуляни* Києво-Святошинського р-ну (кол. с. *Желяни*, *Жилыни*, звідки ур. *Лози Жилянські* (1578), курган *Жилянський*¹¹⁷ у долині зниклого струмка, який ззвався *Желанію*¹¹⁸, а також вул. *Жилянська*¹¹⁹, тепер вул. *Жаданівського* в Києві).

Цікаво, що саме через Київ на карті М. І. Артамонова проходить лінія розселення гелонів¹²⁰. І в цьому плані, гадаємо, не зживим буде зупинитися на Геродотовій рельєфно-фітонімій характеристиці землі гелено-будинів (вужче, оскільки йдеться насамперед про її західну частину — гелонів). Вона дослівно виглядає так: «...ѣ ж єѡрп срѣѡн пѣѡї єѡті джѣѡї погтоѡї», — що традиційно прийнято перекладати як: «...вся їхня країна густо поросла різноманітними ліса-

ми»¹²¹, або «...вся земля їхня покрита густими лісами різної породи»¹²² чи (на початковому етапі вироблення перекладацьких стандартів у геродотизнавстві) «...країна їхня багата різнопорідними лісами»¹²³.

Однак єдно (пор. ще *Хóра джæéп ѹђои* = нібито «країна, багата на ліси»¹²⁴), виходячи з первинного ѹђи «лісиста гора» або «гірський ліс», повинно не тільки вказувати на ліси, а й підкреслювати їхній гірський характер, що в цій місцевості (якщо це Київщина) може стосуватися насамперед кіївських гір (пор. тут *Желянь* <*Гелωνός*>, можливо, більш помітних у минулому, ніж тепер; пор. у «Повісті минулих літ»: *Поля-*

*номъ же живущи осо. по горамъ симъ»¹²⁵; «...створиша городокъ. во имя брата старшаго, и наркоша и Киевъ. и бывше около города лѣсь и боръ великий, и баша ловаще зверь. бахуть бо мудръ и смысленни и парицахуся *Поляне*»¹²⁶.*

У районі Києва, зокрема в *Жулянах*, виявлено поселення передскіфської й скіфської доби¹²⁷, однак самого городища, яке б можна було пов'язати з м. *Гелоном*, тут поки що не знайдено.

Та все ж дехто з дослідників, виходячи поки що з історико-географічних міркувань, намагався пов'язати з *гелонами* місцеве давньоруське плем'я *поляни*, хоч треба сказати, «гелонський» (власне, *желонсько-жулянський* і под.) ареал не обмежується лише територією, де жили *поляни*, а поширюється, принаймні в межах УРСР, як на Західній, так і на Східній Поліссія. «У нашому розпорядженні,— пише М. І. Артамонов,— є вже немало даних, які свідчать про генетичний зв'язок між *гелено-будинами* й наддніпрянськими *слов'янами*»¹²⁸. Були й інші думки. Так, відомий вчений Е. Боннель пов'язував будинів, разом із *таврами*, *нееврами*, *скіфами-хліборобами*, *скіфами-іорачами*, *амазонками* та деякими народами Малої Азії, з *кіммеріями*-кельтами¹²⁹. Частина дослідників вважала будинів скіфським, угро-фінським, балтським і навіть протогерманським (власне, предками германців) племенем¹³⁰. При цьому вказівки Геродота на колір волосся (resp.— шкіри) й очей будинів (найчастіше Геродотові означення до представників цього племені *улахіїн* і *тэрръ*) численними перекладачами й коментаторами «батька історії» інтерпретувались як біліві, світлокаштанові,rudі, (темно) русі; червоні від морозу, блакитноокі й под.) витлумачувалися як їх як фарбовані в блакитний та в (вогненно)-червоний колір, приводом для чого послужило згадування Вергілієм (у «Георгіках») так званих фарбованих *гелонів* (*pictosque Gelones*). Клавдій Клавдіан (к. IV — поч. V ст. н. е.) знає *«Гелона*, що забарвив частину свого тіла з поміччю заліза» (гадають, тут можлива вказівка

на татуювання) ¹³¹. Далі переносяться особливості одних (*гелонів*) на інших (*будинів*) за територіальною суміжністю.

Сам етнонім *будинів* (*Boudinoi*) Геродота, як правило, пов'язують із пізнішими *бодинами*, або *водинами* (*Bodinoi // Bodiloi*) Птолемея ¹³², фіксованими на південний схід від *Бодинських* гір, між *ставанами*, нерідко в сучасній наукі отожнюваними зі *слов'янами*, й *Амадокійськими* (Наддніпрянськими?) горами ¹³³.

«В описі Європейської Сарматії Птолемей,— пише видатний сучасний археолог,— указує ряд гір, серед яких є такі, що становлять для нас інтерес. Гори *Аланські* 62° 30' східної довготи 55° північної широти. Гори *Бодинські* 57° східної довготи 55° північної широти. Обидві височини розміщені на *Руській* рівнині між Дніпром і Доном. *Аланські* гори... неподалік від кута Азовського моря й дуже точно відповідають Донецькому кряжу. *Бодинські* гори розміщені далі від Азовського моря й на схід (до слівно «восточнее»; тут, можливо, помилка: треба «западнее»? — О. С.) від *Аланських*, тобто на місці південної околиці широкої Середньоруської височини. На цій височині беруть початок річки, які протікають через землі *будинів* (Десна, Сейм) і *гелонів* (Сейм, Сула, Псел, Вorskla, Донець). Цілком природно, що Птолемей назавв що височину *Бодинськими* горами й розмістив поблизу неї народ *будинів*, у яких справедливо вважають геродотівських *будинів* ¹³⁴. Погоджуючись, в основному, з напрямом мислення цього автора, все ж хочемо, заради істини, зауважити, що на карті Птолемея *Бодинські* гори розміщені на захід (а не на схід) від *Аланських* гір, та й не зовсім «поблизу» від народу *будинів*, які більше тяжіють до (однієї з приток) Борисфену, ніж до будь-яких гір ¹³⁵. Що ж до *гелонів*, які, за всіма даними, мусить жити ще далі на захід, то їх Птолемей не згадує (замість них західніше племені *амадоків*, звідки *Амадокійські* гори, в яких дуже прибавливо вважати «гори Наддніпрянщини, й поблизу *карпіанів* подано якихось *гевінів*; чи не пізніший фонетико-орфографічний варіант назви *будинських* сусідів? Тут міг позначитися кельтський «кіавізм»: *гелон* > *гевін*).

Один із послідовників Птолемея картограф XVI ст. А. Ортелиус вміщує *будинів* (*Bodini*) на захід від Борисфену, приблизно на місці тих же *гевінів*. Між *будинами* й *карпіанами* (*Carpiani*) тут протікає р. *Гіпаніс*, яка, до речі, відділяє їх і від *антів* (*Antii, Antae et Antes*) ¹³⁶. Усе це важливо в тому плані, що на думку як Птолемея, так і західноєвропейських картографів-компіляторів, *будини* так чи інакше містилися в оточенні *слов'ян* (на півночі — *ставан*), а на півдні — *антів*, безпосередніх предків сучасних східних *слов'ян*.

Цікаво, що етнонім *будині* деякі дослідники робили спробу етимологічно пов'язувати з *антами*, висуваючи гіпотетичний ланцюжок: *будини* — *бодини* — *відіни* (*Vidini*) — *вен(е)ди* (// *вендини?*) — *енди* — *анди* // *анті* ¹³⁷, що не знайшло підтримки в науці. Дехто вважав у *будинах* навіть витіснених із Середньої Азії послідовників *Будди* (?!), які нібито спочатку поселилися між Каспійським і Чорним морями, на р. *Аракс* (що, мовляв, згідно з деякими арабськими авторами, є не що інше, як бліблійний *Rosc* та *Ashabirr-Ross* Корану), а потім після різних пригод пересунулися до Волги, перенісши на неї ім'я *Аракса* (*Rosc*); звідти ж перекочували на захід у *Білорусію* й стали, не більш і не менш, як предками літовського народу ¹³⁸. У зв'язку з *Білорусією* треба нагадати, що тут локалізували *будинів* насамперед тому, що на її території поширило чимало топонімів із компонентом **Буд-**, хоч вони й не є привілеєм виключно цього краю (пор., р. *Буда* — права притока р. *Жиздри* в бас. *Оки*; до речі, водозбір *Жиздри*, серед інших, має й гідронім *Желянка* ¹³⁹, який гіпотетично можна пов'язувати з основою **Gelon*-).

Ще більше власних географічних назв із цим компонентом на Україні, зокрема й у тих районах, де слід було б чекати слідів племені *будинів*. Лише кілька прикладів. Чи не найбільше назв населених пунктів з початковим *Буд-* виявлено на території історичної Кийщини. Так у кол. Кийській обл., за даними па 1946 р., було дві *Буди*, вісім *Буд* з означенням у постпозиції, три поселення з назвою *Будище* тощо ¹⁴⁰. Упадає в око, що деякі із складінів ойконімів цієї лексичної групи мають зовсім інші протиставлення, ніж, скажімо, вине названий гідронім бас. *Жиздри*. Так, с. *Буда-Петрівська* Іллієнського р-ну (тепер Черкаської обл.) має поряд с. *Петрівську Гуту*, а трохи далі — с. *Будища*. Аналогічно в одному ряду з назвою с. *Буда-Бровахівська* Корсунь-Шевченківського р-ну тієї самої області виступають *Гути*: *Селицька* й *Стеблівська*; *Буда-Вовчівська* й *Буда-Полідарівська* кол. Розважівського р-ну ¹⁴¹ па Кийшині (тепер відповідно в складі Поліського й Іванківського районів тієї самої обл.) ¹⁴², розміщені неподалік від *Рудні-Левківської* й *Рудні-Сидорівської*.

Очевидно, мав рацію один із дослідників минулого століття, який писав: «...бачити в найменуванні білоруських (відповідно й українських)... О. С.) поселень *Будами* залишок від імені *будинів* щопайменне дивно, бо відомо, що ці назви ледве чи сягають глибше XVII ст., коли поїміщики, які займалися виготовленням поташу чи смоли, ставили для робітників винелки, буди від *будовац* (пор. укр. *будувати*.— О. С.), залишки яких, перетворившись на поселення, зберегли кожні з них своє первинне найменування як власне» ¹⁴³. Звідси

оїконіми типу *Будище*, *Будища* — це вказівки на місця, де колись були такі буди (пор.: *город* — *городище*, *гута* — *гутище*, *двор* — *дворище*). Оїконімне протиставлення *Буд Гутам чи Рудням* (пор. сс. *Буда-Петрівська* й буквально поряд *Петрівська Гута*) відбиває колишнє апелятивне взаємопротиставлення спеціальних лексичних позначень місцевих об'єктів промислового виробництва (смоляно-поташевого скляному чи залізорудному; пор. ще нім. *Hütte* «хатина, халупа», тобто, власне, «буда», а також «металургійний завод», звідки в польській ще й «скляний завод»); останнє значення набуло поширення й на Україні; *рудня* — місце видобування та обробки багатогінної *руди*¹⁴⁴. Не дивно, що ареал поширення оїконімів із компонентом *Буд-*, який на Україні охоплює Полісся й Лісостеп (на півдні він місцями доходить до лінії Сторожинець — Гайворон — Шиола — Харків), в основному збігається з ареалом власних географічних назв на *Гут-* (південна межа його сягає районів Ужгорода, Хотини, Тульчини, Шполи й Харкова, при цьому спостерігається згущення таких топонімів у Карпатах та, особливо, в Розточчі)¹⁴⁵.

Таким чином, складається враження, що пошуки *будинів* на просторі, де групуються власні географічні назви з компонентом *Буд-*, підтів взагалі не сумісні зі спробами виявлення етнонімічних слідів цього племені.

Проти локалізації *будинів* на цій території свідчать і деякі мовні закономірності, адже за період від середини I тис. до н. е. ряд звуків у слов'янських мовах зазнав корінних змін. Так, голосний заднього ряду *й тут відповідно до цих фонетичних закономірностей змінився досить радикально: довге *й дало пізніше ы (> укр. и), а коротке *й ще в давньоруський період перетворилося в так званій сильній позиції на о, а в слабкій і зовсім занепало. Таким чином, на місці стародавнього «будинівського» *Вообщ-* у наш час має бути або ж *Бид-* (< *Быд-*), або ж *Бод-* чи просто *Бд-* (< *Бъд-*). Отже, виходить, що коли тут все-таки є утворення на *Буд-*, то вони іншого, наприклад дифтонгічного чи якогось пізнішого утворення. Цю думку підтримують і давньоруські літописці, які на терені Східної Європи не дають жодного найменування такого типу¹⁴⁶.

Відомий польський мовознавець З. Голомб, який займався етимологізуванням назви *будинів*, відштовхуючись від Геродотового (V ст. до н. е.) *Вообщово*, Птоломеєвого (II ст. н. е.) *Вообщово* та зафікованого Амміаном Марцеліном (IV ст. н. е.) *Vidinī*, приходить до висновку, що в основі останньої форми лежить гіпотетичне *bydini (*Vidini* — це відбиття його візантізованої вимови). Утворилося воно за допомогою суф.-in- (пор.: *Rusь* — *Rusinъ*, *Litвva* — *Litvynъ*, ст.-ц.-сл. *Iju-*

dię > *Ijudinъ*, ц.-сл. *čeljady* > *čeljadinъ*) від збірного *bydъ, в якому виділяється дієслівна основа *by- (що в слові *byti, й суфіксальні *-dy (пор.: ст.-сл. *чадъ*, *челядъ* й под.¹⁴⁷, а також укр. *бути*, рос. *быть*, ст.-сл. *быти*, сербськохорв. *biti*, словен. *biti*, ч. *быти*, п. *буć*, в.-луж. *buć*, н.-луж. *być*, які є спорідненими з літ. *būti* «бути», д.-інд. *bhūtiś* «уття», «добре становище», «процвітання», гр. φύεσθαι «стаю», лат. *futurus* «майбутній», гор. *baan* «живити» тощо)¹⁴⁸. Із реконструйованого *byd- (< *būd-) виводиться сингулярітив *bydinъ «один із племені *bydъ», який і спричинився до виникнення грецизованого (у флексії) *Вообщъ* «будинн».

Виходячи із своєї концепції походження назви *будинів*, З. Голомб розшукує їх засобами топоніміки, віддаючи перевагу назвам населених пунктів, а не гідронімів хоч останні, як правило, значно стійкіші щодо замін, а отже, — давніші. При цьому за основу береться реконструйоване ним *bydъ (-o, -a). Однак, за його твердженням, на слов'янській території походів від цього практично не простежується, а те, що виявлено, або юди не має ніякого відношення (напр., *Byda* у Верхній Сілезії, ПНР, де досі ніхто «бидів» не тільки не знаходить, а навіть не має підстав для таких розшуків), або ж узагалі є принаймні «формами під підозрінням» — їдеться про *Bydajewku* в районі Києва, зафіковану «в польській (?) — O. С. вимові»¹⁴⁹ XIX ст. Рів у тому, що цей оїконім в українській орфографії, з якої, очевидно, й треба виходити, звучить як *Будаївка*, а точніше — *Боярка-Будаївка Киево-Святошинського р-ну*. Складена назва цього населеного пункту, як, власне, й району, вказує на злиття двох об'єктів, у першому випадку *Боярки* й *Будаївки*, а в другому — *Києва* й кол. його передмістя *Святошин*; пор. зал. ст. *Боярка* під Києвом; с. *Будаївці* на Одецчині (та сама оїконімна модель, що й у парах: с. *Хорольці* від назви м. *Хорол* на Полтавщині; с. *Запорожці* там же від найменування істор. тер. *Запоріжжя*; с. *Кіївці* Миколаївської та Ровенської обл. від оїконіма *Київ* тощо)¹⁵⁰. Якщо *Будаївка* // *Bydajewka* є суфігованим субстантивом від поесиву *Будай-* // **Bydajew?*, що логічно має походити від оніму *Будай-* // **Bydaj-* з етнонімною основою *byd-* (-ь, -о, -а; пор. літописне *Сѣверъ* -о, -а) і відбиває *будинсько-бодинську* давнину, фіковану, як мінімум, протягом V ст. до н. е.— II ст. н. е. це, в принципі, можливо: (р-н Києва з його жуліанським компонентом є зразком ареалу дуже архаїчної гононімії), то тут виникають досить цікаві гіпотетичні конструкції.

Справа в тому, що прасл. *byti (< i.-e. *bhūti-; пор. літ. *būti*, д.-інд. *bhūtiḥ*, *bhūtiḥ* «уття, існування, добробут, процвітання», д.-ірл. *buith* «бути», д.-ісл. *būð* «житло, палата,

хатина»¹⁶¹, тобто буда тощо), з яким пов'язують назву *Будинів*, має в слов'янських мовах досить показові континуантні протиставлення: маємо на увазі, з одного боку, уже знайомі нам ст.-сл. *быти*, с.-х. *бъти*, словен. *biti*, ч. *въти*, словац. *byť*, в.-луж. *буć*, н.-луж. *buć*, рос. *быть*, білор. *быць*, а з другого,— теж словацьке, але діалектне *buť*, *bućt'*; знову ж в.-луж., але паралельне *bić*; ст.-укр. *бути*, *буты* (очевидно, рідко *быти*), суч. укр. *бути*; полаб. *boit* та словін. *bäc*¹⁶².

Незалежно від того, якого походження кореневий голосний другої групи діеслівних континуантів (гадають, що в українській мові у в слові *бути*, замість давнішого **й*, пояснюються впливом форми *буду*, в якій у є рефлексом прасл. *Q із **и*, де *-п- є інфіксом)¹⁶³, сам ареал їхнього поширення є досить показовим. Він охоплює, частково чи повністю, територію поступування насамперед верхньолужицької, словацької та української мов, пунктирно накладаючись на інший, територіально більший, але не менш цікавий ареал. Ідеться про великий так званий середньослов'янський (розміщений між південністю «північнослов'янським») регіон, що історично примикає, з одного боку, до германського (пор., правда, неконтактні нідерландську й датську мови), а з другого — до кол. північно-східноіранського, де тепер поширені задньоліднебінній фрикативний ψ чи фарингальний h, які знову ж (і також) побутують у тих самих верхньолужицькій, словацькій (разом із чеською) та, насамперед, українській мовах, звідки вони поширилися на білоруську мову й південноросійські говори (є окремі вкраплення в північноросійських говорках, характерних поширенням там біллини київського циклу)¹⁶⁴.

Та цим збіги не обмежуються: «...ареал слов'янського збігається (якщо залишити иоки що остроронь чеську й словацьку, а також верхньолужицьку.— O. С.) з ареалом скіфської гідронімії, скіфської археології й скіфських вилівів... Цей ареал охоплює басейни трьох великих рік, які й досі зберігають свої скіфські назви: *Дін* (рос. Дон), *Дніпро* (Днепр), *Дністер* (Дністр)»¹⁶⁵.

Відзначаючи, з одного боку, можливість проникнення фонеми h у словацьку (й чеську) мову внаслідок пізніших впливів з боку українських наріч Верхньої Наддністрийщини чи давніх тісних контактів предків чехів і словаків у районах на схід від їхньої сучасної території розселення з предками украйнців, з другого — дослідники вказують також на те, що зі скіфським (точніше, скіфо-сарматським) субстратом треба рахуватися не тільки на Україні чи в Південній Росії, а навіть і в Чехословаччині¹⁶⁶ (resp. у Верхній Лужиці): «Фонема ψ у слов'янській є вкладом скіфо-сарматської мови, якій споконвічно була властивою ця фонема»¹⁶⁷.

Відомий дослідник верхньолужицької мови зазначає, що фонетичні риси, спільні як для східно-, так і для західнослов'янських мов, повинні бути досить давніми, принаймні не пізнішими періоду великого переселення слов'янських племен на захід, південний захід та північний схід Європи, яке після V—VI ст. н. е. призвело до остаточного розпаду праслов'янської мови. Що ж до зачеплених вище фонетичних змін, то вони в цілому відбуваються дуже новільно; так, при аналізі зміни *g > h не виправдано звертати увагу лише на сам наслідок розвитку, тобто на конкретний фарингальний h, і не відзначати більш ранні перехідні фази: початок ослаблення звичкої артикуляції (g > g^h) й наступне утворення спіранта (γ). Подібно проходить і процес дезазалізації *q > i та спрощення груп приголосних -dl- // -tl- > -l-¹⁵⁸. На основі цих та інших мовних закономірностей, властивих, як верхньолужицькій, так і українській та деяким іншим мовам, сучасна наука приходить до висновку про глибинні історичні взаємозв'язки між ними. «Про те, що в давнину міг існувати зв'язок ізраулянської з ізраулянською,— пише Г. Шустер-Шевц,— свідчать... в.-луж.— укр. відновленості в області заміщувальної довготи голосного (пор. в.-луж. nōs, -osa, укр. nīs, -osa ≈ ≈ *nōsъ ≈ *nōsъ; в.-луж. wōz, -osa, укр. vīz, -osa ≈ *vōzъ ≈ ≈ *vōzъ; в.-луж. rēs, -esu, укр. rič, -esu ≈ *rēktjъ ≈ *rēkljъ; в.-луж. mēd, -edu, — укр. (діал.— О. С.) mīd, -edu ≈ *mēdъ ≈ ≈ medъ і т. ін.). В обох мовах заміщувальне подовження можливе в усіх позиціях незалежно від характеру наступного приголосного (на відміну від польської, де воно виступає в основному перед дзвінкими приголосними)»¹⁵⁹. Наведені тут дані свідчать про існування так званої середньослов'янської (порівняно вузької) на заході дуже широкої в середині — бас. Дніпра — та з деяким звуженням на сході) мовної зони, яку можна розмістити обабіч лінії: Середній Дунай (власне, північна частина Середньої Наддунайщини) — середня течія Дніпра й Дону. Ця зона, окрім явниця якої сягають, на думку деяких вченіх, скіфо-сарматської давнини, в далекому минулому перебувала на заході в адстратіях й суперстратіях стосунках з кельтами, на півночі — в адстратіях і субстратіях із балтами, на півдні — переважно в субстратіях — з індіранцями.

Якщо в ранньому середньовіччі тут панували міграції з півночі на південь та зі сходу на захід, то, очевидно, в I тис. до н. е. ці рухи носили часом зустрічно-паралельний характер: на півдні — із Середньої Азії, Казахстану й Західного Сибіру в райони Північного Надісріномор'я й далі на захід, а північніше (в смузі Місостепу) — із Західної й Центральної Європи в Прикарпаття й далі на схід і північ Надрип'яття та

Середню Наддніпрянщину. Остання хвиля була, очевидно, дуже активною в плані кельто-слов'янських та інших взаємовідносин. Іхнім відбиттям можуть бути в більш пізній період так звані бойківсько-богемські відтінки сліди в топонімії Чехословаччини та України¹⁶⁰, а в давніший, можливо, — свідчення Геродота про контакти та взаємопроникнення *неоріві* і *будинів* (ширше, *будино-гелонів*), на яких ми вже зупинялися. Останній проблемі присвятив чимало уваги О. М. Труbachов, на думку якого Середня Наддніпрянщина є прабатьківщиною слов'ян. Звідси слов'янин під тиском кельтів (і в симбіозі з ними) відійшли на північ та північний схід, зокрема в бас. Дністра, Прип'яті й Середнього Дніпра. До племен північно-східного, а потім східного «фронту» кельто-слов'янських взаємозв'язків геродотівської й дагеродотівської доби належали з одного (західного) боку *неери*¹⁶¹, а з другого (східного) — будини чи *будино-гелони*. Зазнавши могутнього тиску з боку так званих з м і й (можливо, якихось північноевропейських племен, зокрема *венедів*), *неери* мусили шукати порятунку серед будин(о-гелон)ів. Якщо *неери* були кельтами, то їхніми сусідами на сході мусили бути насамперед слов'янини, зокрема ті, що успадкували чимало кельтських етнонімів (пор. різнопланітні відтінки утворення України й суміжних земель типу *Бойківщина*, *Галичина*, «Рутенія», *Белз*, *Нурська земля*, р. *Латориця* та ін., які піддаються етимологізуванню на кельтській основі), аспелятивів (див. в розділі про *неєрів*) та інших інтра- чи екстраполігівістичних, наприклад історико-етнографічних явищ (вони заслуговують на спеціальну увагу). Такими слов'янами новинні були бути в першу чергу буди(ин)и, етнонім яких піддається етимологізуванню на слов'янській основі. Питання постає в тому, як цей етнонім відбився в топонімії. Ми вже торкалися цього питання, розглядаючи один із українських ойконімів. При цьому буд(ин)ські походіння виявились надто гіпотетичними, хоч, у принципі, й можливими при всій своїй малопродуктивності, а точніше, — маловідповідними (поки що не встановлено напрями фонетичного розвитку кореневого голосного: *bud* > *bod*-?; пор. *Boudi* в Геродоті, але *Bodino* Птолемея).

Що ж до гідронімів, то один із білоруських мовознавців ставив аналізованій гідронім у нерозривний зв'язок із деякими з них: // *Boudi* vol... = гідронімам типу *Буда*, *Пробужска* та *Лівобережжя* та пруськ. *Banda*, літ. *Prabauda*¹⁶², (пор. р. *Пробужка* // *Пробушка* — права притока Груні, що також справа впадає до Псла на Полтавщині; неподалік протікає р. *Будинка* // *Будилка* — лівий доплив того самого Псла на Харківщині, власне, в кол. Харківській губ.)¹⁶³.

Пізніше стосовно гідроніму *Буда* (є серед назв приток Хо-

ролу в тому ж Надпіллі)¹⁶⁴, порівнюючи його з найменуваннями водотоків типу *Будавка*, *Будачка*, *Будаша*, *Будка*, *Будля*, *Будлинка*, *Буднечець*, *Будоець*, *Будочка*, *Будище*, *Будша* і под., було відзначено, що її основа зустрічається також у топонімії слов'янських територій далеко за межами Верхньої Наддніпрянщини. І все ж таки «задовільного пояснення поки що бракує»¹⁶⁵. Дійсно, топоніми цієї етноСВИ, що є, очевидно, утвореннями гетерогенного походження, зустрічаються, крім водозбору Дніпра, також у бас. Оки, де їх особливо багато (Поочча є районом зіткнення балтської, західно-й східнослов'янської, зокрема південноруської, а також фінської, тюркської та інших колонізацій) і які досить помітно тут урізноманітнюють свій словотвірний репертуар (пор.: *Буда*, *Буденець*, *Буденка*, *Будимль*, *Будка*, *Будлос*, *Будлянка*, *Будчова*, *Будавинка*, *Будовища*, *Будогониць*, *Будилева*, *Будилівка*, *Будильнець*, *Будильник*; *Будановкай*, *Будицкой*, *Будской* тощо)¹⁶⁶. Є воно й у бас. Віслі (напр., *Buda*, або *Buda Teich*; *Buden See*; *Na Budkach*; *Budwickie*, нім. *Bauditter See*; *Budy*, *Budyńskie*, *Budzisz*, *Budziwoj* тощо)¹⁶⁷, Дністра (*Будка*; можливо, сюди ж — *Будей* — ліва притока *Ботни*, вона ж *Бодена* з притокою *Ботничора* в Молдавській РСР), Південного Бугу (*Будівка*; рос. *Будковка* // -евка; н. *Butkówka*)¹⁶⁸, з Литви¹⁶⁹ тощо. Зрозуміло, що ця порівнянно значна за кількістю й територією поширення група гідронімів та відгідро-цимів утворень є надбанням різних епох, а також мов. Йо-переднє означення з нею вказує на окремі в ній підгрупи, аналогічні тим, які вже спостерігаються в ойконімії, зокрема лов'язані з виробництвом; пор. оз. *Буду* й неподалік р. *Rudnia* водозбору Віслі¹⁷⁰, pp. *Будянка*, або *Будосица*, її поблизу *Рудинка* та *Рудинський* у бас. Оки¹⁷¹, *Будша* // *Бужа* — притока *Мохової* // *Міхової* (*Мъхова*) вище *Ірпеня* й *Рубля* (поряд із *Новою Греблею*) — ліва притока того ж *Ірпеня* в системі Дніпра¹⁷².

Особливо ж активно явища промислового виробництва відбиваються в ойконімії; пор. ще пос. *Пичкаревські Буди*, воно ж *Пичкаревский Майдан*, розміщене поблизу р. *Старий Майдан*¹⁷³ (географічні назви, до складу яких входить слово *Майдан*, як і найменування із складником *Буда*, не тільки свідчать про можливість тут у минулому поташево-смоляного виробництва, а й нерідко вказують на місця, де зберігаються ще й досі сліди, споруди, відходи чи запаси сировини для такого виробництва)¹⁷⁴.

Гідроніми типу *Будлов* (від імені *Будло* до *будити*?), *Будимль*¹⁷⁵ (посесив на *-ј(и) від імені **Будимъ* з *I-erentheticum*, характерним для східнослов'янської топонімії; пор. pp. *Радомль*, -я в тому ж бас. *Тихомль* у *Путшивльському* р-ні

на Сумціні¹⁷⁷ тощо), *Будулев* (від *Будуль*), *Будугозиць* (від **Будуго(ви)стъ*) тощо є, очевидно, назвами відангропонімного походження. Треба відзначити, що не тільки ці (пор. утворення на архаїчний суфікс *-јь(ъ)), а й деякі інші тононіми на *Буд-*, зокрема типу *Буда*, *Будка*, *Будочка*, *Будище* й под., можуть бути досить давніми, про що свідчать порівняно ранні фіксациї їхнього етимона (напр., 1175, «вложими и любо си в буди, любо си в гробъ»)¹⁷⁸.

Цікаво є не тільки лексико-словотвірна гама утворень, походних від кореня *Буд-*, а й фонетичний його спектр, який треба враховувати в етимологічних процедурах; пор., р. *Буденка*, вона ж *Бутынка*, в с. *Буда*, з одного боку (вище) якого тече інша р. *Бутынка* (варіант *Ботинка*), а з другого (значно нижче) — р. *Буднова*¹⁷⁹ (всі належать до водотоків лівобережжя р. Жиздри, що зліва впадає до верхньої Оки, що бере початок у кол. Чернігово-Сіверській землі). Але цьому спектрові майже бракує чомусь утворень на *Быд-* // *Бид-*, які теоретично повинні були б домінувати у випадку його належності до похідних від континуантів прасл. *bū-ti, звідки скажімо, сюди не належать: а) гідронім *Бытош(a)* — назва лівої притоки Вітьми (кол. рос. Вѣтъма), що зліва впадає до Десни на Орловщині (поблизу рр. *Турейки*, *Луженки*, *Ординського*, *Житин(ки)*, *Будочки*, *Волині*, *Тур'ї*, *Буди* та багатьох ін.)¹⁸⁰; б) польський обікнім *Bydgoszcz* (< **Bydgost-ъ*) в Бидгощському воєводстві ПНР (пор. тут Капал-*Bydgoski* з системі р. Ерди бас. Вісли)¹⁸¹. Неясно, чи належить сюди назва р. *Бытник* // *Бытенка* (в с. *Бытенка*) — правої притоки Лопасні, що зліва впадає до Оки в її середній течії, де зафіксовано також р. *Желонку*¹⁸² (від **Gelon-*). Якщо *Желонка* вказівкою на гелонів, то *Бытник* з деякою долею ймовірності можна було б пов'язати з гіпотетичним **byd-nik-(?)*; пор. d > t у назвах: *Буденка* // *Бутынка* (в с. *Буда*), *Бутынка* // *Ботинка* та інші того самого басейну¹⁸³. Звичайно, для обґрунтuvання цього припущення потрібні й історико-географічні свідчення, яких поки що бракує. І все ж дотичність, хай навіть дуже опосередкована й пізня, етнонімікону Геродотовій Скіфії, можливо, занесеного за часів південньоруської (кіївсько-чернігівсько-переяславської) міграції до басейну Оки, видається не виключеною. Так, крім уже вказаних гіпотетичних будино-гелонських проявів тут спостерігається й не зовсім ясні ніврські, чи, можливо, ніврсько-гелонські сліди. Чи не на них указують відомі гідроніми бас. Оки з початковим *Нев(е)р-*, із яких перший варіант відповідно до хрестоматійних мовних закономірностей повинен був би дати на слов'янському ґрунті більш переконливе *Нур-*; пор. *Нурска* земля в бас. Західного Бугу, але

рр. *Невра* // оз. *Нефро*, витік *Нефровской* — ліва притока Клязьми на нижній частині лівобережного Пooччя¹⁸⁴, де серед маркованого оточення увагу привертають гідроніми типу *Варех* // *Уварех*; *Кельмань*, *Синча*, *Сурка*, *Чернуха* та ін.¹⁸⁵, з якими на Україні перекликаються: іп *Кельменці* в Чернівецькій обл.¹⁸⁶; *Сурка*, вона ж *Сура*, і в XVI ст.— *Surusa* бас. *Підленного* Бугу¹⁸⁷, іп *Чорнухи* й *Сенча* на Полтавщині¹⁸⁸; *Вэрнул* — назва Дніпра, відома в X ст.¹⁸⁹ тощо.

Річка *Неверка* (< *Невъръ-* чи *Неффъръ-?*) — лівий доплив Угри, належний до системи лівобережної частини Верхнього Пooччя,¹⁹⁰ має в своєму оточенні не тільки такі красномовні гідроніми, як *Рута*, *Русановка*, *Кievка*, *Обуховка*, *Полтевка*, *Самара* тощо, на яких ми вже зупинялися детальніше¹⁹⁰, а й р. *Желонью*¹⁹¹ (< *Gelon-?*), назву якої можна було б вважати своєрідним протиставленням *Неверці*, а за пим — шукати чеврсько-гелонських контактів часів Геродота¹⁹², якби в нас були ще якісь історико-археологічні чи інші підтвердження таких контактів.

Басейн Оки взагалі має шість *Неверок*. І яку б із них ми не взяли, кожну можна «вести» в місцевий гідронімний «контекст-оточення», що має в своєму складі кілька «південнізмів», інтерпретація яких указує на зв'язки з топонімією Геродотової Скіфії, хоч і, треба гадати, через кілька поколінь її територіальних спадкоємців. Так, поблизу р. *Неверки* (другої), яка також зліва впадає до тієї ж Угри, зафіксовано яр *Русинський* (поблизу с. *Русина*; род. належності), рр. *Хохлюку* (звичай носити «хохлю» — чуби — на Україні губиться в глибині Стародавньої Русі), *Самаровку* (в однійменному селі), *Несідомку* (рос. *Невидомка*, -едомка)¹⁹³, назви яких не вимагають коментарів, принаймні стосовно свого географічного адресанта. Третя *Неверка*, яка перебуває в контактному зв'язку з яром *Неверовим* (рос. *Неверов* — посесив від *Невер* < *Нѣвър-*?) і має номінативний варіант *Ніверка* (рос. *Ніверка*, теж із *Нѣвър-*?), а також, у своему оточенні, ще й гідроніми *Даннай* (пор. *Дунай* із лат. *Данцивіс*), *Узинской* (на Середній Наддніпрянщині є м. *Узин*), *Чурилов*, *Полянськой*, *Татаринской*¹⁹⁴ тощо з основами, продуктивними і в ономастиконі билін київського циклу. *Неверки* четверта й п'ята, належні до водогілок системи приток р. *Шуровця* — правого допливу р. *Москви* на відрізку між її гирлом і р. *Северкою* (рос. *Северка*, *Сиверка*, вона ж *Северка Большая*), що обводнє с. *Северск(ое)*, мають у kontaktній зоні їй водойми з назвами-архайзами типу *Гридинка*, *Княца* (< **Княжча?*), *Волосовский*, *Раменка*, *Болонье* та інші з етимонами, характерними не тільки для лексикону, зокрема й тоно- та міфонімного (пор. дохристиянський «скотин») бог *Волос* у стародавньому Києві, звідки там вул. *Во-*

лоска — за польського панування «Быдлогонная», Стародавньої Русі, а й для етнонімікону, який виходить за її історико-географічні межі (пор. рр. *Неметовка* й кельт. етнонім *немети*, який, гадають, було покладено в основу суч. слова *німці* «Deutschens»; а особливо, *Чемерка*¹⁹⁵ — тієї самої основи, що й Геродотове *Кінцер?*)¹⁹⁶. Певний інтерес серед гідронімів контактної зони викликає назва р. *Желем(к)и* (із *Желен-* < *Gelōn-; пор. утворення на *Желон-*, яка протікає серед лівих допливів Оки нижче р. *Москви*)¹⁹⁷). Як і всі попередні, так і шоста *Невка* має в своєму оточенні чимало утворень, однотипних із південнопоруськими (тепер українські). Ідеється про гідроніми з основами на *Свят-, Крив-, Журав-, Добр-, Бык-* і т. ін., хоч вони й не такі показові, як у непередніх випадках. І, можливо, лише найменування яру *Марийского* (рос. *Марийжев*) порушує що банальну мовну безадресованість, орієнтуючи гідронімію на зв'язки з аналогічними утвореннями територій між бас. Дону й Сяні (пор. рос. офенське *мармык* < *мармык* «українець»).

Вивчення великого й строкатого етнотопонімікону Євразії, пов'язаного з назвами племен Геродотової Скіфії, відомих як *Водії* («будини») й *Гелмої* («гелони»), викликає значні етимологічні труднощі. Одні з пропонованих реконструкцій вражают неприродністю гіпотетичних перезвуків (пор.: *byd- > *būd-; на слов.'японському' земні тут усе мало б бути навнаки), інші (напр., пов'язування з *гелонами* балтських, скіфських, еллінських та ін. етимонів) — своєю історико-географічною та мовнодіалектною неперекопливістю, зокрема виведенням від сіцілійського онімного комплексу, що охоплює утворення типу *Гέλαχ(s)* // *Гέλωνος*¹⁹⁸.

Можливо, будинів Геродота, які в Птолемея набувають форми *Bodini*, в плані обережної гіпотези слід розглядати на фоні мало поки що вивченої кельтської ситуації в Східній Європі I тис. до н. е. — 1-ї пол. I тис. н. е.; пор. поліські *неври* Геродота, *галати* ольвійського декрету на честь Протогена, надмеотийські *боїсси* горського історика Йордана та інші кельтські племена, кожне з яких не тільки історично засвідчено на території сучасної України, але й лишило помітні сліди в її топонімії. У цьому плані цікавими, з нашого погляду, могли б бути зіставлення етноніму *Водіїв* з гельським (*гойзельським*) теонімом *Boddibevne* (лат. *Bodibeve*) — формою род. відм. одн. від ім. ж. р. **Boudibīwa* «та, що живе перемогою» (пор. важливі перезвукі: о // ou, e // i), д.-кельт. етнонімом *Bōdīontīcī* «переможні» (рос. «победоносні»); *галльським* антропонімом *Boudinna* «переможна» і т. ін.

На цьому лексико-семантичному, структурно-фонетичному (*Водіїv- // Boudin*) та історико-ситуативному тлі (пор. участь

будинів у п е р е м о з і над військами Дарія I Гістаспа) такі зіставлення не здаються штучними.

Якщо *неври* закономірно пов'язуються із *нєрвіями*, війовничим кельтським племенем із помітними германськими елементами (воно на рубежі н. е. жило в Арденах), *галатів* (*Га-лата*) — із *галами*, *боїсків* — із *бойями*, а *будинів* (*боди-ніс*) — із *бодіонтиками*, то *гелонів* (пізніше *гевіни*; о // i, v // l) теоретично можна було б зіставити з уже знайомим нам гельським етнічним комплексом, власне, з його східноєвропейським, іншою уже втраченим, відновідником (проте нор. укр. антропонімі *Галата*, з одного боку, й *Гелата*, — з другого; а // e). Із структурного погляду *Гелмої* даються до порівняння з кельтськими *каленами* (*Cālēdōnes*), *лінгонами* (*Līngōnes*), *редонами* (*Rēdōnes*), *сантонами* (*Santōni*) та ін.

Все це дозволяє прийти до висновку, що потрійний будино-гено-нєрвський (кельтський чи, ймовірніше, кельто-скіфський, а точніше, кельто-слов'яно-скіфський) симбіоз племен прип'ятьсько-деснянського й сусідніх регіонів Геродотової, до і пост-Геродотової епох не міг не зробити помітного впливу на етногенез майбутніх народів цього макрорегіону, свідченням чого є відбиття тут відповідних етнонімів та мовноетнічних рис.

¹ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота: Тексты. Перевод. Комментарий.— М. : Наука, 1982.— С. 108, 109.

² Там же.

³ Геродот. История в девяти книгах / Пер. Ф. Г. Минченко.— М. : Изд. А. Г. Кузнецова, 1888.— Т. I.— С. 313.

⁴ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 140, 141.

⁵ Там же.— С. 141.

⁶ Геродот. История в девяти книгах / Пер. и прим. Г. А. Стратановского.— Л. : Наука, 1972.— С. 214.

⁷ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 143.

⁸ Там же.— С. 146, 147.

⁹ Там же.— С. 147—149.

¹⁰ Там же.— С. 149.

¹¹ Там же.— С. 154, 155.

¹² Там же.— С. 18, 19; Нейхардт А. А. Скіфский рассказ Геродота в отечественной историографии.— М. : Наука, 1982.— С. 32.

¹³ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 20—21; Нейхардт А. А. Указ. соч.— С. 35—36.

¹⁴ Нейхардт А. А. Указ. соч.— С. 38.

¹⁵ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 42.

¹⁶ Куклина И. В. Этногеография Скифии по античным источникам.— Л. : Наука, 1985.— С. 5.

¹⁷ Там же.— С. 6.

¹⁸ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 43.

- ²⁹ Нейхардт А. А. Указ. соч.— С. 92.
- ²⁰ Граков Б. Скифи.— К.: Вид-во АН УРСР, 1947.— Карта.
- ²¹ Там же.— С. 11.
- ²² Там же.
- ²³ Нейхардт А. А. Указ. соч.— С. 120—123.
- ²⁴ Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия.— М.: Наука, 1979.— С. 13 (карта).
- ²⁵ Там же.— С. 191 (карта).
- ²⁶ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишиова И. А. Указ. соч.— С. 140.
- ²⁷ Там же.— С. 139.
- ²⁸ Там же.— С. 149—151.
- ²⁹ Там же.— С. 147.
- ³⁰ Кукина И. В. Указ. соч.— С. 137—139; Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишиова И. А. Указ. соч.— С. 149.
- ³¹ Кукина И. В. Указ. соч.— С. 139—140.
- ³² Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 146—148.
- ³³ Там же.— С. 25.
- ³⁴ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишиова И. А. Указ. соч.— С. 103.
- ³⁵ Там же.— С. 143.
- ³⁶ Там же.— С. 107.
- ³⁷ Там же.— С. 143.
- ³⁸ Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 159.
- ³⁹ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишиова И. А. Указ. соч.— С. 102—103, 142—143.
- ⁴⁰ Древнерусско-русский словарь / Сост. И. Х. Дворецкий.— М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1958.— Т. I.— С. 316.
- ⁴¹ Словник гідронімів України.— К.: Наук. думка, 1979.— С. 194.
- ⁴² Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі.— К.: Наук. думка, 1985.— С. 59.
- ⁴³ Нерознак В. П. Названия древнерусских городов.— М.: Наука, 1983.— С. 72.
- ⁴⁴ Етимологічний словник...— С. 59.
- ⁴⁵ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ.— К.: Укрполітвидав, 1947.— С. 971, 975, 995.
- ⁴⁶ Етимологічний словник...— С. 59.
- ⁴⁷ Соболевский А. Русские местные названия и язык скифов и сарматов // Русск. археол. вести.— 1910.— № 3/4.— С. 188—189; його ж: Русско-скифские этюды. I—12 // Изв. Отд-ния языка и словесности Академии наук.— 1929.— Т. 26.— С. 27.
- ⁴⁸ Кругликов-Гречаний Л. П. Киев в прошлом.— Киев, 1913.— Вип. 1.— С. 35.
- ⁴⁹ Стрижак О. С. Київ (Етимологічні проблеми) // Мовознавство.— 1982.— № 3.— С. 28—29.
- ⁵⁰ Маштаков П. Л. Список рек Днепровского бассейна.— Спб., 1913.— С. 152—153.
- ⁵¹ Маркеевич М. Реки Полтавской губернии // Зап. императ. Рус. Геогр. с-ва.— 1856.— Кн. 9.— С. 419.
- ⁵² Полтавщина.— Полтава, 1927.— Т. I.— С. 11.
- ⁵³ Каталог річок України.— К.: Вид-во АН УРСР, 1957.— № 2028.
- ⁵⁴ Опис Полтавского полку рѣкъ Орель (1731 г.).— М., 1909.— С. 1—26.
- ⁵⁵ Бодянський П. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год.— Полтава, 1865 (Дополнение).— С. 57.
- ⁵⁶ Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст.— К.: Вид-во АН УРСР, 1959.— С. 62.
- ⁵⁷ Реєстра всого війська Запорожского после Зборовского договора с королем Яном Казимиром, составленного 1649 года, октября 16 дня и изданного по подлиннику О. М. Бодянским.— М., 1875.— С. 57.
- ⁵⁸ Книга Большому чертежу.— М.; Л.: Изд-во АН ССР, 1950.— С. 91.
- ⁵⁹ Словник гідронімів України.— С. 30.
- ⁶⁰ Там же.— С. 30.
- ⁶¹ Етимологічний словник...— С. 96.
- ⁶² Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 241.
- ⁶³ Словник гідронімів України.— С. 301.
- ⁶⁴ Стрижак О. С. Назви річок Полтавщини.— К.: Вид-во АЦ УРСР, 1962.— С. 25—26.
- ⁶⁵ Маштаков П. Л. Указ. соч.— С. 163.
- ⁶⁶ Стрижак О. С. Назви річок Полтавщини.— С. 26—27.
- ⁶⁷ Там же.— С. 29—30.
- ⁶⁸ Стрижак О. С. Топонімні міграції на Україні // Питання сучасної ономастики.— К.: Наук. думка, 1976.— С. 3—11.
- ⁶⁹ Маштаков П. Л. Указ. соч.— С. 175, 177.
- ⁷⁰ Там же.— С. 219.
- ⁷¹ Нерознак В. П. Указ. соч.— С. 72—73.
- ⁷² Смоляцька Г. П. Гидронимия бассейна Оки.— М.: Наука, 1976.— С. 99, 40, 41.
- ⁷³ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.— М.: Прогресс, 1967.— Т. 2.— С. 143.
- ⁷⁴ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ.— К.: Пілітвидав України 1973.— С. 501.
- ⁷⁵ Там же.— С. 40—41.
- ⁷⁶ Словник гідронімів України.— С. 212.
- ⁷⁷ Там же.— С. 359.
- ⁷⁸ Стрижак О. С. Назви річок Полтавщини.— С. 49—50.
- ⁷⁹ Там же.— С. 66—67.
- ⁸⁰ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ.— К. 1949.— С. 62—64.
- ⁸¹ Етимологічний словник...— С. 125—127.
- ⁸² Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ.— К., 1973.— С. 687.
- ⁸³ [Стрижак О. С.] Українсько-надокські взаємозв'язки і паралелі // Гідроніми України в їх міжмовних і міждialeктних зв'язках.— К.: Наук. думка, 1981.— С. 134—151.
- ⁸⁴ Смоляцька Г. П. Указ. соч.— С. 38—43.
- ⁸⁵ Маштаков П. Л. Указ. соч.— С. 243.
- ⁸⁶ Чв.: Трубачев О. Н. Ранние славянские этнонимы — свидетели миграции славян // Вопр. языкоznания.— 1974.— № 6.— С. 55.
- ⁸⁷ Хабургасъ Г. А. Этнонимия «Повести временных лет».— М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979.— С. 89.
- ⁸⁸ Орлов А. Происхождение названий русских и некоторых западноевропейских рек, городов, племен и местностей.— Вельск, 1907.— С. 181—182.
- ⁸⁹ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишиова И. А. Указ. соч.— С. 56.
- ⁹⁰ Там же.— С. 53, 60, 230, 348, 355—358.
- ⁹¹ Там же.— С. 355—357.
- ⁹² Там же. Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон).— Киев: Наук. думка, 1987.— 183 с.
- ⁹³ Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 153.

- ⁸⁴ Стрижак О. С. Київ.— С. 29.
- ⁸⁵ Ільинська В. А. Може ли Бельське городище бытъ городом Гелоном // Скифы и сарматы.— Киев : Наук. думка, 1977.— С. 77.
- ⁸⁶ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 358.
- ⁸⁷ Там же.
- ⁸⁸ Древнегреческо-русский словарь.— Т. 1.— С. 55.
- ⁸⁹ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 143.
- ⁹⁰ Древнегреческо-русский словарь.— Т. 2.— С. 1662.
- ⁹¹ Стрижак О. С. Назви річок Запоріжжя і Херсонщини.— К.: Наук. думка, 1967.— С. 52—53.
- ⁹² Древнегреческо-русский словарь.— Т. 2.— С. 1662.
- ⁹³ Там же.— Т. 1.— С. 316.
- ⁹⁴ Латышев В. В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // Вести. древней истории.— 1977.— № 3.— С. 152—153.
- ⁹⁵ Маруцивили Л. М. Палеографический словарь.— М.: Мысль, 1985.— С. 155.
- ⁹⁶ Артамонов М. И. Венеды, невры и будины в славянском этногенезе.— Вестн. Ленингр. ун-та.— 1946.— № 2.— С. 76—78.
- ⁹⁷ Там же.— С. 80.
- ⁹⁸ Там же; Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 149.
- ⁹⁹ Артамонов М. И. Указ. соч.— С. 81.
- ¹⁰⁰ Там же.— С. 73.
- ¹⁰¹ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ.— К., 1947.— С. 180.
- ¹⁰² Маштаков П. Л. Указ. соч.— С. 153.
- ¹⁰³ Етимологічний словник.— С. 39.
- ¹⁰⁴ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ.— К., 1947.— С. 179—180.
- ¹⁰⁵ Там же.— С. 459.
- ¹⁰⁶ Етимологічний словник.— С. 142—143.
- ¹⁰⁷ Києво-Златооверх-Михайлівський монастир.— Київ, 1889.— С. 15.
- ¹⁰⁸ Похилевич Л. Сказаніє о населених місцях Київської губернії...— Київ, 1864.— С. 20.
- ¹⁰⁹ Добровольський Л. З минулого Хотівської околиці Києва // Зап. ист.-фіол. відд. ВУАН.— К., 1927.— Кн. 12.— С. 205.
- ¹¹⁰ Артамонов М. И. Указ. соч.— С. 73.
- ¹¹¹ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 142, 143.
- ¹¹² Геродот. История...— М., 1972.— С. 214.
- ¹¹³ Геродот. История...— М., 1888.— Т. 1.— С. 352.
- ¹¹⁴ Древнегреческо-русский словарь.— Т. 1.— С. 809.
- ¹¹⁵ Полное собрание русских летописей.— М.: Изд-во вост. лнт., 1962.— Т. 2. Ипатьевская летопись.— С. 5.
- ¹¹⁶ Там же.— С. 7.
- ¹¹⁷ История городов и сел Украинской ССР.— Киев : Глав. ред. УСЭ, 1979.— С. 20—21.
- ¹¹⁸ Артамонов М. И. Указ. соч.— С. 82.
- ¹¹⁹ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 171.
- ¹²⁰ Там же.— С. 348.
- ¹²¹ Там же.— С. 348, 352—355.
- ¹²² Кулаковский Ю. Карта Европейской Сарматии по Птолемею.— Киев, 1899.
- ¹²³ Там же.
- ¹²⁴ Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 166.
- ¹²⁵ Кулаковский Ю. Карта.
- ¹²⁶ Haack Geographisch — Kartographischer Kalender.— Gotha; Leipzig, 1974.— S. I.
- ¹²⁷ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 354; Енциклопедічний словник / Ізд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрона.— Спб., 1891.— Т. 4а.— С. 851.
- ¹²⁸ Енциклопедічний словник.— Т. 4а.— С. 851.
- ¹²⁹ Смоляцкая Г. П. Указ. соч.— С. 32—33.
- ¹³⁰ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ.— К., 1947.— С. 707.
- ¹³¹ Там же.— С. 277, 284—285.
- ¹³² Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ.— К., 1973.— С. 222, 215.
- ¹³³ Енциклопедічний словник.— Т. 4а.— С. 851.
- ¹³⁴ Стрижак О. С. Назви розповідають.— К.: Знання, 1967.— С. 32.
- ¹³⁵ Стрижак О. С. Граній ономастичної науки // Наука і культура.— К.: Знання, 1985.— Вип. 19.— Карти.
- ¹³⁶ Стрижак О. С. Назви розповідають.— С. 23.
- ¹³⁷ Golub Z. The oldest ethnica referring to the Slavs: Neupoj and Boz'voi in Herodotus's description of Scythia // Onomastica.— Wrocław etc., 1974.— Roczn. 19.— S. 31—137.
- ¹³⁸ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.— Т. 1.— С. 260.
- ¹³⁹ Golub Z. Op. cit.— S. 135.
- ¹⁴⁰ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ.— К., 1947.— С. 706, 707, 748, 758, 863.
- ¹⁴¹ Стрижак О. С. Сіверяні // Мовознавство.— 1973.— № 1.— С. 64—76.
- ¹⁴² Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / Под. ред. О. Н. Трубачева.— М.: Наука, 1976.— Вип. 3.— С. 155.
- ¹⁴³ Етимологічний словник української мови.— К.: Наук. думка, 1982.— Т. 1.— С. 302.
- ¹⁴⁴ Абаев В. И. Скіфо-европейские изоглоссы на стыке Востока и Запада.— Л.: Наука, 1965.— С. 43, 45.
- ¹⁴⁵ Там же.— С. 46.
- ¹⁴⁶ Там же.— С. 50.
- ¹⁴⁷ Там же.— С. 51.
- ¹⁴⁸ Шустер-Шевц Г. Возникновение западнославянских языков из праславянского и особенности серболужицкого языкового развития / Вопр. языкоznания.— 1983.— № 2.— С. 33.
- ¹⁴⁹ Там же.— С. 37.
- ¹⁵⁰ Там же.— С. 40.
- ¹⁵¹ Трубачев О. И. Языкоznание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики // Вопр. языкоznания.— 1982.— № 5.— С. 9—12.
- ¹⁵² Вержбовский А. А. Белорусско-литовские лексические взаимосвязи / Автореф. канд. филол. наук.— Вильнюс, 1961.— С. 12.
- ¹⁵³ Маштаков П. Л. Список рек Днепровского бассейна.— С. 69.
- ¹⁵⁴ Там же.— С. 71.
- ¹⁵⁵ Топоров В. Н., Трубачев О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья.— М.: Изд-во АН ССРР, 1962.— С. 217.
- ¹⁵⁶ Смоляцкая Г. П. Указ. соч.— С. 302.
- ¹⁵⁷ Hydronimia Wisły.— Wrocław etc., 1965.— Cz. 1.— S. 23, 54, 96, 169, 190, 197, 229, 265.

- ¹⁶⁸ Маишаков П. Л. Список рек бассейнов Днестра и Буга (Южного).— Гр., 1917.— С. 30.
- ¹⁶⁹ Vanagas A. Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas.— Vilnius : Mokslo, 1981.— S. 60.
- ¹⁷⁰ Hydronimiai Wisły.— S. 54.
- ¹⁷¹ Смолицкая Г. П. Указ. соч.— С. 133.
- ¹⁷² Маишаков П. Л. Список рек Днепровского бассейна.— С. 49, 50.
- ¹⁷³ Смолицкая Г. П. Указ. соч.— С. 241.
- ¹⁷⁴ Стрижак О. С. Назвы розповідають.— С. 25.
- ¹⁷⁵ Теоретично Будильможе походить й від *Будин + ѿ.
- ¹⁷⁶ Смолицкая Г. П. Указ. соч.— С. 369.
- ¹⁷⁷ Етимологічний словник.— С. 158.
- ¹⁷⁸ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным источникам.— Сиб., 1893.— Т. I.— С. 189.
- ¹⁷⁹ Смолицкая Г. П. Указ. соч.— С. 30.
- ¹⁸⁰ Маишаков П. Л. Список рек Днепровского бассейна.— С. 180—181.
- ¹⁸¹ Hydronimiai Wisły.— S. 256.
- ¹⁸² Смолицкая Г. П. Указ. соч.— С. 99, 100.
- ¹⁸³ Там же.— С. 223.
- ¹⁸⁴ Там же.— С. 30.
- ¹⁸⁵ Там же.— С. 194, 331, 378, 384, 396.
- ¹⁸⁶ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ.— К., 1947.— С. 758.
- ¹⁸⁷ Словник гідронімів України.— С. 540.
- ¹⁸⁸ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ.— К., 1947.— С. 429, 431.
- ¹⁸⁹ Словник гідронімів України.— С. 173.
- ¹⁹⁰ [Стрижак О. С.] Українсько-надокські взаємозв'язки і паралелі.— С. 134—151.
- ¹⁹¹ Смолицкая Г. П. Указ. соч.— С. 41.
- ¹⁹² Доватор А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 141, 143.
- ¹⁹³ Смолицкая Г. П. Указ. соч.— С. 43.
- ¹⁹⁴ Там же.— С. 102.
- ¹⁹⁵ Там же.
- ¹⁹⁶ Стрижак О. С. Кіммерійці.— С. 44—51.
- ¹⁹⁷ Смолицкая Г. П. Указ. соч.— С. 123.
- ¹⁹⁸ Древнегрецеско-русский словарь.— Т. I.— С. 316, 516.

БОРИСФЕНИТИ, ОЛЬВІОПОЛІТИ, МІЛЕТЯНИ

Серед назв етнотериторіальних груп населення *Скіфії* середини V ст. до н. е., зокрема її центрального припонтійського узбережжя, власне, району Борисфено-Гіпанського (суч. Дніпро-Бузького) лиману, одне з найголовніших місць посідають так звані *борисфенити* (в рос. транскрипції XIX — початку ХХ ст. — *борисфенити*¹; в укр. також *бористенити* і навіть *бористенети*² з д.-гр. Βορισθενεῖται)³, що в своїх етнічних розгалуженнях частково чи повністю перекривали й відомих нам *ольвіополітів* (інакше — *ольбіополітів*⁴; рос. *ольвиополиты* з 'Ольвіополіті')⁵ та *мілетян*⁶ (рідше — *мілетці*) з д.-гр. sing. Μίλητος⁷, навколо яких (resp. ролі їхніх но-

сій в історії Північного Азово-Чорномор'я) точиться гострі наукові суперечки, викликані як нечіткістю зображення їх античними джерелами, насамперед «батьком історії» Геродотом, так і генетичною затемненістю самих етнонімів.

Опинившись у центрі скіфо-еллінських та інших міжетнічних взаємостосунків, носії цих етнокатойконімів (існує думка, що «в епоху міст-держав... не було різниці між етнічною назвою й півночю жителів міст»⁸) лишили по собі багатої культурно-лінгвальну спадщину-інформацію, розшифрування якої, і зокрема її етнічного сегменту, має неабияке значення. Якщо йдеться про *борисфенітів*, то Геродот уперше згадує їх у зв'язку з центральним *еллінським* емпіорієм, як стародавні греки називали свої «торгові центри» (іх у вітчизняній науці іменують ще «торкінцями»), над Понтом Евксинським (суч. Чорне море), власне, в районі його найпівнічнішого узбережжя. «Від гавані (за іншим перекладом, «наиближче від торгової гавані»⁹.— О. С.) *борисфенітів* (...вона міститься в самій середині узбережжя всієї Скіфії)... першими живуть *калліпіди*, які є *елліно-скіфами*; над ними... *алізони*. І вони, *и калліпіди...* схожі на *скіфів*, але, па відміну від них, хліб... і сіють, і їдять»¹⁰.

Інакше кажучи, приблизно в центрі узбережжя «всієї припонтійської землі *скіфів*¹¹, там, де Геродот щедро черпав інформацію про минуле її тогочасні *Скіфи*, містилося «торжіще» якихось *борисфенітів* («ατέ τοι Βορισθενεῖτέων»¹², очевидно, можна перекласти їй в описаному варіанті: «...від гавані *Борисфенітів*», звідки на експорт ішли як вироби тваринництва, рибальства, бортництва і т. ін., так і, насамперед, хліб — основна продукція місцевого рільництва¹³.

Зрозуміло, що в сферу емпіоральних взаємостосунків крім хліборобських племен *калліпідів* та *аліzonів* потрапляли й інші, насамперед північні сусіди, територіально яких обрамляли із заходу Гіпаніс, а зі сходу *Борисфен*. Ідеться про *скіfi-rільників*. «Над аліzonами,— продовжує Геродот,— живуть *скіfi-rільники*, які сіють хліб... на продаж»¹⁴, — тобто на експорт, бо в суцільній рільницько-хліборобській країні торгівля хлібом на внутрішньому ринку — справа малоприбуткова.

На час перебування Геродота в Скіфії *скіfi-rільники* займали вже досить значну територію, а на північ від них у той час жили одні лінне *неври*, за якими далі на всьому відомому йому просторі була «безлюдна земля»¹⁵, що й ототожнюють із непрохідними Прип'ятськими болотами¹⁶.

Отже, *неври* могли займати тільки територію сучасного українського правобережного Полісся й локально відповідати майбутнім *деревлянам* та сучасним *поліщукам*.

Таким чином, у середині V ст. до н. е. на захід від *Борисфену* (він же *Бористен* // *Βορισφεν*, *Борисоенес*¹⁷ і под.) жили:

борисфеніти (принаймні в районі емпорію *Борисфенітів II Бористенейтів*), калліпіди, алізони, скіфи-рільники й неври. Якщо перейти *Борисфен*, — зазначає Геродот, — першою від моря країною є *Гілея*... вгору від неї живуть скіфи-хлібороби (*Σκύθαι γεωργοί*; за рос. транскрипцією XIX — поч. ХХ ст. — скізи-земледельцы; не сплутувати з уже згаданими скіфами-рільниками, або скіфами-орачами, рос. скіфи-пахари, з д.-гр. Σκύθαι ἀροτόρες¹⁸. — О. С.), яких еліни, що живуть біля річки Гіпаніс, називають *борисфенітами*, а самих себе — *ольвіополітами*¹⁹. Останнє повідомлення «батька історії» розширює наші уявлення про «східнослов'янських» *борисфенітів*: виявляється, що крім їхніх загадкових тезків Припонтиди, власне, так званої *Старої Скіфії*, з'являються й не менш таємничі одніменці з протилежного, лівобережного, Надборисфення (суч. Лівобережна Україна), які до того ж ще й називаються скіфами-хліборобами, а також протиставляються *ольвіополітам*, що локалізуються десь у районі відомого вже нам емпорію («торжища») *Борисфенітів*. Можна припустити, що, протиставляючись одним *борисфенітам* (лівобережним), *ольвіополіти* мали б опонувати й іншим — сусіднім правобережним, припонтійським, ім'ям яких і названо відомий емпорій. Та чи так це насправді? Залишаючи це питання відкритим, хочемо поряд поставити ще одне: для яких насамперед *брисфенітів* було створено цей імпортно-експортний пункт, що повинен був продукуцію *Еллади* міняти на багатства *Скіфії*? Навряд чи лише для тих, що в п'ому постійно проживали й, імовірно, виконували роль якщо не посерединіків у торгових операціях, то приймальні представників місцевих експортерів та приїжджих імпортерів. Сумнівно також, щоб основними експортерами тут були лівобережні *борисфеніти*: перенесла значних вантажів через дельту Дніпра й Дніпро-Бузький лиман була досить складною, а то й небезпечною операцією. Гадаємо, що нижньоіврівневе торжище *борисфенітів* було створене насамперед для правобережних *борисфенітів*-аграріїв, па яких Геродот не вказав, і нам тепер належить їх відшукати на карті *Скіфії* десь поза алізонами й калліпідами, через територію яких постунали їхні товари на експорт.

Зіставивши відому нам інформацію про скіфів-рільників Правобережжя й скіфів-хліборобів Лівобережжя, приходимо до висновків про їхню взаємопов'язаність: по-перше, препозитивні компоненти цих етнічнім потокін (і ті, й ті — «скіфи»); по-друге, постпозитивні теж семантично дуже близькі (одні рільники чи орачі, інакше плугатарі, а другі — хлібороби, буквально «землероби»). Очевидно, ця номінативна симетрія була зумовлена мовно-етнічною, що опиралася на географічно-просторову, віссю якої й був *Борисфен*.

Ось приблизна схема цієї надборисфенської симетрії: на самому півдні, як уже зазначалося, праворуч від гирла *Борисфену*, по сусіству з ольвіополітами й емпоріальными *борисфенітами* жили калліпіди та алізони; навпроти них — ліворуч містилася *Гілея*, що її назву умовно перекладають як «Полісся» (не змішувати із сучасним північноукраїнським *Поліссям*, кол. *Дерев(лик) съюза землею*), частково ототожнюване з пізнішим *Олещиєм*, ономастичні континуанти якого фіксувалися протягом усього останнього тисячоліття (аж до перейменування м. *Олешок* на суч. Цурупинськ). Вище Дніпровських порогів, яких Геродот чомусь не згадує, на Лівобережжі жили вже відомі нам скіфи-хлібороби (*борисфеніти* «другі»), земля яких на схід вимірювалася трьома днями шляху «до річки Пантікапа» (?). Натомість на північ вона тяглася «на одинадцять днів плавання вгору по *Борисфену*. Вище них далеко тягнеться пустеля»²⁰ (очевидно, в цю кількість днів плавання пороги не входили, бо рухатися по них проти течії було просто неможливо).

Навпроти лівобережніх *борисфенітів* (других, або скіфів-хліборобів), жили скіфи-рільники, займаючи «симетричну» стосовно вододільні їхніх задніпрянських побратимів територію, що було, очевидно, зумовлено цілім рядом факторів як природно-географічного, так і етно-соціального порядку (пор. виразну взаємозалежність: степ і скіфи-кочівники, з одного боку; лісостеп і «скіфи»-аграрії, — з другого, а також ліс та, наприклад, фінн-мисливці — з третього).

На північ від рільників (вони ж орачі й плугатарі) жили *неври*, обіймаючи, як уже зазначалося, простір аж до «безлюдної землі» (Надпріп'яття), своєрідного компонента обабічної «болотяної симетрії», лівобережним крилом якої була вже відома нам пустеля (*Нижнє Наддесення?*). Цікаво, що її сусідні *неври* ще задовго до прибууття в *Скіфію* Геродота, створили в сучасному *Полісі* (тепер це райони поширення північно-українських говорів) свою власну етно-географічну «симетрію», переселившись під тиском «змії» (очевидно, племен, що мали в споєму етнонімі вказівку на «плазунів») із Право- на Лівобережжя (в країну будинків). Як видно з цього, лісостепові й поліські племена рухалися в основному із заходу на схід. Цей самий напрям домінував і в динаміці скіфів-аграріїв, де лівобережні *борисфеніти* (скіфи-хлібороби) є не чим іншим, як відгалуженням правобережніх. Північні міграції не фіксувалися, бо були мало привабливими, а часом і просто неможливими в зв'язку з уже знайомою нам лінією боліт, важливим (бар'єрним!) фактором місцевого етногенезу. Із цього випливає, що скіфи-рільники й скіфи-хлібороби практично становили собою два крила однієї хліборобської «симетрії», інакше

кажучи, двома частинами єдиного етнічного, а отже, й мовного цілого, розділеного *Борисфеном-Дніпром-Славутою*; до речі, існує думка, що третя назва найбільшої з українських річок перебуває в тісному зв'язку з етно(нім)огенезом слов'ян.

Однак «батько історії» не знає правобережних (середньонадніпрянських) *борисфенітів* під цим іменем, можливо, тому, що на правому березі *Борисфену* (в районі його гирла) так називалося кілька етнотериторіальних угруповань. Зокрема, в цьому районі крім уже знайомих нам емпоріальних (перших) були й інші (ми їх іменуємо третіми) *борисфеніти*.

Іх згадано в зв'язку з тим же *Борисфеном* — за словами Геродота, — пайвельичнішою (нісля Істру), пайповноважнішою (зразу ж за африканським Нілом) і найбагатшою (без будь-якої конкуренції) рікою, зокрема на рибу, сіль, пасовиська, хліб, — а де земля не засівається, а отже, й не орється (пор. *скіфи-рільники*) — на траву.

«Протікаючи з півночі, — пише Геродот, — він (*Борисфен*. — О. С.) відомий до місцевості *Герр*, до якої сорок днів плавання... пливне (він. — О. С.) через пустелю (очевидно, генералізований термін до вже згаданих нами пустелі й безлюдної землі, тобто прип'ятсько-деснянських боліт). — О. С.) у країну *скіфів-хліборобів* (знову узагальнення для *скіфів-хліборобів* і *скіфів-рільників*), разом узятих? — О. С.)... ці *скіфи* живуть на його берегах (обох! — О. С.) на відстані десяти (проти течії було одинадцять. — О. С.) днів плавання»²¹.

Так-от, крім обабічних середньонадніпрянських *борисфенітів*, ототожнюваних одними дослідниками з протослов'янами, а іншими — з фракійцями (?) й локалізованих на Лівобережжі, насамперед у басейні Ворскли (її прів'язують до вже згаданої нами р. Пантікоп), а на Правобережжі — в районі поширення так званої падніпрянської археологічної групи (з Київським і Тясминським ареалами), та *борисфенітів* — мешканців відомого емпорію були ще одні («треті») їхні одноіменці.

«Там же, — продовжує «батько історії», — де *Борисфен* тече поблизу моря, з пін зливається Гіпаніс, впадаючи в ту саму заводь (за іншим перекладом, «в один і той же лиман»²²). Клиновидна смуга землі... між цими ріками... називається мисом *Гіпполая*; на ньому... храм *Деметри*. Навпроти храму живуть *борисфеніти*²³. Цікава деталь: на монетах м. Ольвії, крім бога *Борисфену* та Афіни — богині мудрості — зображалася й *Деметра* — богиня хліборобства²⁴ (!). У цьому світлі сусідство гіпполайського храму богині хліборобства з *борисфенітами*, одні з яких займалися вирощуванням (*скіфи-хлібороби*), а інші — збутом хліба, зокрема й за морем, нам видається досить умотивованим, хоч якоюсь мірою й загадко-

вим: хто були ті *борисфеніти-хлібороби*, які молились богині з такою красномовною функцією?

Якщо емпоріальні («торжищеві») *борисфеніти*, треба гадати, мовно-етнічно були вимішаним населенням (пор. у цьому зв'язку іншу назву *калліпідів* — найближчих сусідів цього емпорію — *еліно-скіфи*, а також відомих у тому самому районі так званих *мікселлітів* — «змішаних греків»)²⁵, а *скіфи-борисфеніти* — носіями якоїсь «скіфської» (фракійської чи протослов'янської), то, судячи з ономастичного оточення гіпполайських («третіх») *борисфенітів* (мис *Гіпполая*, храм *Деметри*, *еліно-скіфи* т. ін.), стосовно останніх треба приспати значну дотичність саме *елінських* диференційних рис.

Учтевте до *борисфенітів* Геродот повертається в зв'язку з історією одного зі скіфських парів — *Скіла*, сина *Аріопіфа* й *істріянки-грекині*, яка виховала свого пасаждака відновідно до елінських звичаїв. «Усякий раз, — розповідає Геродот, — коли *Скіл* вів скіфське військо до міста (! — О. С.) *борисфенітів* (то *Βορισθενεῖτόν ἄσιν*) (ші (отже, були й інші. — О. С.) *борисфеніти* кажуть, що вони *μιλετιανοί*) й приходив до них, він залишав військо в передмісті, сам же проходив усередину, за міську стіну, й зачиняв браму»²⁶.

«Четверті» (міські) *борисфеніти*, вживачи самоназву *μιλετιανοί*, не залишають будь-яких сумлівів у своїй елінській належності.

Отже, ми знаємо чотири групи населення, до яких було вжито означення *борисфеніти*: 1) емпоріальну (меншанці центральної прионтійської торгової гавані); 2) середньонадніпрянську (жителі так званої *Борисфенії*, вони ж *скіфи-аграпії*); 3) гіпполайську (поселенці мису *Гіпполая*, сусіди храму *Деметри*); 4) міську (вони ж *мілетяни*).

Розновідаччи «біографію» *Скіла*, Геродот разом з тим розкриває етнічну суть *борисфенітів-мілетян*: скинувши скіфське та одягнувші елінське вбрання, пар *Скіфі* йшов на ринкову площа, приносячи жертви грецьким богам. «Робив це він часто, й будинок збудував собі в *Борисфені* (ἐν Βορισθενεῖ), й одружився там...» Збудований ним великий і гарно оздоблений будинок згорів від блискавки²⁷. Греський характер м. *Борисфена* та його населення добре підкреслюється завершальною частиною оповіді про *Скіла*: незважаючи на божественно-грозову пересторогу (підпал будинку) й загрозу з боку підданіх за віровідступництво, володар *Скіфі* в м. *Борисфені* приймає посвячення в стаїнствах елінського бога *Діоніса Вакхічного*. Після цього, продовжує Геродот: «Якісь *борисфеніт* став знуватися із *скіфів*, кажучи: «Над нами ви смієтесь, *скіфи*, що нас охоплює вакхічне шаленство й що в нас переселюється бог. Тепер це божество переселилося й у вашого царя, і він...

безумствує»²⁸. Побачивши, в якому стані перебуває їхній цар, піддані його «детронізують», а згодом і страчують.

Поліфункціональна ономастична омонімія (пор. *Борисфен* — це одночасно й річка, й місто, й хора «область», і острів, і протока — пізніший Геллеспонт, суч. Дарданелли²⁹, — й бог і т. ін.; див. далі), яка не могла не породити омонімії серед вторинних утворень (напр.: *борисфеніти* — це одночасно й жителі басейну відповідної ріки, й мешканці відомого міста, й поселенці однойменного острова, й громадяні певного поліса-хори й т. ін.), створювала, звичайно, значні комунікативні труднощі не тільки на місцях, а й в усьому еллінському світі, уникнути їх можна було або шляхом диференційного ускладнення відповідних онімів, або ж за допомогою «метономасії» (перейменування) частини однотипних об'єктів. І хоч перейменувати можна, в принципі, будь-що (пор. «метономасійний» ряд: *Борисфен > Геллеспонт > Дарданелли*), все ж найчастіше змінюють свої назви поселення, що викликає ланцюгову «метономасійну» реакцію серед похідних від них пайменуваль адміністративно-територіальних, політичних та інших, зокрема, й етнічних. Що ж до типів самих поселень як таких, то їх у цьому зв'язку в Північному Надчорномор'ї Геродот згадує, як мінімум, три: 1) емпорій (*εμπόριον*) — торгове місто, центр («торжіще»), порт (*γαύανης*) і под.³⁰; 2) велике місто (*άστος, ἀστεως, ἀστεος*) — переважно «столичне поселення»³¹; 3) поліс (*πόλις*) «місто-держава, кремль, цитадель» тощо³². Останнє лексико-семантичне відгалуження цього специфічного апелятивного ряду реконструюється з уже знайомого нам етноніму *ольбіо-політи* // *ольбіо-політи*.

Незважаючи на свою семантичну близькість (всі вони об'єднані значенням «місто»), кожен із цих поменклатурних термінів має і свою специфіку, зокрема вказівку на особливість: 1) торгово-економічну (емпорій); 2) адміністративно-управлінську («столиця»); 3) державно-політичну («поліс»). Тому павряд чи вони в якомусь сегменті є функціональними дублетами, тобто відносяться до однієї й тієї ж самої власної географічної назви. Найімовірніше, Геродот укладав у них три різні значення, застосовуючи до трьох різних (?) об'єктів.

Вважають, наприклад, що найдавнішим грецьким поселенням у цьому регіоні був емпорій, розміщений на острові, який тепер зветься *Березанню* (поблизу суч. м. Очакова Миколаївської обл.) й заснований *мілетянами* в середині VII ст. до н. е.³³ Серед численних назв цього острова, який ніби замікає з моря Дніпро-Бузький лиман (кол. *Борисфен*), відома (поряд з інсулонімами типу: *Дольський* чи навіть *Кодольський*, — нібито від кореня *-дол-* // *-діл-* «низ»; *Буян* — білинний варіант, пор. *буяти*; *Святого Єфрема*, — гадають, за

іменем одного єпископа, що помер тут у IV ст. н. е. на шляху із Царгорода до Херсонеса)³⁴ й турецька назва *Бірюс-Юзенъ* — «Острів біля впадіння в море річки Вовчої»³⁵ (тепер *Березанку*) // *Бюрюс-Узенъ-ада* (Büryū-Üzen-ada) тощо.

Тут важко не помітити приайнімні зовнішньої тотожності між тюркськими й слов'янською назвами острова та давньогрецькими *Βορυθέντης* // *-ις*³⁶. Пригадімо, що з цим гідронімним комплексом пов'язують і назву пайбільшої з правих приток Дніпра — р. *Березину*, яку деято гіпотетично ототожнюють з колишнім витоком *Славутича*; пор. ще в його басейні рр. *Берестянка*, *Берестенка*, *Березитня*, *Березань* і под.³⁷ На цьому фоні не буде дивним припущення, нібито й д.-гр. емпорій на острові *Березань*, як і сам острів, називали *Борисфеном* чи *Борисфенідою* (д.-гр. *Βορυθέντης*) і що саме з ним треба пов'язувати час (645—644 р. до н. е.), коли за римським істориком III—IV ст. н. е. Евсевієм Кесарійським, і було засновано якісь *Борисфен* (*ιδού?*)³⁸. Згодом, очевидно, цей емпорій, у зв'язку з руйнуванням острова, почав занепадати, а його мешканці разом із новими хвильми переселенців з *Мілету* були примушенні перебратися на материк, перенісши разом з тим і назву торжища (resp. острова) на нововиникле над Бузьким лиманом місто, яке під назвою *Борисфен* (звідки *борисфеніти-мілетяни*; докладніше див. далі) й зафіксував Геродот. Таким чином, назва *Борисфен* перейшла з річки (лиману) на остров (емпорій), а звідти — на місто на іншій ріці (лимані), територіально близькій і гідрографічно пов'язаній з попередньою. Можливо, в цей перехідний («переселенський») період *Борисфеном* (*ιδοю*) називали одночасно й ріку, й лиман, і острів, і емпорій на ньому, і нововиникле місто та новий емпорій поблизу нього.

Що ж до полісу (д.-гр. *πόλις*), то його, як уже відзначалося, можна реконструювати із слова *ольвіополіти* (д.-гр. *Ολυβιοπόλιται*), похідного від *«Ολυβιοπόλιτία»* (**Ολυβιοπόλις* — «Шастлива держава»; пор. д.-гр. *όλβιος* «щастливий, багатий, славний, великий» і под.³⁹ *Ольвіополіти* — це насамперед налагіанісکі *елліни*⁴⁰ безвідносно до назви поселення, а лише належні до *полісу* (держави). Столицею цього політично-географічного північного міста. Залишки м. *Ольвії* розкопують поблизу с. Парутиного Очаківського району на Миколаївщині⁴¹. Коли і як виник цей астіонім (назва міста; не змішувати з політонітом «назвою держави», створеною в передгеродтівський час), не відомо: зрозуміло лише, що «батько історії» її не зінав. Очевидно, за його часів столицею *«Ольвіополії»* був *Борисфен*, описаний у зв'язку зі *Скілом*. Отже, *ольвіополіти* могли бути одночасно й *борисфенітами*, й *мілетянами*.

Пізніше астіонім *Борисфен* (не плутати з одноіменними потамонімом, звідки закономірне *Дніпр*, й інсулонімом — суч. *Березань*) був витіснений назвою *Ольвія* (д.-гр. Ὄλβια, -η) «Шаслива», репродукованою з гіпотетичного політоніма **Όλβιοπόλις*, бо стара назва на новому місці (над *Гіпанісом*) вносила лише дезінформацію.

Цікаво, що новий астіонім не спричинився до появи нового катойконіма: досі не виявлено форми **Όλβιοι* «ольвійці», яку треба було б чекати від назви міста *Όλβια* відповідно до тогочасних катойконімних моделей типу: *Βιθυνία* (*Βιθύνια*, країна в Малій Азії) — *Βιθυνοί* (*βιθύνι*), *Κλειτορία* (*Κλίτορια*, земля в Аркадії) — *Κλειτορίοι* (*κλίτορι*), *Κυνουρία* (*Κινурія*, область між Арголідом та Лаконією) — *Κυνουρίοι* (*κινυρι*), і т. ін.⁴² Відомі лише *Όλβιοπολітес*, що, очевидно, охоплювали всіх представників «ольвіонополітії», закрема мешканців *Ольвії*.

Можливо, що дві назви одного й того самого міста протягом тривалого періоду співіснували, як і походіні від них. На користь цього свідчить папіс, виявлений у населеному пункті *Карос* району *Ефеської* затоки поблизу м. *Калофана* в Малій Азії і датований II ст. н. е. У цій епіграфічній пам'ятці, присвяченій ольвійським послам, що прибули до місцевого оракула, згадано *ольвіонополітів* поряд із *борисфенітами*; пор.: *'Όλβιοπολεῖται τὸν καὶ Βορρυθνεῖται* «ольвіонополітів або борисфенітів»⁴³. Таке (є й інші) тлумачення цього вторинного словосполучення спирається на первинну тогочасну астіонімну словосполучку *Όλβια ἡ καὶ Βορρυθνεῖται* «Ольвія, або Борисфен», вжиту відомим давньогрецьким вченим-лександрійцем Клавдієм Птолемеєм⁴⁴, і пояснюється величним пониженням (поліномінацією) античних *Ольвії*, розкиданіх по всьому Середземномор'ю. Кожна така *Ольвія* (resp. *ольвіонополіті*) вимагала свого уточнення, виділення серед одноіменних, відомих не тільки в Північному Надчорномор'ї, а й в *Іспанії*, *Лігурії*, *Сардинії*, *Ефіопії*, *Іллірії*, *Малій Азії* тощо⁴⁵. Висока номінативна продуктивність цих топонімічних свідчень чи благань-заклипань про щастя сприяла збереженню або появлі їхніх дублетів — «синонімів».

Що ж до припонітійських *ελλīν-ольвіонополітів*, а точніше, *борисфенітів*, то їх особисто відвідав не тільки Геродот (V ст. до н. е.), а й давньогрецький оратр Діон Христостом (власне, «Златоуст»), який жив близько 40—112 р. н. е. Якщо перший із них говорив про *борисфенітів-ольвіонополітів* як восіїв гречкої мови (в її писемному й усному варіанті) й високої культури (лишилися залишки давньогрецької архітектури, скульптури, ювелірного та інших видів мистецтва), що, як магнітом, притя-

гуvala до себе представників місцевої знаті, то другий у своїй «*Борисфенітській промові*» відзначає вже «дикість норовів ольвіонополітів», котрі, перейшовши на чорний скіфський одяг⁴⁶, зазнавали різних впливів. І хоч вони й через більш ніж півстисячоліття в своїй зовнішності зберігали «багато іонійського» й *Іліаду* майже всі знали напам'ять, все ж *по-грецько*му говорили «не зовсім уже чисто», бо жили «середварваріє»⁴⁷. Усё це свідчить, що один і той самий етнонім, узятий у різних часових (і просторових) площинах, не є конотативно адекватним, хоч і зберігає існувну (інколи досить значну) спадкоємність.

Третюю назвою *борисфенітів-ольвіонополітів* була *мілетяні*. «Ці *борисфеніти*», — пише «батько історії» про мешканців *Борисфен*, — самі себе називають *мілетянами*⁴⁸. Цікаво, що відомий римський учений, письменник і військово-політичний діяч Пліній Старший (23 або 24—79 рр. н. е.) твердив павіть, що й саме місто називалося не тільки *Борисфеном*, а й *Ολβιόπολη* (пор. *Ольвія*; див. вище) та *Мілетополем* (однак «мілетополітів» поки що, здається, не виявлено); пор. ще м. *Мілліполідіс* у давній *Мізії*⁴⁹.

Пригадімо зазначимо, що у XVIII ст., коли російський царят захоплювався ісевдоантичною ойконімією, наслідком чого була поява в Північному Надчорноморі ойконімів типу *Маруполь* (тепер Жданов), *Севастополь*, *Тирасполь* і под., дві колишні греко-римські назви одного й того самого поселення (*Olbiorpolis et Miletopolis*)⁵⁰ було штучно роз'єднано й перенесено на два різних населених пункти, які нічого спільногого не мали з об'єктом їхнього реального застосування. Так виникли назви м. *Ольвіополь* (кол. с. Орлик, тепер у складі м. Первомайська Миколаївської обл.) біля злиття Південного Бугу й р. Синюхи⁵¹, де тоді помилково шукали давньогрецьку *Ольвію*, а також *Мелітополь* на р. Молочній Запорізької обл.

Невелике викривлення в третій назві столиці кол. *«Ольвіополій»* (*Мелі-зам. Міле-*) спричинилося не тільки до дегімологізації давньогрецького прототипу (зближення з *μελίτειος* «мед» // *μελίσσος* «бліоколяний»; звідки, мовляв, *Мелітополь* — це своєрідний «Медоград», що знайшло свое відбиття і наяву у міській геральдіці), а й до існевого затміння цікавої сторінки в історії півдня України. Річ у тому, що етнонім *мілетяні* є незрівнянно давнішим і територіально поширенішим від своїх локальних відповідників (*ελλīν-борисфеніти* і *ольвіонополіти*), хоч останні й дістали в місцевій ономастіці значну кількість лексичних «родичів»; пор. крім уже згаданих споріднених утворень ще: *Борисфен* — бог Дніпра, *борисфені* — монети місцевої чеканки; *Борисфена* — музА Аполлона, первинно «німфа джерель»; книжне *«Борисфеніна»* — дочка

р. *Борисфену*, герояня скіфського генеалогічного фольклору⁵², й под., з одного боку, їй *Зевс Ольвій* — божественний епонім м. *Ольвій*⁵³ = лат. *Juppiter Olbiopolitanus* III—IV ст. н. е.⁵⁴, — з другого.

Мілетяни (д.-гр. Μιλήσιοι, sing. Μίλησιος; лат. Milesii)⁵⁵ — це вихідці з м. *Мілету* (іон. Μίλητος, дор. Μίλατος, еол. Μίλλατος), центру *Мілесії* (Μίλησια), іонійської обл. в Малій Азії. *Мілет*, за Плінієм Старшим, спричинився до виникнення понад 90 еллінських колоній бас. Середземного, Чорного та інших морів⁵⁶, із яких на територію суч. України припадають такі відомі центри давньогрецької культури, як *Tира* (тепер тут м. Білгород-Дністровський), населена *тиранами* (Τύρονοι — в основі ойконіма назва р. Τύρης, іон. Τύρης «Дністер», звідси Тύριτης «мешканець гирла р. Дністра»; пор. ще Τύρος «Тир», приморське місто в Фінікії), *Пантикапей* (Παντικάπαιον, прибл. суч. Керч, *Феодосія* (Θεοδοσία) в Криму)⁵⁷ та ін. Але найвидатнішим досягненням мілесійської колонізації тут стала *Ольвія* (вона ж *Борисфен*, *Ольвіополіс*, *Мілетополіс* тощо) «Щаслива» (ім'я мілетян у стародавніх увійшло в приказку і вживалося для позначення щасливих і таланістих (від талан) людей, так би мовити, улюблениців долі, щасливців, нім. Glückskinder).⁵⁸

І хоч *Мілет*, наймогутніше й найбагатше місто з іонійських міст Малої Азії, населене крім іонійців ще й карійцями, фінікійцями та крітянами, спричинився до виникнення багатьох Ольвій, все ж лише Ольвія-Борисфен(*іда*) дісталася ще й назву *Мілетополіса*, а її населення — мілетян. Це пояснюється не тільки тим, що його було засновано, за твердженням Псевдо-Скімна, мілетянами під час «мідійського панування» в *Мілете*, тобто між 687 і 559 рр. до н. е., а за Євсевієм, — у «четвертій рік 33-ї Олімпіади» (щебet 646—645 рр. до н. е.: це, гадають, стосується насамперед уже відомого нам поселення («емпорію») на о-ві *Березань*, гіпотетичного попередника *Ольвії*), а й тим, що Ольвія-Борисфен(*іда*) входила до мілетсько-ольвійської ісополії (д.-гр. Ἰσο-πόλιτεῖα «політико-юридична рівноправність», «взаємодоговірне надання етнічної повнoprавності іноземцям»)⁵⁹.

Відповідно до цієї системи міжполісних взаємостосунків мілетяни були громадянами *Ольвії* (*Ольвіополії*), а «ольвійці», точніше, *ольвіополіти* — підданими, якщо можна так сказати, *Мілету*⁶⁰ (своєї колишньої метрополії). Що ж до назви останнього, то тут поки що не відомо, яке населення й коли дало їй цьому етнічно строкатому її дуже популярному в античному світі містові — корінне фінікійсько-карійське чи прийшло давньогрецьке.

Якщо вірити давньогрецькій міфології, то його засновником-називачем був нібито якийсь *Мілет-крітянин*, син бога Аполлона й дочки царя Міноса — володаря Кріту, від якого він утікає в Малу Азію, де згодом і виникає м. *Мілет*⁶¹. За цією легендою ховається, очевидно, той факт, що греки, дійсно-таки, заснували це місто, хоч і навряд чи на пустому місці. Це підтверджують не тільки інші перекази про іонійців, які ще в Х ст. до н. е., вийшовши з *Аттики*, поселилися в цьому районі, а й наявність в еллінській ономастичі схожих утворень; пор. о-в *Мелос* у системі Кіклідського архіпелагу, м. *Мілет* на о-ві *Кріт*, м. *Мілетополь* в кол. Мізії (пізніше *Могалич*)⁶², особове ім'я *Мелет*⁶³ тощо.

Не претендуючи на будь-яке вирішення проблеми етимології *Мілету*, нам би хотілося поставити питання: а чи не належить цей ойконім до того самого кореня, що й д.-гр. μείλια «(по)дарунки», μείλιγμα «радість, утіха, насолода», μείλιον «приємний подарунок»; сюди ж літ. *mīelas* // *mīlas* «мілій, люб'язний», *mīlēti* «любити», лат. *mīlis* «лагодний, дружелюбний», наше *милій*⁶⁴ тощо? Така етимологія дуже б гармонувала з прионтійською ойконімною парою *Ольвія* — «*Ольвіополітія*», лат. *Olbiopolis* «Щаслива, квітуча, сплавна, велика, блаженна (країна)», з одного боку, їй (вона ж) *Мілетополь* // -ія, лат. *Miletopolis* «Улюблена, мила (країна)» — з другого. Не менш милім і улюбленим повинен був здаватися грекам-першопоселенцям і *Мілет*, куди вони втікали від злігодів своєї батьківщини (пор. ще *Meldi* «м'які, приємні»)⁶⁵. Така семантика для топонімів часів грецької античної колонізації (та її не тільки грецької; пор. на півдні *України*, напр., *Веселе*, *Кохане*, *Ясне*)⁶⁶ — явище не юодиноке: навіть Чорне море для них у період успішних операцій видається «Гостинним» (д.-гр. Εὔξενος πόντος) і зовсім інакшим (Τέξενος πόντος «Негостинне море»)⁶⁷ — за часів першопочаткових труднощів.

Характерно, що не тільки *Ольвії*, розкидані у районах Понту й Середземномор'я, чи *Мілет*(ополіс)и Малої Азії, *Кріту*, Мізії (біля злиття рр. Мацести й Риндакса), а також *Скіфії*, а й *Борисфени*, як уже відзначалося, повторюються на карті стародавньої ойкумені. Так, крім контактної групи *Борисфенів* // *Борисені* (і похідних від них) Північного Надчорномор'я відомо, як зазначалося, що один *Борисфен*, — біля *Геллеспонту*, тобто сучасної *Дарданельльської протоки*⁶⁸, і датований, гіпотетично, XIV ст. до н. е., тобто часом, коли там не було ще греків⁶⁹.

Незважаючи на численні наукові баталії навколо походження назви *Борисфена*, ще й досі триває невпевненість у його мовній належності. Одні д.-гр. *Βορυσθένης* (у V—IV ст.

вимовлялось як [borysthénēs], тепер у Греції [υόρις θένης]⁷⁰, лат. Boristhenes // Borysthenes⁷¹ пов'язують із -д.-іран. *Varustā-на «Широка область», залучаючи сюди із семантичного боку козацький *Великий Луг*⁷²; другі намагаються пояснити додріжку назву на грецькій основі: мовляв, Воруσθένης — це д.-гр. Βορέας (еол. Βορίας, іон. Βορέης, атт. Βορρᾶς, кийне Βορῆς, новогр. Βορίας «Борей» (бог північного вітру) + + -στεύ- (пор. στεύων «бузыкій прохід, тіснина» й под.) тобто «Північна протока»⁷³; треті шукають тут зв'язків з іndoарійським лексиконом.

Наши пошуки системи для нього, започатковані ще В. Юр'евичем⁷⁴, показали, що так звана давньогрецька назва р. Дніпра (Βορυσθένης) є всеого-навсього фонетико-метатезним варіантом його пізнішого (кримського) пайменування, відомого у формі Δάναπρις, Dāna-pris // -us, Данарег і под., звідки слов'янізовані форми *Данібръ*, *Днѣбръ*, *Днепръ*, *Дніпръ*, *Днібръ* тощо⁷⁵.

Річ вся в тому, що препонент найдавнішого варіанту цієї назви Ворю- фонетично відповідає постпозитові -pris- його пізнішого різновиду; пор.: співвідносність губних β — π, лабіальної голосного новного творення о й редукованого *ð, що може занепадати в так званій slabkій позиції; нарешті, «стотожність» їхніх кореневих, плавних приголосних ρ — ρ та флексії -υο- // -is.

Аналогічну картину спостерігаємо й в інших компонентах тих же назв: препонент *Дан-* (лат. *Dāna-*) пізнішого варіанту тут відповідає постпозитові -θένης (співвідносність кореневих δ й θ, ἡ й ἥ; новий збіг ν та ν i т. ін.) давнішого варіанту, який, опинившись у постпозиції, був закономірно досягнутий давньогрецьким показником граматичного роду⁷⁶. Що ж до компонента *Dāna-* // -θένης, то він цілком входить до підсистеми так званої макрогідронії (точніше, мегапономії) Північного Азово-Надчорномор'я, яка разом із назвами типу *Дон* // *Дін* (кол. Τάναϊς; пор. δ — τ, α — ο — ι), *Дністер*, *Дунай* (герм. *Dōnawj-*)⁷⁷ входить до величезної підсистеми європейської потамонії, східнє крило якої губиться на Північному Кавказі (пор. тут *San-dan*, *Car-dan*, *Kuran-nan* (< *Kuran* + *dan*), *Xwas-dan*, а також істор. *О́вар-ձխ-ηց* «Кубань» та багато ін.)⁷⁸, а праве — в кельтському світі; пор. pp. *Родан*, суч. *Рона* у Франції, *Дон* в Англії, ірл. *Donwy* (< **daniua*), а також д.-гр. міфіон *Ποσειδῶν* «План (Чоловік; рос. Супруг) вод» (в основі і.-е. корінь *dā- для позначення протічних вод; пор. д.-інд. *dā-pu-⁷⁹ «вода, ріка»). На цьому фоні продуктивний у Північному Надчорномор'ї (Припонтіда) компонент однієї з найзначніших у територіальному й найглибших у часовому аспектах іndoєвропейської гідронімної системи *Бо-*

рисфен (суч. *Дніпро*) ніяк не може бути занесеним на територію Скіфії з півдня, де ця система практично не простежується. Навпаки, епізодичний *Борисфен Пропонтиди* (суч. *Мармурове море*), як називався попередник *Геллеспонта* (тепер *Дарданелли*), є вторинним утворенням, перенесеним сюди з Північного Надчорномор'я стародавніми племенами під час їхніх рухів у *Малу Азію*.

Поліфункціональний етнонім (// катойконім) *Воруσθене-*тса «борисфеніти» (sing. *Βορυσθενεῖται* і под.) утворено за допомогою морфеми -είται від припонтійського *Βορυσθένης* // -ις, із вторинним дублетом якого греки озайомились ще до (?) свого розселення над Понтом *Аксинським* (пізн. *Еаксинськими*, суч. *Чорне море*). Аналізований етнонім був для греків, очевидно, самоназвою, хоч у його основі й лежав тубільний гідронім, адаптований *еллінами*-колоністами; пор. ще: *ταναΐται* з д.-гр. *Ταναΐται* від назви р. (ім.) *Τάναϊς* «Танаїс» // *Ταναϊδ*, умовно суч. *Дон* // *Дін* і *τιρίτης*, sing. *Τύριτης*, від *Τύρης* // *Τύρας*, суч. р. *Дністер*⁸⁰.

Що ж до корінних місцевих племен, стосовно яких греки вживали термін *борисфеніти*, то він для них був, очевидно, як і парадельна назва типу *скіфи-хлібороби*, звичайним описовим грецизмом. Нічого не відомо, якою в них була самоназва. Розширення потоку етнотопонімної та іншої інформації з території суч. *Наддніпрянщини*, яке настутило в період пссилення римської експансії в північно-східному напрямі (окупація *Дакії* і *Нижньої Мезії*, побудова *Траянових валів*, вступ військової залоги до *Ольвії*, узaleження від *Rumu* *Боспорського* царства, розвиток взаємоз'язків із *Середньою Наддніпрянщиною* тощо), означувалося введенням у науковий обіг, поряд із гідронімом *Борисфен*, його структурно-фонетичного варіанту *Данапріс*, який, мабуть, побутував на інвічі від попереднього. Останній став домінуючим, витіснивши як свій «давньогрецький», так і слов'янський (*Слагута*, -иц) синонім: Разом із *Борисфеном* зникли й *борисфеніти*, на зміну яким прийшли (по-, при-) *дніпроці* // (нал-, за) *дніпрачи* й под. в усьому східнослов'янському мовно-діалектному розмаїтті.

Два інші аналізовані етноніми (*Ολβιոπολῖται*, *Μιλήτοι*) були тут звичайними еллінізмами, перший з яких утворено відповідно до продуктивної на той час припонтійсько-середземноморської грецької семантико-словотвірної композитної моделі, а другий — прямо перенесено в готовому вигляді з *Малої Азії* в Припонтіду й закріплено за частиною населення згідно з існуючими на той час ієopolітними взаємоз'язками метрополії (*Μιλήτος*) з його колонією (*Miletopolis*; він же *Ольвія*, або *Борисфен*). Можливо, що як *Ольвія* (кінець II

існування припадає на IV ст. н. е.), так і *Мілет*, покладені в основу відповідних етнокатойконімів, несли в собі й певне семантичне навантаження, характерне для епохи ранніх романтических майдрівок стародавніх греків у нововідкритій й багатообіцяючі райони, де елліни шукали щастя й дарунків долі, потрапляючи, врешті, в складні взаємостосунки з тубільним населенням, що призводило до значної нівелізації античної культури й до втрати регіональних назв її носіїв.

¹ Геродот. История в девяти книгах / Пер. с гр. Ф. Г. Мищенко.— 2-е изд.— М., 1888.— Т. 1.— С. 311.

² Білецький А. О. Бористен — Дніпро (з гідронімікі України) // Питання топоніміки та ономастики.— К.: Вид-во АН УРСР, 1962.— С. 55.

³ Довлатур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота: Тексты. Перевод. Комментарий.— М.: Наука, 1982.— С. 130.

⁴ Білецький А. О. Зазнач. праця.— С. 55; Геродот. История...— М., 1888.— С. 312.

⁵ Древнегреческо-русский словарь.— М.: Гос. изд-во иностр. и нац. слов., 1958.— Т. 2.— С. 1163.

⁶ Геродот. История...— М., 1888.— С. 339.

⁷ Древнегреческо-русский словарь.— Т. 2.— С. 1098.

⁸ Белецкий А. А. Лексикология и теория языкоизнания (ономастика).— Изд-во Киев. ун-та, 1972.— С. 165.

⁹ Геродот. История в девяти книгах / Пер. и прим. Г. А. Стратановского.— Л.: Наука, 1972.— С. 191.

¹⁰ Довлатур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 106.

¹¹ Геродот. История...— М., 1972.— С. 191.

¹² Довлатур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 106.

¹³ Славин А. М. Здесь был город Ольвия.— Киев: Наук. думка, 1967.— С. 8.

¹⁴ Довлатур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 107.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия.— М.: Наука, 1979.— С. 150.

¹⁷ Білецький О. А. Зазнач. праця.— С. 54; Геродот. История...— М., 1888.— С. 312.

¹⁸ Довлатур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 106; Геродот. История...— М., 1888.— С. 312.

¹⁹ Довлатур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 107.

²⁰ Геродот. История...— М., 1972.— С. 192.

²¹ Довлатур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 119. Не претендуючи на розв'язання будь-якої, зокрема й етимологічної, проблеми Геродотових «Геррів» (назв. р. й території), хочемо звернутися улогу дослідників на можливість тут протоадигських утворень (пор. кабард. й адигейське гъыр «сухий, сухощавий»; див. Шатров А. К. Вывяснені генетических общих элементов лексики ахбазо-адигских языков // Этимология. 1984.— К.: Наука, 1985.— С. 33), зокрема й етнонімів, наприклад у III ст. до н. е.— I ст. н. е. (Ілліч-Світіч В. М. Caucasica).— Там же.— С. 336).

²² Геродот. История...— М., 1972.— С. 200.

²³ Довлатур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 119.

²⁴ Шелдэ Д. Б. Античный мир в Северном Причерноморье.— М.: Изд-во АН ССР, 1956.— С. 58.

²⁵ Довлатур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 225—226.

²⁶ Там же.— С. 128—131.

²⁷ Там же.— С. 131.

²⁸ Там же.— С. 131.

²⁹ Болтенко М. Ф. Herodoteana // Материалы по археологии Северного Причерноморья.— Одесса: Одес. книжн. изд-во, 1962.— Вып. 4.— С. 24.

³⁰ Древнегреческо-русский словарь.— Т. 1.— С. 527.

³¹ Там же.— С. 252.

³² Там же.— Т. 2.— С. 1340.

³³ Горбунова К. С. Древние греки на острове Березань.— Л.: Сов. художник, 1969.— 44 с.; Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья.— Киев: Наук. думка, 1966.— С. 68—69.

³⁴ Болтенко М. Ф. Исторические судьбы острова Березани // Зап. Одес. археол. о-ва.— Одесса: Одес. книжн. изд-во, 1960.— Т. 1 (34).— С. 44.

³⁵ Горбунова К. С. Указ. соч.— С. 8.

³⁶ Рыжевская Е. А. О названии острова Березань // Сов. археология.— 1947.— Т. 9.— С. 82.

³⁷ Маштаков П. Л. Список рек Днепровского бассейна.— Спб., 1913.— С. 234—235.

³⁸ Античные государства Северного Причерноморья.— М.: Наука, 1984.— С. 33.

³⁹ Древнегреческо-русский словарь.— Т. 2.— С. 1163.

⁴⁰ Довлатур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 107.

⁴¹ Славин А. М. Здесь был город Ольвия.— Киев: Наук. думка, 1967.— С. 3; Радзинська енциклопедія історії України.— К.: Гол. ред. УРЕ, 1971.— Т. 3.— С. 287.

⁴² Древнегреческо-русский словарь.— Т. 1.— С. 195—196, 951, 998.

⁴³ Довлатур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 236.

⁴⁴ Карышковский П. О. Новые данные о связях Ольвии с Малой Азией во II в. н. э.: Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья.— Л.: Наука, 1968.— С. 174—175.

⁴⁵ Карышковский П. О. Заметки об Ольвии и Борисфене // Зап. Одес. археол. о-ва.— Одесса: Маяк, 1967.— Т. 2 (35).— С. 77.

⁴⁶ Поблизу Ольвії за фіксованим пллем яз грекською називою *саударати* ефорновднагієні (див. Каллистов Д. П. Северное Причерноморье в античную эпоху.— М.: Ученедіз, 1952.— С. 88), яка калькує Геродотових *меланхаденів*, локалізованих далеко звідти на північний схід.

⁴⁷ Пичкан И. Р. Малая Азия — Северное Причерноморье: Античные традиции и влияния.— М.: Наука, 1984.— С. 138.

⁴⁸ Геродот. История...— М., 1972.— С. 207.

⁴⁹ Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон.— Спб., 1896.— Т. 19.— С. 292.

⁵⁰ Карышковский П. О. Заметки...— С. 76.

⁵¹ Энциклопедический словарь.— Т. 21а.— С. 910.

⁵² Блаватский В. Д. Вороб'євіс // Зап. Одес. археол. о-ва.— Одесса: Маяк, 1967.— Т. 2 (35).— С. 253—254.

⁵³ Болтенко М. Ф. Herodoteana.— С. 16.

⁵⁴ Карышковский П. О. Заметки...— С. 76.

- ⁵⁵ Энциклопедический словарь.— Т. 19.— С. 293.
⁵⁶ Древнегреко-русский словарь.— Т. 2.— С. 1098.
⁵⁷ Петерс Б. Г. Морское дело в античных государствах Северного Причерноморья.— М. : Наука, 1982.— С. 38.
⁵⁸ Энциклопедический словарь.— Т. 19.— С. 293.
⁵⁹ Древнегреко-русский словарь.— Т. 1.— С. 836.
⁶⁰ Пичиян И. Р. Указ. соч.— С. 137—138; Шелов Д. Б. Указ. соч.— С. 56.
⁶¹ Белецкий А. А. Указ. соч.— С. 21—22, 26, 122; Мифологический словарь.— Л.: Госпедиздат, 1959.— С. 116; Словарик античной мифологии.— К. : Наук. думка, 1985.— С. 137.
⁶² Энциклопедический словарь.— Т. 19.— С. 292—293.
⁶³ Белецкий А. А. Указ. соч.— С. 159.
⁶⁴ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.— М. : Прогресс, 1967.— Т. 2.— С. 622.
⁶⁵ Трубачев О. Н. Ранние славянские этнонимы — свидетели миграции// Вопр. языкоznания.— 1974.— № 6.— С. 57.
⁶⁶ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 липня 1965 р.— К. : Вид-во політ. літ. України, 1965.— С. 75—79.
⁶⁷ Древнегреко-русский словарь.— Т. 1.— С. 178, 700.
⁶⁸ Белецкий А. А. Указ. соч.— С. 76.
⁶⁹ Болотник М. Ф. Исторические судьбы острова Березань.— С. 40.
⁷⁰ Белецкий А. О. Зазнач. праця.— С. 54.
⁷¹ Словарик гідронімів України.— К. : Наук. думка, 1979.— С. 173.
⁷² Абаев В. И. Осетинский язык и фольклор.— М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1949.— Т. 1.— С. 183, 187.
⁷³ Белецкий А. О. Зазнач. праця.— С. 56.
⁷⁴ Петров В. П. Этногенез слов'ян: Джерела, стапи і проблематика.— К. : Наук. думка, 1972.— С. 61.
⁷⁵ Словарик гідронімів України.— С. 173.
⁷⁶ Детальніше див.: Стрижак О. С. Взаємозв'язки часів найдавніших ономастичних фіксацій // Гідронімі України в її міжмових і міждіалектних зв'язках.— К. : Наук. думка, 1981.— С. 16.
⁷⁷ Трубачев О. Н. (рец.): Słownik starożytności słowiańskich // Этимология 1965.— М. : Наука, 1967.— С. 387.
⁷⁸ Стрижак О. С. Взаємозв'язки...— С. 13.
⁷⁹ Топоров В. Н. Еще раз об и.-е. *budh-: *bheudh- // Этимология. 1976.— М. : Наука, 1978.— С. 145.
⁸⁰ Корпус боспорских надписей.— М.; Л. : Наука, 1965.— С. 839.

САВРОМАТИ, САРМАТИ, СІРМАТИ

Могутніми, жорстокими й вільноюбінними, а разом з тим і «материнськими» та «жінкопідвидніми» ввійшли в історію ці біляві «зіркоокі» кочівники-скотарі й вогненоклонники, списо- та мечносці, яким випало з боями пройти від Каспію й до Атлантики, лишивши по собі чимало таємничих знаків-тамг і не менш темних мовних знаків-етнонімів, що віразно вписалися в контекст індо-іранської, греко-римської, венедо-слов'янської, киеворуської та іншої старовини.

«Батько історії», мандрівник, фольклорист і етнограф, знаменитий галікарнасець Геродот (помер близько 425 р. до н. е.), особисто об'їздивши чимало районів Північного Азово-Надчорномор'я, записав: «За річкою Танаїсом — уже не скіфські

краї... перші земельні володіння там належать савроматам... на північ, починаючи... від Меотійського озера, на п'ятнадцять днів шляху, де немає... дерев. Вище них живуть будини. Земля тут покрита густим лісом¹.

Отже, до середини I тис. до н. е. в степу, на схід від Танаїсу, шириною понад 500 км і довжиною до лісостепу, простяглася савроматська земля (від д.-гр. Σαυρομάται «савромати»², яке для припонтійських еллінів мало цілком конкретну семантику). По цій ріці проходив не тільки кордон із сусідньою Скіфією, яка звідси тягнулась аж до Істру (Дунаю), а й рубіж поміж Азією та Європою. Основними орієнтирами в меридіанному напрямі для землі савроматів на півночі був добре відомий гелено-будинський племінний союз, на півночі — Азовське, воно ж Меотійське, рідше, Меотійське море («озеро», чи назив'я «болото»), зване першою, як і країна навколо нього, просто Меотидою (д.-гр. Μεωτίς, іон. Μεωτής) та обслене, переважно зі сходу, меотами // маєтами (Μεωταῖ, Μεωτῆς), землею яких, насамперед своїм почишів'ям, протікала однійменна річка (Μεωτης, Μεωτης), ототожнювана з Танаїсом³, що, як гагадують, відповідає сучасному Нижньому Донові з притокою Сіверським Дінцем⁴ (а частіше, як робоча назва, просто Донові); пор. у цьому самому районі суч. р. Міус із назвою, яку дехто пов'язує з Меотидою; а також Мокра й Суха Сармата в бас. нижнього Міуса, де маємо їй кол. с. Усть-Сармата⁵.

За легендою, записаною Геродотом у кол. Скіфій, савромати як народ виникли внаслідок шлюбів скіфів із так званими амазонками ('Αριστόν, мн. 'Αμαζόνες⁶), назва которых по-скіфському нібито перекладається як Οἰρατάτα «чоловіковівниці»⁷, що сучасною науковою заперечується, бо тепер що скіфську гlosу розуміють як «правительки чоловіків»⁸. Це накладає на всю етимологічну проблему савроматів, як і на їхню історію та археологію, своєрідну гінекократичну печать. Взагалі, за античною, як і ранньосередньовічною, традицією, амазонки геройні барвистих грецьких міфів, потрапивши в полон до еллінів після битви на берегах р. Фермодон (т: пор. д.-гр. Θερμόδον у Теміскірі бас. Понту Евксинського; Мала Азія)⁹ й будучи транспортованими морем, перебили свою охорону та прибули, принесені вітром і хвилюю, до м. Кремені над Меотидою, де, врешті, після бойових пригод поодружувалися з юнаками, вихідцями з племені так званих вільних, або царських скіфів. З часом амазонки, засвоївшись, хоч і з помилками, від своїх чоловіків скіфську мову, передали нововинникій її варіант дітям, започаткувавши, таким чином, плем'я, яке дістало назву савроматів з досі нерозкритою етимологією. Плем'я це, перекочувавши за Танаїс, і отаборившись після трьох днів руху «у напрямі північного вітру» від Меотиди¹⁰,

проявило незвичайну життєву енергію, що згодом вилилося в підкорення ним багатьох народів Євразії.

Савроматська «генеалогічна» легенда Геродота, як і деякі історико-археологічні матеріали, що вказували на особливе становище жінки в тогочасному суспільстві, її воївничий характер, участь у боях, знахідки в могилах степових «амазонок», поряд із предметами туалету, також зброй, збору¹¹ їй кінських скелетів, надовго визначили характер «савроматознавства». Одним із аргументів на користь гаданої жінкопідвидності цього племені був, наприклад, переказ про *са(в)р(о)матську* царицю *Амагу* (пор., з одного боку, амазонки, що викликають думку про можливість взаємоз'язку цих антропонімів й «етноіму», утвореного шляхом суфіксації та чергування притолосних *г* — *з*, а з другого — одне з відомих мідійських племен, також засвідчене Геродотом, — *маги*, очевидно, від того самого кореня, що й д.-інд. *таху* «велика»; лив. далі). Будучи дружиною царя-п'янці *Медосака*; пор. *сармати*, а також античний образ *Медей*: *med-* // *mat-*?; сюди ж етноім *саки*, як називалося одне з іранських племен, ототожнюване Геродотом із *сіфами*, Амага в 2-й половині III — на початку II ст. до н. е. нібито сама порядкувала в племені, розставляла військові гарнізони, керувала обороною, очолила вторгнення в резиденцію скіфського сусід-царя й, забивши його, передала владу його законному спадкоємцеві¹² (пор. ѹе царсько-династичний антропонім *Арсака*¹³). Але задовго до цього, ще в період розквіту Скіфської держави, коли на неї (близько 515 р. до н. е.)¹⁴ напали очолені Дарієм I Гістаспом перси, *савромати* разом із будинами й гелонами, на відміну від нейтралістів — *агіфірсів*, *нєврів*, *андрофагів*, *табрів* і *меланхлінів*, воюють на боці скіфів, приєднавшись до армії царя *Скопасіса*, яка, маневруючи в басейні Меотиди, повнічна була заманити ворога в *Савроматію* (д.-гр. Σαυροματική, -ικός)¹⁵, щоб його знеслити. На завершальному етапі скіфо-перської війни *савромати* двічі побували на берегах Істру: раз у з'язку з дипломатичною місією до іонійців-охранців мосту через що ріку, а вдруге,— переслідуючи ворога¹⁶. Пізніше вони самі прийдуть на землі колишніх своїх союзників і легендарних родоначальників, земля яких стане зватися вже пе Скіфією, а *Сарматією*. Що ж до справжніх родоначальників *савроматів*, то пізніші античні автори, зокрема Діодор Сіцілійський (бл. 90—21 рр. до н. е.)¹⁷ і Пліній Старший (23 або 24—79 рр. до н. е.)¹⁸, твердили, нібито вони були скіфи й *кілмерії*, учасники відомих походів у Передню Азію, насамперед у *Мідію* (д.-гр. Μηδίαν χώρην), вона ж, за літописом царя Шамшидада V (825—812 рр. до н. е.), *Мата*, з одного боку, й *мідійцями* (*мідійками*) або *мідя(н)ками*, вони ж відповідно до напису Асархадона (681—

668 рр. до н. е.), *Manda*,¹⁹ — з другого, яких було переселено із *Мідії* в бас. *Меотиди*²⁰ (за іншою версією, внаслідок скіфсько-меотійських взаємоз'язків). Цікаво, що цими походами (бл. 625 р. до н. е.) керував скіфський цар *Мадій* (*Μαδίας*, *Μαδίος*, *Мідітес*²¹ а *мідітів* (вони ж: *Μῆδοι, μεινᾶντο* тощо)²² у «Кнізі буття» (VIII ст. до н. е.) звуть також *Мадай*²³. Так чи інакше, «нововинникілі *савромати* північко опанували в годиній Азії територію, яка охоплювала межиріччя Сіверського Дніця й Дону — Волги — Уралу, бас. Куми й Терека, Калмицькі степи й Південне Приуралля (район м. Воронеж, Саратов, Челябінськ тощо)²⁴. На ній крім *Танаїсу* протікали (з країни *φίσσαγετε*) ще рр. *Лік*, *Оар*, *Сіргіс*²⁵ (суч. Сіверський Донець) та ін. Межували із *савроматами* поряд із *гелено-будинами*, *царськими скіфами* й *метомами* також *меланхлени*²⁶ (*Μελάχλενα* «чорновдягнені»)²⁷ з назвою, скалькованою греками з якогось тубільного етноімі, а на самому ході — з рядом племен сако-массагетської групи²⁸. Створивши могутній племінний союз і поширившись на всі його компоненти свій етноім (принаймні тимчасово), *савромати* розпочали ексансию на захід. Цей рух характеризувався бурхливими конвергентними (рідше дивергентними) мовно-етнічними процесами, супроводжуваними як етноімною динамікою, досить темною і складною, так і виявленням її прихованих внутрішніх резервів. Так, якщо традиційно цей етнічний комплекс одні автори продовжують називати *савроматами*, куди, крім Геродота, слід віднести ще Псевдо-Гіппократа (рубіж VI—V ст. до н. е.²⁹; пор. його: «...у Європі є народ скіфський, який населяє крайній біля озера *Меотійського* й дуже відрізняється від інших народів: вони називаються *савроматами*»³⁰), уже загаданого Діодора Сіцілійського, за яким *савромати*, посиливши, «спусточили значну частину Скіфії»³¹, а також римського географа Помпонія Мела (І-ша половина I ст. н. е.): «...береги *Меотиди* населені *меотійцями*, а... *Танаїсу* — *савроматами*», поблизу яких він знає ще *сіраків*, *іксаматів* та ін.)³² — то інші, наприклад Пліній Старший, поряд із *савроматами* знають (над р. *Танаїсом*) ще й... *сарматів*³³. Ще раніше від нього (в IV ст. до н. е.) Псевдо-Сілак зазначав, що над тією самою рікою «першими живуть *сармати*... за ними... *меотійське плем'я*, зване *язаматами*, а за Ефороном, воно зетьється племенем *савроматів*», з якими, кажуть, об'єдналися «амазонки... по них-то вони й дістали назви жінокерованіх»³⁴. Навпаки, далі на схід, над самим Каспієм, Помпоній Мела знає «амазонок... прозваних *савроматами*»³⁵.

Отже, поряд із «колишніми» (грецькоджерельними) *савроматами* й *савроматидами* (чому не «савроматидками»?)

поблизу сіраків, ікосаматів, або язаматів, ототожнюваних деякими вченими з язигами, та іншими племенами, на сторінках історичних джерел з'явилися й незабаром номінативно закріпилися, в основному з утвердженням римлян у Північному Надчорномор'ї, *сармати* (Σαρμάται, лат. *Sarmatae*³⁶). Вони, на думку окремих дослідників, періодично з'являючись у Дінсько-Дніпровському (істор. Танаїсько-Борисфенському) межиріччі протягом III—II ст. до н. е., остаточно й великою масою переселяються сюди наприкінці II—I ст. до н. е., коли після тривалого й сильного зволоження краю тут значно поліпшилися місцеві кліматичні умови. І хоч, як гадають, *сармати* не замінили та не витіснили з території Північного Надчорномор'я скіфське населення, а зайняли лише «вільні простори»³⁷, все ж усі ці переселення призводять до значних зрушень в системі назв територій: *Савроматію* номінативно витісняє Сарматія, яка географічно заміщує колишню *Скіфію*, дослігаючи (очевидно, лише книжно), за часів, наприклад, Помпонія Мели, рубежів так званої *Германії*³⁸. Пліній, якому був відомий острів *Сарматіка* біля гирла Істру, зазначає, що *сармати* — це той народ, який зветься «по-грецькому *савроматами*»³⁹. Так чи інакше, торкаючись *Сарматії*, яку за В. М. Татіщевим, називали ще *Сарматією*, *Саургадією*, *Саургадеровою*, *С(а)урімою*, *Саррагацією*, *Гасармаунтом* і под.⁴⁰, джерела постійно відбувають її надзвичайно велику етнічну строкатість.

Можливо, найповніше, а разом з тим, незважаючи на свій початковий характер, і найбільш наочно це явище відображають карто-географічні матеріали знаменитогоalexандрийця Клавдія Птолемея (бл. 90—168 рр. н. е.) та його послідовників, характерні також відбиттям сарматизаційних процесів в етнонімії та топонімії країни. Прикладом такої сарматизації назв автохтонних народів західної частини Азійської (від Азія; пор. азіатський від *азіати*) *Сарматії* можуть бути: на далекій півночі *сармати-гіпербореї* (*Hypērbōrēi-Sarmatae*), південніше *сармати царські* (пор. уже знайомі нам царські-вільні, *скіфи*, *Василію*, *Σχόδει*), *сармати-гіппофаги* («сармати-конейди»; пор. Гомерові *гіппомолги* й Геродотові *андрофаги*), *сармати-тірагети*, язиги-сармати, *скіфо-сармати* тощо⁴¹.

Пізніше стають відомими також *сармато-алани*, *венедо-сармати*⁴², язигські *сармати*⁴³, *лопони-сармати*, *пустельні сармати*⁴⁴ та ін.

Із сарматської топонімії варто назвати так званий *Сарматський океан* (Балтійське море), берегом якого книжники раннього середньовіччя проводили північно-західний кордон *Сарматії*; *Сарматські гори* (західні відроги Карпат; так звані

Малі Карпати)⁴⁵ і под. «Жінокерованих» (лат. *Gynaeocrautum*) Абрахам Орtelій, послідовник Птолемея, подає на карті «Πόντος Εὐξένος. Pontus Euxinus» (1590 р.) північніше гирла Танаїсу, між *танаїтами* й *сарматами* (*Sargatii*), які на півночі доходять до так званих *Аланських гір* (*Alani montes*; суч. Донецький кряж), на заході межують із *ракаланами* (*Racalani*), що з півночі примикають до *роксолан* (*Roxolanī*) Східного Надазов'я. З останніми майже на заході Надмеотидія («Надазов'я») межують *меоти* (*Meotae*), язиги (*Jaziges*) і *базиліди* (*Basilides*; більше до *ракалан*)⁴⁶. Згадані тут етноси належать до *сарматського* племінного союзу, їх поява їх на схід від Танаїса є свідченням сарматизації землі колишніх царських скіфів, незначним залишком від яких і був острівець *базилідів*.

І все ж «найголовніша» етнонімна «сарматизація» (перехід *савромати* > *сармати*) викликає певні сумніви. Справа тут не тільки в тому, що ці два етноніми можуть з'являтись одночасно в одному й тому ж джерелі й стосовно різних об'єктів: більше важить, із нашого погляду, їхня мовна специфікація, а також внутрісистемні (лексико-семантичні, фонетичні та ін.) взаємозв'язки в усьому етнонімному аналізованому ряді, який дослідники кваліфікують то як гетерогенні лексеми, то, навпаки, як фонетичні варіанти того ж самого слова⁴⁷. Ще дужче ускладнюється етимологічна проблема цього етнонімного ряду з появою на історичній арені його третього (її четвертого?) компонента. Ідеється про форму *сірмати* (рідше, *сіормати*). Так, автор, наприклад, озаглавленого як «Сірмати» розділу праці «Опис моря, що прилягає до заселеної Європи, Азії та Лівії», пише: «(За скіфами *сірмати*) народ і ріка Танаїс»⁴⁸, а поряд у розділі «Азія» він подає: «Від... Танаїсу починається Азія, і перший народ її на Понті — *савромати*, що «у п р а в л яє т с я ж і н к а м и» (в примітці видавець зазначає: «...сірмати = сармати або... назва одного з *сарматських племен*»⁴⁹. Б. Грakov з цього приводу зазначає, що наприкінці V ст. починається перехід *савроматів* на лівій [помилка; треба «правий»]. — Прим. рецензента Е. В. Черненка] берег Дону; про це писали Псевдо-Гіпократ, Псевдо-Скілак і географ III ст. Євдокс. Останні два називають *савроматів*, які перейшли Дон, *сірматами*. Стефан Візантійський пояснює, що Євдокс так називає *савроматів*; можливо, це лише назва одного з численних племен *савроматів* — *сарматів*⁵⁰, у розвитку яких він виділяє три етапи: *савроматський*, *савромато-сарматський* і *сарматський*. Останній етап в нього переходить в *аланський*⁵¹ (пор. *Alani montes*; див. вище). «У *савроматах* і *сірматах*, — додає інший, — ми вбачаємо не головний масив *сарматських* племен... а окремі дрібні групи»⁵². Отже, створилося розмайття думок, яке не можна подолати без

детального етимологічного аналізу цієї етнонімної трійки (*Сау-ро-і́та*, *Сар-і́та* // *Sarmatae* і *Σαρμάται*⁵³, локалізованої в бас. Меотиди, зокрема р. Танаїсу, він же *Meot* // *Μεετ*, або *Cipeic*, д.-гр. *Σέρρης*⁵⁴ (пор. ще *Nyrgis*⁵⁵, — (помилково?); *Σαρμάται* та *Σέρρης* різняться лише своїми другими компонентами, що, можливо, свідчить про глибоку давнину цього етно-гідронімного комплексу).

Крім етно-топонімічних (серед яких привертає особливу увагу унікальний ойконім * *Савроматій* (пор. *Савроматія*), реставрований у формі [Сар]оратій міжтою з епіграфічного залишку II — поч. III ст. н. е.⁵⁶, виявленого південніше шосе Керч-Феодосія, поблизу стародавнього валу між оз. Узунларським та Азовським морем) відомі також численні антропонімні дрівнати. Ідеється про боспорські написи, присвячені місцевим правителям початку II — I половини III ст. н. е. *Савроматам* (гр. *Σαυροπατές*) *Першому*, *Другому* й *Третьому*, імена яких свідчать про певну соціально-політичну роль як *савроматів*, так і *греків*, чиє повне оформлення відповідними «варварськими» імен утрималося навіть за часів римського панування в краї (пор. лат. *Sarmatae*). Про «перемогу над скіфами... великого царя Боспору *Савромата*, друга цезаря й... римлян»⁵⁷ сказано в одному з керченських написів кінця I — початку II ст. н. е.

Зростання римського впливу на життя боспорської держави призводить не до формальної латинізації канонізованого царсько-династичного імені, а до його введення в багатослівні римські антропонімні побудови, «центральні» місце в яких тут займає відетнонімний компонент (пор. 93 р. н. е.: «Я, Тіберій Юлій *Савромат*, син Рескупоріда»⁵⁸), а врешті, й до епізодичної заміни грецької транскрипції (пор. *Τιβερίων Ιουλίου Σαυροφάτη*) на латинську, що визнано вказує на політичні зв'язки Боспору з «вітчим» містом над Тібором; пор.: *Ti(berium) Jul(ium)* *Sauromaten*.

Антрапонімія римського типу, але без *савроматського* (а отже, й царсько-династичного) компонента зустрічається й на інших щаблях боспорської ієрархії; пор., напис на честь одного з «царя царів Тіберія Юлія *Савромата*», зроблений якимось Тіберієм Юлієм Фавмактом, ім'я якого свідчить про його римське громадянство⁵⁹.

Не позбавленим наукового інтересу є те, що численні епіграфічні пам'ятки Азово-Надчорномор'я, в яких у тому чи іншому контексті згадується хтось із *Савроматів*, можуть подавати певну інформацію про скіфів (див. вище), *римлян* (*Romanī*), *танаїтів* (*Tanayētai*), *нікейців* (*Νικαιόνος*), *еллінів* (*Ελληνες*)⁶⁰, але ніколи — про *савроматів* як народ. У той самий час в одному з написів, датованому 2-ю половиною II ст. н. е., поряд із іменем царя Тіберія Юлія *Савромата* за-

фіковано кілька носіїв імені *Сармат*. Серед них були сини якогось Кодора (*Σαρμάτας Κοδίρος*), Ходекія, Хорегіона⁶¹, батько которогось Сіагуса (*Σιαγούσης Σαρμάτας*)⁶² тощо. Все це заштовхує на думку про певну етно-соціальну функцію відповідних імен, принаймні в межах Боспорської держави тієї доби.

З інших тогочасних і «тогомісцінних» антропонімів у нашому контексті заслуговує на увагу не тільки за формою, а й за своєю контактуальністю ім'я *Σαυρόφος*, яке, по-перше, має в своему складі той самий компонент, що й *Савроматіс*, відрізняючись від нього лише своїм постпозитивом, а по-друге, воно стоїть буквально поряд з іменем *Рευσιναλός*⁶³, виявлення якого важко переоцінити.

Справа в тому, що найповіща теорія походження *Rусі*, відкінувши «нацість» її етимологічних пояснень, повернулася на іншій, уточненій основі, до «роксоланської» теорії, лискуваної у вітчизняній науці вже протягом кількох століть. Біля її колиски стояли ще укладач Густинського літопису⁶⁴, автор одного з універсалів Богдана Хмельницького⁶⁵, М. В. Ломоносов⁶⁶, Д. І. Іловайський⁶⁷, а тепер її опрацьовує О. М. Трубачов. «Коротко кажучи,— пише він,— сюди відноситься назва *роксоланів* (сарматського племені.— О. С.) — гр. *Ρευσινάλοι* (І—ІІ ст. н. е., Страбон, Птолемей). Його тлумачать по-іранському «світлі алани», але іранська знає лінне форму **tauhšna* «світло, світлій», яка в цій позиції повинна бути бергтися, чого не відбулося. Те, що є, нагадує д.-інд. *तुक्षा* з близьким значенням. Трохи не по-іранському звучить етнічна назва *Рευσιναλοί* з більш раннього часу (херсонеський декрет на честь Діофанта кінець II — початок І ст. до н. е.), яке явно відноситься сюди»⁶⁸. Повертаючись до цієї теми, автор в іншому місці зазначає: «Іран. *tauhšna* (звідки осет. *түхъ* roxs «світло», «світлій», перськ. *تُخْشَنَة* «сияния» і т. ін.) з його придховим приголосним і суфіксом -па менше підходить на роль джерела слова *Русь*, піж можливий місцевий варіант безсуфіксного д.-інд. *तुक्षा*- з близьким значенням, для чого доводиться припустити існування в північнопонтійській іndoарійській асимиляції **russ-* у дусі народних пракрітських спрощень груп приголосних»⁶⁹.

Однак наявність у боспорській епіграфіці утворень типу *Рευσιναλός*, яке справедливо ставлять у зв'язок із згаданим вище етнонімом *Рευσιναλοί*⁷⁰, але невідоме, очевидно, широкій етимологічній громадськості, з нашого погляду, значно спрощує ситуацію: *Рευ-* (лат. *reus*) дає на слов'янському ґрунті *рус-*. У цьому світлі, очевидно, важливим є те, що *роксоланський*, генетично пов'язаний із *рев(к)синальським*, етнічний ареал Азово-Надчорномор'я перебував практично в терито-

ріальному контакті із слов'яно-ставанським. Тут треба нагадати, що, за Клавдіем Птолемеєм, роксолани через аланів, відгалуженням яких вони були, межували із ставанами — проміжною ланкою *венедів*⁷¹, яких споконвічно ототожнюють із слов'янами. Самі ж ставани, за О. М. Трубачовим, виявляють безсумнівний співонімічний (як мінімум) зв'язок із етнонімом *slōvēpe; пор. д.-гр. *Σταυάνοι*, з одного боку, й д.-інд. *ślāvāṇa* або авест. (д.-іран.) *stāvapa-* «хвалимий» (тобто «славлений»). — О. С.), що є дієприкметником від д.-інд. *stauti*, авест. *stao*⁷² «хвалити, славити»⁷², — з другого.

На цьому фоні видається не зовсім ясним коріння пізнішого давньоруського етноніму — *тиверці* (д.-гр. *Τιβερῖται*). Вони губиться не то в *са(в)р(о)мато-тиверському* // *-тибрськокол.* (пор. *Τιβερ-* у боспорсько-візантійському антропоніміконі кол. *Τιβερίκη*) етно-оіконімному (пор. смт *Tiverie* на Вінницчині) комплексі, пізніше позначеному східноримськими (ромейсько-візантійськими) вільвами⁷³, не то в кельтських закономірностях (пор. уже відомий нам галльськ. теонім *Tarius*, бret. *tarf* «бик», звідки форма мн. *tirvi*), тобто в перевузках типу *Tibr->Tib(ъ)р->Tavr->Tivr->Tirv->Tigr-*.

Аргументом на користь твердження про сарматські сліди в давній Русі будуть і етно-мовні, і геральдичні знаки. Один із дослідників боспорської геральдики пише: «Після *Сарматії* II в 210//11 р. боспорським царем став його син Рискупорід III ... знак з іменем цього царя... майже тотожний із знаком *Сарматії* II... Таким чином, можна говорити про якусь спалковість знаків, що нагадують нам знаки Рюриковичів»⁷⁴. До речі, лінія поширення скіфо-сарматських знаків проходить через Нижню Надністрянину, де жили *тиверці*, мм. Київ (центр Рюриковичів), Харків (важливий осередок салтівської культури, яку пов'язують з *russio*)⁷⁵, Саратов (де жили *сармати*) тощо⁷⁶.

Давньоруська писемна літописно-релігійна традиція, відповідно до греко-візантійських джерел, знає чимало народів і країн стародавнього світу, а серед них як *сарматії* і *сарматії*, так і тих, в оточенні яких вони перевувалися. Так, Іпатіївський літопис (рукопис ~ 1425 р.) зазначає, що «Афетови же исас... Мидиа. *Сольвания* (Закавказька Албанія). — О. С.). Армения. Малаia. и Великая. Каподокия. Фефлагони. Галатика. Кольхыс. Воспорий (Боспор.— О. С.). Меоти Дереви. Сармати. Таврианы. Скуфии. Фраки... Словенех⁷⁷ і т. ін. У трохи давнішому, Лаврентійському (XIV ст.), літописові між країнами Дереви, в якій вбачають стародавню *Гілею*, і Тавріани («таври») подано помилково *Гаръмати* (варіант *сармати*)⁷⁸. Густинський літопис розглядає *Сарматію* як країну, де слов'яни поселилися, прийшовши з Наддунав'я

(пор.: «Розшешуся Словенескому народу въ *Сармації* и съдиш комуждо на своємъ мѣстѣ»⁷⁹. «Такоже и в *Сармації* съдиш... Поляне, Древляне, Сѣвери, Кривичи...»⁸⁰

Український літописець твердить, посилаючись на «старого учителя римського Тертуліана», що «біше в *Сармації* вѣра христіанская», яку тут нібито «Первозваний Андрей апостол... проповѣда»⁸¹.

Поза літописами, котрі знають лише *сарматії*, давньоруські іам'ятки (напр., «Успенський сборник») подають також похідний від його давньогрецького варіанта *Сарроматяне*, словотвірно оформленій відповідно до продуктивного на той час етнонімічного ряду, куди входять: *Персияне* («персні»), *Ромеяне* («візантійці»); *Суряне*, або *Суряне* («сірійці») та ін.⁸²

Очевидно, на базі східнослов'янського повноголосого складався (книжний?) варіант * *сарамати* (<*сармати*), від якого утворено пізнішого так званого *Сараматіївського королівства* (пор. у XV—XVI ст.: «...крайльство *Сараматіське*, еже Польськимъ парищаются... межу Балтійскимъ и Германськимъ и *Сараматіскимъ* окініномъ»⁸³).

Традиційно протягом тривалого часу на багатьох західноєвропейських картах під *Сарматією*, зокрема Європейською, розуміли як усю Східчу Європу, так і пізніші країни на її території, насамперед Україну, Польщу тощо. Цю традицію чи не започаткував ще Клавдій Птолемей, на одній із карт якого (її копія до нас дійшла у рукопису V ст. н. е.) *Європейська Сарматія* на північному заході обмежується вже згаданим *Сарматським океаном* (пор.: осеані *Sarmatici pars*), зокрема, його Венедською затокою, куди впадає порубіжна р. *Вістула* (*Вісла*), що витікає поблизу *Сарматських* гір. Звідси кордон *Сарматії* різко повертає на схід, іде вздовж суч. Українських Карпат, виходить до витоків *Тірасу* (Дністер), перетинає землю *тирагетів* (без нижньонадністрянської її частини) в напрямі до м. Ордессу (р-н суч. Одеси), до гирла Гіпанії й Борисфену, порядок яких на карті непрелюто, далі узбережжям Понту Евксинського (Чорного моря), оз. Віка (можливо, Сиваш), Меотиди, Танаїсу тощо. Ця карта зміщує об'єкти, локаційно розходячись із описами давньогрецьких істориків (Геродота та ін.), а також формально видозмінюючи чимало етнонімів, але разом із тим і багато з них прив'язуючи до місцевих топонімів. Так, *гелонів* на пів відірвано від інших сусідів будинів, названих бодинами і локалізованих між Бодинськими горами (західна частина Донецького кряжу?) й, очевидно, витоками Десни, а також перенесено більче до карбонів, ототожнених із *крайчами*. Південніше цього племені подано (біля витоків р. Хесін = Західна Двіна) *агатірсів* (пор. Геродотових *агафірсів* у бас. Дунаю), *борусків* (*пруссів*), *аланів* (пор.: «Розшешуся Словенескому народу въ *Сармації* и съдиш комуждо на своємъ мѣстѣ»⁷⁹. «Такоже и в *Сармації* съдиш... Поляне, Древляне, Сѣвери, Кривичи...»⁸⁰

(на південний схід від Аланських гір — східна частина Донецького кряжу) тощо. Певний інтерес у цьому контексті можуть викликати амадоки (між оз. Амадока, поблизу витоків р. Борисфен, ототожнюваних із суч. Прип'яттю, та досить ще таємничими Амадокійськими горами); пор. мадоки в Азійській Сарматії, між сарматами царськими й сарматами-конейдами⁸⁴ (-мад-/-мат-?). Що ж до Азійської Сарматії, то тут, підтримуючи книжну (картографічну) традицію, павіть у XVII ст. француз П. Шевальє *Сарматією* називає басейн Середньої та Нижньої Волги⁸⁵.

У європейській частині відома ще (в Паннонії IV ст. н. е.) гіра *Sarmatica*⁸⁶. На Україні локалізують рівнини *Сарматські*⁸⁷, одніменне болото⁸⁸, а 1685 р. тут було створено так зване князівство *Сарматійське*, або *Сарматія*, підпорядковане туркам⁸⁹, які мали взагалі якийсь потяг до такого типу назвинництва; пор. відома українська полонянка *Роксолана* «Руська», що стала дружиною турецького султана Сулеймана II (20—50-ті роки XVI ст.); а також с. *Роксолани* Овідіопольського р-ну на Олецчині, відоме археологічними залишками античного міста (можливо, Ніконія) VI ст. до н. е.—III ст. н. е.⁹⁰ Здається, найцікавішим явищем такого типу є вже загадана нами р. *Сармати*, доціль р. *Mîscu*, що впадає до Азовського моря (кол. *Меотида*), де, як відомо, в давнину проходила межа Азії. Цей гідронім має цілій ряд схожих між собою структурно-фонетичних і графічних варіантів; пор.: 1746 р. *Сарматкан*; 2-га пол. XVIII ст. *Сараматская* і *Сарматская*; 1773—1774 pp., *Сараматка*; 1859, *Сараматская* і *Сарматская*; у XIX ст. є «свідчення про існування... вар'чни-та *Сармак*» (тут не зрозуміло, про які «свідчення» йдеється — реальні чи гадані); тепер *Сарматська*, або *Сарматка*. Відомі також у її системі споріднені плюральні (балки *Сараматские*) та складені (*Суха* й *Мокра Сарматська*) форми тієї самої основи.

«Безпідставно,— пише один із відомих дослідників гідронімії Східної України,— вбачати в назві правої притоки *Mîscu* відбиття етіоніма *Сармати*, як це робив Гільденштедт, що рівнозначно тому, якби ми назви урочищ в середньовічному Кримі (?) — O. C.) типу *Узун Алан*, *Учун Алан*, *Юг Алан* і *Уч Алан* виводили від аланів, а не від татарського апелітива *алан* — «рівнина, насовище, луг», проти чого у свій час застежав Бертьє-Делагард»⁹¹. Автор далі розглядає аналізований багатоваріантний гідронім як наслідок його структурної субстантивації — «один із випадків ще мало вивченого (! — O. C.) в топонімії явища морфологічної перебудови основи за допомогою інтерфікса (-т.— O. C.), який формує словотвірну модель топоніма-прикметника з суфіксом **-ськ-**», пов’язуючи його

з кримськотат. *сарма* «закручування», звідки рос. *сарма* «пекат», «річковий поріг», «переїзд через річку» тощо⁹².

Однак якщо дійсно є варіант *Сармак*, правда, досить пізній (до того ж він сам може бути народноетимологічним витвором на тюркській основі від первинного **Carmat*), то «інтерфікс» -т- тут просто звайний: *Сармацька*, звідки внаслідок псевдоетимологізації — *Сарматська*, може виникнути на слов’янському грунті шляхом ал’ективізації іменника (*Сармак* + **-ськ-а**) і, врешті, перейти в новий субстантив *Сарматка*. Але як це, та к і пропоноване автором пояснення ігнорує повноголосі форми: *Соромацкая* // *Сараматская* й под. (пор. на початку XVI ст.: країнство *Сараматське*, у якому поряд уживаються форми з повноголосям і без цього — в іменоклатурному терміні). Відомо, що повноголосся — явине загалом давньоруське, давніше від найдавніших наших літописів, де маємо *Сармати* (див. вище). На час його формування припадають широкі міжетнічні з’язки: слов’яно-торкські, слов’яно-фінські, слов’яно-іранські (русько-яські або русько-аланські) та ін. У цьому з’язку хочеться пагадати, по-перше, що самі *саромати-сармати* лише історичними джерелами фіксуються протягом цілого тисячоліття (з V ст. до н. е. до V ст. н. е.)⁹³, по-друге, що вони були щість століть сусідами слов’янських племен, а їхня історія певною мірою «переплітається з основними подіями історичного минулого цих племен»⁹⁴, як і тюркських, додамо від себе; по-третє, що східні слов’яні були тісно пов’язані з аланами (вони ж яси) — одним із колишніх *сарматських* племен, доказом чого є російське прислів’я: «Аланец — еланец, непоседа, мesta не согреет, все вскачъ та вскачъ!»⁹⁵ Та не тільки із слов’янами були пов’язані *сармати* і їхні спадкоємці. Історія *сармат* переплітається з минулим багатьох народів Євразії, у фольклорі, топонімії, етнонімії якої цей племінний союз лишив надійні сліди. Вражаючим є те, що вони збереглися на багатьох територіях, відстань між якими надійно вимірюється сотнями й тисячами кілометрів.

Дослідниця аланської старовини пише: «На історичній арені Північного Кавказу *сармати*... з’явилися як небезпечні й не-прикоркані вороги. Недаром у побуті адигських племен збереглася приповідка: «Ти не чорт і не *шармат*, звідки ж ти уявся?» — слово *цармарти* «грузинською мовою означає «язичник»... а в мовах вейнахської групи словом *цаврмат* називають потворну й страшну, чужу людину»⁹⁶.

Неоціненого значення набувають для з’ясування поставленої тут проблеми французькі (!) відтінонімні утворення типу *Sarmaize-les-Bains* і под. що, на думку фахівців, знову ж є вказівкою на *сарматів*, «які у водовороті великих навал під різними іменами, зокрема *алан* і *роксалан*, пройшли по

всій Європі, лишивши свій слід у Франції в... різних «Sermalze» — Sarmaticum⁹⁷. Такі утворення в Західній Європі не випадкові, бо в свій час частина сарматського племені аланів, об'єднавшись із вандалами, рушила на захід, разом із франками (германським племенем) перетнула Рейн, спустила Галлію (тут Алансон дістав від них свою назву), нападали на Італію, Сіцилію, Грецію, вторглися в Іспанію та, їмовірно, навіть в Африку.⁹⁸

Не менш промовистим є таке повідомлення з прямо протилежного кінця сарматського етно-ономастичного ареалу: «На час перебування на півночі Середньої Азії та в степах, прилеглих до неї на північному заході, сако-массагетських і сармато-аїанських племен (із середини I тис. до н. е. до перших ст. н. е.) припадають... такі топоніми й етноніми: ...Сармат (округ Ташкент, район Верхній Чирчик)... з відомим сарматським племенем сіраків пов'язані досить численні етноніми й топоніми... в формі карасірак... — рід у складі кара-калтацьких племен манегіт і ашамайли... Сірак — Капка-Дар'я... Джустан-Сірак — Ташкент... Катта-Сірак — Ферганга... Етнонім башкірської оніомастики масагут... від массагетів, що жили в Південному Приураллі в VII—II ст. до н. е. Із ранніх іраномовних етнонімів... треба відзначити назву стародавніх аланів, що розкинули були свої кочовиська у II—IX ст. н. е. від степів Приаралья до Північного Кавказу... Пов'язані з назвою аланів топоніми й етноніми фіксуються перш за все в понизії ях Амудар'ї... канал Алан-яб... руїни під назвою Ходжа-мияр-алан... на півдні Хорезмського оазису»⁹⁹.

Річка Сарматиха (бас. Вішери) є й на Північному Уралі¹⁰⁰ (де протікає також р. Miac (!) і тепер проходить межа Азії з Європою). Її назву, як найменування р. Cap(a)матської // Соромацької, або Сармат(к)и, притоки р. Mіусу (бас. Азовського моря, кол. Меотиди, де раніше проходив рубіж поміж двома частинами світу), пояснюють за допомогою все того ж «інтерфіксу» -т-, не дозволяючи собі навіть гадки про можливість якихось відєтнонімічних утворень у такій консервативній, стійкій, опірній щодо змін лексичній категорії, якою є гідронімія, та ігноруючи той факт, що Приуралля, зокрема Південне, є районом, де сармати археологічно добре простежуються¹⁰¹, а Башкірія навіть тепер зберігає континуат массагетів, сучасників і сусідів сарматів (див. вище).

Залишається відкритим питання, чи дійсно сармати жили спочатку там, де протікала (через с. Усть-Сармата) р. Сармата (дивно, але факт, що Геродот їх спочатку розміщував саме тут), а потім пішли на схід за Дон (чей гідронім того самого походження, що й Танаїс) і на північ від Меотиди (з якою пов'язують назву р. Miac, *Meos, звідки, мовляв, род. відм.

*Meotis¹⁰², сюди ж меоти, меети, а також одноМенний гідронім — паралельна назва Дону-Танаїсу, пор. він же Тан, Тен у Кабарді¹⁰³). До цього досі не розшифрованого до кінця ономастичного комплексу, можливо, треба додати ще й назву Азовського моря (від найменування м. Азова, кол. Azak; пор. Azia), яким би сьогодні фантастичним усе це не здавалося.

Очевидно, побудова типу *Miyc* // *Meos // *Meotis // Meotida із лат. тес «плівти, іти, юхати» (пор. aqua meat «вода теке»)¹⁰⁴, може розгляdatися як свідчення давніх народоетимологічних уявлень представників середземноморсько-латинських культур у меотійському регіоні.

Повертаючись до савроматів, зазначимо, що існує думка, за якою сармати — це не просто їхні пізніші відповідники (як не можна ввійти двічі в ту ж саму річку, так не можна абсолютно ототожнювати представників того ж самого «етносу» через кілька віків, до того ж коли його назва це й змінилася якось; пор. д.-р. русичі і суч. росіян), а новий союз споріднених племен, у яких провідну роль відігравали то сірмати (Σιρμαῖται), то сіраки (Σιράχοι, вони же Σιραχοί «сірахи» — напівосле савроматське плем'я) I — II ст. н. е. в Азово-Каспійському передкавказькому регіоні, їхня земля згадується в боспорській епіграфіці¹⁰⁵; залишається відкритим питання про їхній етно(нім)о-генетичний зв'язок із сірматами, то язиги (за К. Мюлленгофом, похідний від аксаматів // язаматів), а їхнім суттєвим доповненням були рокс(алан)и, горси¹⁰⁶ (у науковій літературі розглядалися також як своєрідна мовна «репліка» до росів // русів) та ін. Що ж до сіраків, а за термінологією В. М. Татищева, — сіраців, сіраценів, які жили «междо Волги и Дона» і вважалися «у грек скіфами, ат рабов пропншешими», то вони пібто згодом «перешед за Дунай, серби названы»¹⁰⁷, що вимагає спеціального дослідження.

Походженням назви савроматів цікавилися ще давні грецькі писменники, а за ними — і українські літописці. Так, укладач Густинського літопису (XVII ст.) писав, що «греки их (слов'ян.— О. С.) для тиранства Савроматы нарищау, си есть род со е х и д и н ы м и очима, понеже Σαύρος значит ехидну, а ёцца ока»¹⁰⁸.

За цими зовні найвінними ї лексико-семантично невмотивованими міркуваннями ховається якщо не розв'язання однієї з проблем етимологічного комплексу, то принаймні патяк на глибокий фольклорно-легендарний ї підтекст. Справа в тому, що ехидна, звідки ехидний, як і д.-р. та ст.-сл. юхидна, походять із д.-гр. Ἑιδονα «змія»¹⁰⁹, а за Геродотом, який ґрунтуеться на скіфській генеалогічній легенді, скіфи, що, відповідно до сарматської генеалогічної легенди, були й родоначальниками сарматів, походять від «якоїсь істоти подвійної

природи: наполовину *ехидни*, наполовину — діви, що до пояса була жінкою, а нижче змією»¹¹⁰. Відзначивши деяку неточність літописного пояснення (*Σαζρός* — «ящірка», а не «змія»), розглянемо інші етимології *сарматів-савроматів*.

Зважаючи на тісні звязки слов'янства із цим народом, які тривали протягом шести віків, — «у перші століття н. е., а можливо, й трохи раніше... хоч тут і не було помітного органічного злиття двох племінних груп»¹¹¹, де хотів намагатися по-в'язати назуви *савроматів* із д.-сл. *svarīti* «бити, воювати»¹¹², й под., мовляв, це був бойовий і війовничий (*«варварій*) народ, що не витримує під лінгвістичною (неможливістю **svar-* > > **savr-*), ні історичною (*савромати* відомі задовго до початку слов'янно-іранських контактів) критики. Привабливим є зближення *савроматів* із етіоніслов'янськими *сіверянами*, яке ґрунтуються на тому, що *савромати* номінативно підітоналежать до тієї ж етіонімної групи, що й *савдарати*, згадані в ольвійському декреті на честь Протогена й семантично подібні до *меланхленив* — сусідів *савроматів*; пор. *Σαυδράται* «чорновдягнені»¹¹³ й *Μελάγχλανοι* «т. с.»¹¹⁴; а також осет. *saw* «чорний» = д.-гр. *μελάγχη* «т. с.», з одного боку, та осет. *dargut* «носити» — д.-гр. *χαλινός* «одягати, закутувати, покривати»¹¹⁵ — з другого. У свою чергу, *сіверян*, назуви яких пов'язують із д.-сл. *сіверъ*, можна також витлумачити як носіїв ідеї ч о р и о т и, по-перше, тому, що «чорний» у торків теж «північний» (рос. «северный»), а по-друге, в звязку з геродотівськими *меланхленами*, яких локалізують у цьому ж (на)деснянському й суміжному) районі, тобто на тогочасній «крайній північі» слов'ян; пор. *Черніві* над Десною, він же, гадають, птолемейський *Серім* (із **Sevr-// *Savr-?*) а також р. *Сейм* (той самий корінь, що й в осет. *saw* «чорний»), суміжні із *сіверянами* чорні клобуки¹¹⁶, *каратулі* «чорні шапки» (на Переяславщині) тощо.

Правда, назуви самих *савроматів* пояснювали як «чорно-» або «смуглорукі» (осет. *saw* «чорний» + агт «рукава»), ставлячи їх в один «афіксальний» ряд із *массагетами*, *тірагетами*, *тіссаєтами*, *сайтами*, *яксаматами*¹¹⁷, не помічаючи «нагальності» структурно-фонетичних (етіонім *Σαυροίται* не має компонента «агт»), штучності семантико-типологічних (в усій світовій етіонімії це був би єдиний приклад названня народу за кольором рук, підітоналежать до того самого ряду композитів, що й *яксамати*, *тіссамати*, *агамати*¹¹⁸ й под.) та інших зближень. Замість закономірного поділу слова на складники типу *Σαυρ-ο-μάτ-αι* (пор. ще боспорські антропоніми *Σαυροφός*, *Σεύρ-α-γος*¹¹⁹ і под.) пропонувалося виділяти в вище наведеному ряді підітоналежні

ній» для нього покажчик множинності *-ta(i)*. Серед інших поширених пояснень етіоніму *савромати* згадаємо виведення його від реконструйованого на іранському ґрунті **Savromant*¹²⁰, яке страждає атомарністю, порушенням структурно-семантичної типології і, врешті, — народноетимологічними зближеннями (пор. д.-гр. *σαυροτέρη*, *-θρος* «спис», власне, його «ніжні вістря»)¹²¹. Претензійним і мало обґрунтованим як структурно, так і мовно, взагалі, було пояснення на фінській основі, що базувалося на одному з маловивчених хоронімів *Сауріма* у значенні «велика земля» тощо¹²².

Цікавим є зближення найменування народу *Σαυροίται* // *Sarmatae*, якій, на думку О. М. Трубачова, вживав самоназуви з основою **agua* (пор. добре відомі *аланы*; при *г* — *l*) із ще не використаним етимологічним «соположенiem» імені й значення «сармати жінокеровані»: *Σαυροίται* δέ ἐστιν γυναικοράτομενον, — мовляв, «жіночій владність», а точніше, сильна матріархальність побуту цих племен робила на інші племена більше враження, ніж «хіні довгі мечі й списи». Врешті, іndo-арійське *сармати* **sar-mat-* виводилося за допомогою суфікса *-ma(n)t-// -va(n)t-* від реліктового **sar-* «жінка» (пор. іран. **har-* «т. с.») й означало «жіночі, належні жінкам»¹²³.

Однак таке пояснення наштовхнулося на серйозну критику: вказавши на підміну тез (у згаданому «соположенiem» фігурюють *савромати*, але етимологізуються *сармати!*) та висловивши сумнів щодо «існування арійського *sar-* «жінка», її автори зазначають, що етіонім *Σαυροίται* є або пізнішим варіантом слова *Σαυροίται* (пор.: «сармат... це стерта форма *савромат*»¹²⁴), і тоді він не може розглядатися як іndo-арійський, або ж це взагалі різні назви різних народів. Не висуваючи нових тлумачень, вони припиняються до старих, за якими *сармати* — це «чорнорукі»¹²⁵, що, як зазначалося, теж не витримує критики.

Очевидно, без зачленення третього варіанту цієї назви, який досі чомусь обмінається, не можна наблизитися до розв'язання її етимологічної проблеми. З нашого погляду, *Σαυρίται*, *Σαυρίται* (а не *Σαυροίται*) і є якраз формально-семантичними взаємовідповідниками й пояснюються: перший на іранському (пор. осет. *sarə*, *pehlev*, *новоперс.*, *ягіоб*, *sar* «голова» з д.-іран. *saraθ* «голова»), а другий — на давньоіндійській (пор. д.-інд. *sīras* — теж «голова» (!); єди ж вірменське запозичення *sar* «висота», «верхівка», «вершина») основі¹²⁶. Тепер, якщо виходити з того, що другий компонент у назвах *сармат* // *сірмат* із **-pa(n)t-* (ад'ективний суфікс), логічно прийти до висновку: ці назви означають «головні; верховні, панівні (зверхні)». Таке пояснення цілком укладається в тогочасні суспільніо-

політичні, а отже, й етнонімні моделі; пор. царських скіфів (звідки пізніші царські сармати), що вважали всі інші племена Скіфії своїми рабами¹²⁷ і які внаслідок шлюбів з амазонками, за Геродотом, спричинилися до виникнення сарроматів¹²⁸. Однак і ця етимологія видається не зовсім точною та вичерпною: в ній не враховується такий паралелізм, як саргети, етнонім, засвідчений Аміаном Марцеліном (бл. 330–400 рр. н. е.) і повторений у формі саргатii (Sargatii) Клавдіем Гто-лемеем, які вміщуються по сусіству з «жіночекорованими» (тут Gynaeocratutem¹²⁹), тобто сароматами бас. Maeotis palus (Меотійського болота). У слові саргети (пор. масагети, тірагети, тіссагети й под., з одного боку, й сармати, яксамати, агамати — з другого) виділяється сар- «головний, верховний, панівний, керівний» і -гети, який цілком збігається з назвою племені гети, що жило обабіч Нижнього Дунаю і належало до фракійців¹³⁰. Якщо саргети — «головні, панівні (царські?) гети», то сармати, за аналогією, — це «головні, панівні, верховні, провідні (царські) мати?» І в першому, і в другому етнонімах постпозитні є поки що досить туманими утвореннями. Спробуємо пояснити його в слові сармати (відповідно саромати й сірмати).

Як уже зазначалося, стародавні письменники, зокрема Діодор Сіцилійський та Пліній Старший, пов'язували сарроматів із мідійцями (мідянами), переселеними скіфами із сучасного Північного Ірану в бас. Меотиди під час повернення із своїх передньоазійських походів. Мідяни (д.-гр. μίδοι¹³¹; с.н. μῆδος; 1) «мідянин, мідієць; перс»; 2) «мідійський»; 3) р. в Персії¹³² чи не вперше згадуються в написові ассирійського царя Шулманашаріда (а також Салманасар) III під 835 р. до н. е. у формі mādā, які у VIII — VI ст. до н. е. створили в північно-західній частині сучасного Ірану країну Māda «Мідія»¹³³ (д.-гр. Μῆδια; припинила своє існування 550 р. до н. е.)¹³⁴, вона ж Mata (825–812 рр. до н. е.) в укр. транскрипції Mata¹³⁵. Підкорена персами, ця країна згодом існує лише як географічне поняття (н.-перс. Mai)¹³⁶; пор. Сарматія, вона ж Caip-madīa й под.¹³⁷ Mīdīo, за Геродотом, населяли щіль племен: арізанти, струхати, паратакени, маги, будії, буси. Частина з наведеного тут ономастикону виявляє певні зв'язки з Північним Азово-Надчорномор'ям. Так мідійський етнонім агузантu- «арійське плем'я» того самого кореня, що й скіфо-сарматські arīi, alan- (лат. Alani, д.-гр. Ἀλαύοι), а також власні імена скіфських вождів Ariantas, Ariaramnes, Ariapeises тощо; alan < д.-іран. *arguana, r > l; пор. середньовічна назва осетин alan та їхня фольклорна самоназва ḥlōn, a > o¹³⁸. Можливо також, що сарматське ім'я згаданої цариці Amagi того походження, що й етнонім маги. Назву мідійського племені

будіїв (Boabdīo) дехто пов'язує з найменуванням будинків (Boabdī-vi), північних сусідів сарроматів¹³⁹.

Нарешті, місцева назва Mīdī Māda // Māta (пор. аккад. A-ma-da-ai, Ma-da-ai, Ma-ta-ai, Māda-)¹⁴⁰ перекликається з етнонімною парою Сармати — найменуванням племені модоки (поміж сарматами царськими й сарматами-конейдами на північний схід від Танаїсу, він же Ciprīc; пор. р. Cīrgīc у Мідії¹⁴¹) й амадоками (між оз. Амадокса за Амадокськими горами бас. Борисфену — Дніпра¹⁴²; лат. Amadoci¹⁴³). Усе це дозволяє підтримати думку про зв'язок найменування сарматів, вони ж «згрецькав сарромати, з назвою країни й населення Mīdī (корінь Mad-// Mat-; пор. Сармат- // Саурмад). Тоді етнонім сармати — це «головні, зверхні, провідні мідянини». Пор. що д.-іран. sāra- «голова», «глава», «вождь»¹⁴⁴.

Що ж до другого компонента (-mad- // -mat-), то пор.: осет. mad(æ) «мати» від іран. mātar- (називний відм. māta; аналогічно укр. мати, але матері); перське mādar «мати», пехл. mātar/ar/ «мати», согд. māt-, парф. mād, хорезм. mād, сак. māta-, авест. mātar- «мати», д.-перс. ha-mātā «одноматірний» (похідний від тієї самої матері), д.-інд. mātar- «мати», сюди ж літ. mātē «жінка», латиське māte, нім. Mutter, гр. μήτηρ // mātēr, лат. mater, д.-ірл. māthir «мати, матір» тощо¹⁴⁵. Цікаво, що однією з варіацій назви Сарроматія була й Саурмадера (пор. перськ. mādar, гр. mātēr «мати, матір»).

Таким чином, сармати — це очевидно, «головні, (зверхні, вищі, провідні, панівні й под.) матер(инські)», що відбиває, як уже зазначалося, по-перше, дуже помітні в цьому регіоні пережитки матріархату («матріократії»), а по-друге, як дехто гадає, — культ матері-богині, що вписався навіть у місцеву гідронімію (пелагонію) у значенні «гудувальниці» (див. далі). До того ж якщо були «головні», то повинні існувати й якісь інші («другорядні», підлеглі тому), номінативно-географічно тісно пов'язані з першими; пор.: сармати // сірмати — іксамати // язамати — агамати (*<ahamatai?) і т. ін. У цьому зв'язку, очевидно, ніяк не можна обійтися й меотійського етнотопонімного комплексу. Справа в тому, що епіграфічною формою назви меотів, найближчих сарматських сусідів і, як га-дають, одних із їхніх родоначальників, є Maitā, тісно пов'язана з мідійсько-передньоазійською етно-топонімією, з одного боку, із хоронімом Mai¹⁴⁶ (новогрецькою назвою пізньої Mīdī; компонент -taɪ у назві меотів є звичайним показником множинності), а з другого, — як на це справедливо вказав О. М. Трубачов, — із Maitanni, племінною передньоазійською назвою II тис. до н. е., утвореною за допомогою хуррітського суфікса -tī від однієї з арійських самоназв maitā, що теж перекладається як «материнські».

На основі цього зближення припускається, що азово-надчорноморські («припонтійські») *меоти* брали участь у передньазійських походах скіфів і суміжних із ними кіммерійців¹⁴⁷, що дехто заперечує¹⁴⁸. Але безсумнівним є те, що *меоти*, тісно пов'язані з таким багаточим осередком риболовлі Південно-Східної Європи, яким було *Меотійське* «озero», могли перенести й на нього дуже сильний у цьому регіоні матрі-теократичний культ як на основне джерело свого існування. До цього ж додавалося розуміння великої значення *Меотиди* як постачальника води («годувальника») для Понту Евксинського (Чорного моря), бо Керченською протокою («Боспором Кіммерійським») постійно йшли косяки риби, звідки, гадають, і назва *Пантікапею* («Рибного шляху») — столиці Боспорської держави (суч. м. Керч).

Такі висновки робляться в з'язку з повідомленням Максима Тірського про *Меотиду* як об'єкт *меотійського* культу матері-богині, а також на підставі етнографії етнонаਮа *Майтса* // *Майтса* // *Май-та* < *mai-at* // *mai-it* «материнський». Із аргументів на користь побутового гінекократизму в цьому районі крім цариці *Амаги* й *амазонок* указують ще на жінку-война, *яксаматку* *Tareitao*, номінативного паралелізму до *Tareitao* — скіфського родонаочальника (так званого місцевого «Адама»).

Отже, традиція визначати *Майтса* «Азовське море» (пор. *Майтса* і под. «Дон — Танаїс») як *Майтро* тобою Понтою «Мати Понту», як і *Майтса* від *маіса* «мати-годувальниця», не може викликати заперечення (в основі і.-є. *Maha* «т. с.»); пор. інд. *Maha* (звідки й етнонім *маєї?*) = *Масі* (можливо, аналог до і.-перс. *Mai* «Мідія») «Велика мати» в буддійстві Непалу¹⁴⁹. За Плінієм, грецькому *Меотида* відповідає скіфське *Temarunda* «мати моря»¹⁵⁰.

Таким чином, *сармати* (*сірмати*), номінативно й історико-географічно тісно пов'язані з *меотами*, а також *яксаматами* (*язаматами*, *іксаматами*), *агаматами* тощо, очевидно, означають «головні» (зверхні, вищі, провідні, панівні й под.) матері(инські), в чому відбивається багатогранний місцевий матрітеократизм.

А що ж тоді означають *савромати*?

Оскільки ця форма є насамперед грецько-джерельною й нібито вкладається своїм препонентом в грецьку лексико-семантичну систему, тоді як тубільне *сармати*, навпаки, з неї випадає (звертають увагу на те, що в мові греків майже зовсім немає слів з ініціальними *σαρ-*, яким починаються лише кілька іншомовних і тільки «...двоє з похідними своїх лексем *σάρξ* «м'ясо», «тіло» й *σάρος* // *σάρος* «чітла», «вінник»»¹⁵¹). Гадаємо, що вона зазнала грецької обробки, пseвдоетимологічного збли-

ження з одним із грецьких слів, у чому проявилось презирливe, зневажливо-підозріле ставлення еллінів до місцевих «варварів» (пор.: д.-гр. *σαύρα* // *σάρος*, іон. *σαύρη* «ящірка»)¹⁵², зміщене фольклорно-легендарними мотивами скіфської «генеглогії», за якою місцеві народи пішли від напівлазуна («хеїдни») — напівлудини¹⁵³. Цю думку так чи інакше розвивали, крім уже згаданого літописця¹⁵⁴, й деякі пізніші дослідини аж до радянських (на думку Ю. Венеліна, з одного боку, й О. І. Попова та ін., — з другого, в *савроматах* треба вбачати «ящіркоокіх»)¹⁵⁵ включно, хоч ще Стрийковський, потський хроніст XVI ст., як це підкреслює В. М. Татицев, «от ящерицы произвождение... правильно отвергает»¹⁵⁶.

¹ Геродот. История в девяти книгах.— Л. : Наука, 1972.— С. 192.

² Деватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова А. Н. Народы нашей страны в «Истории» Геродота: Тексты. Перевод. Комментарий.— М. : Наука, 1982.— С. 108, 109.

³ Древнегреческо-русский словарь / Сост. И. Х. Дворецкий.— М. : Гез, издво иностр. и нац. словарей, 1958.— Т. 1—2.— С. 1164.

⁴ Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия.— М. : Наука, 1979.— С. 244—247.

⁵ Орлов А. Происхождение названий русских и некоторых западно-европейских рек, городов и местностей.— Вельск, 1907.— С. 199, 201.

⁶ Древнегреческо-русский словарь.— Т. 1.— С. 90.

⁷ Деватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова Н. А. Указ. соч.— С. 142, 143.

⁸ Граков Б. Гуჯакохратойчуг: (Пережитки матриархата у сарматов).— Вестн. древней истории.— 1947.— № 3.— С. 100.

⁹ Древнегреческо-русский словарь.— Т. 1.— С. 781.

¹⁰ Деватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова Н. А. Указ. соч.— С. 143—145, 147.

¹¹ Энциклопедический словарь // Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон.— Спб., 1906.— Т. 19.— С. 238—239.

¹² Карпушова В. Н. Пам'ятники сарматської культури на Україні.— К. : Наук. думка, 1970.— С. 9—10.

¹³ Энциклопедический словарь.— Т. 30.— С. 205.

¹⁴ Черненко Е. В. Скифо-персидская война.— Киев : Наук. думка, 1984.— С. 11.

¹⁵ Большая энциклопедия.— Спб. : Просвещение, 1896.— Т. 17.— С. 90.

¹⁶ Деватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова Н. А. Указ. соч.— С. 140—149, 151, 155.

¹⁷ Смирнов К. Ф. Савроматы. Ранняя история и культура сарматов.— М. : Наука, 1964.— С. 188.

¹⁸ Карамзин Н. М. История государства Российского.— Спб., 1816.— Т. 1.— С. 20—21, примеч. 7—8.

¹⁹ Деватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова Н. А. Указ. соч.— С. 82; Латышев В. Б. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // Вестн. древней истории.— 1947.— № 1.— С. 265, 270—273; Там же.— № 4.— С. 248—266; Там же.— 1949.— № 2.— С. 271—317.

²⁰ Деватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова Н. А. Указ. соч.— С. 53, 60; Смирнов К. Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии.— М. : Наука, 1984.— С. 11, 13, 15—16.

- ²¹ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.—С. 80—85, 177; Радянська енциклопедія історії України.—К.: Гол. ред. УРЕ, 1971.—Т. 3.—С. 66.
- ²² Латышев В. В. Известия... // Вестн. древней истории.—1947.—№ 1.—С. 270—273.
- ²³ Там же.—С. 265—266.
- ²⁴ Смирнов К. Ф. Сарматы.—С. 191—192; Нейхардт А. А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии.—М.: Наука, 1982.—С. 144.
- ²⁵ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.—С. 149.
- ²⁶ Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия.—Карты на с. 13, 17, 173, 190.
- ²⁷ Древнегреческо-русский словарь.—Т. 2.—С. 1064.
- ²⁸ Смирнов К. Ф. Сарматы.—С. 15; Доватур А. И. Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.—С. 364.
- ²⁹ Граков Б. Н. Термин «Σχάσια» и его производные в надписях Северного Причерноморья // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры.—М.: Л.: Изд-во АН ССР, 1947.—Т. 16.—С. 82.
- ³⁰ Античная география / Сост. М. С. Боднарский.—М.: Географгиз, 1953.—С. 48.
- ³¹ Смирнов К. Ф. Сарматы.—С. 9.
- ³² Античная география.—С. 181, 197—198.
- ³³ Там же.
- ³⁴ Латышев В. В. Известия... // Вестн. древней истории.—1947.—№ 3.—С. 312.
- ³⁵ Энциклопедический словарь.—Спб., 1900.—Т. 28а.—С. 439.
- ³⁶ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.—С. 363.
- ³⁷ Полін С. В. Про сарматське завоювання Північного Причорномор'я // Археологія.—К.: Наук. думка, 1984.—Т. 45.—С. 31.
- ³⁸ Там же.—С. 226.
- ³⁹ Там же.—С. 247.
- ⁴⁰ Татищев В. Н. История российская.—М.; Л.: Изд-во АН ССР, 1962.—Т. 1.—С. 244.
- ⁴¹ Античная география.—С. 247—248, 287, 319, 321—322; Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.—С. 112, 113, 120, 121; Кудаковский Ю. Карта Европейской Сарматии по Птолемею.—К., 1899; Вязьмитіна М. І. Вивчення сарматів на території Української РСР / Археологія.—К.: Вид-во АН УРСР, 1953.—С. 60; Haak. Geographisch-Kartographischer Kalender.—Gotha.—Leipzig, 1974.—S. I.
- ⁴² Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.—М.: Наука, 1982.—С. 43, 351.
- ⁴³ Петров В. П. Скифи. Мови і етнос.—К.: Вид-во АН УРСР, 1962.—С. 83.
- ⁴⁴ Рыбаков Б. А. Киевская Русь.—С. 36.
- ⁴⁵ Кудаковский Ю. Карта.
- ⁴⁶ Haak. Op. cit.—S. 1.
- ⁴⁷ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.—С. 363; Вязьмитіна М. І. Зазнач. праця.—С. 58.
- ⁴⁸ Латышев В. В. Известия... // Вестн. древней истории.—1947.—№ 3.—С. 241.
- ⁴⁹ Там же.
- ⁵⁰ Граков Б. Гучаконкоратоменов...—С. 102.
- ⁵¹ Там же.—С. 104—105.
- ⁵² Полін С. В. Зазнач. праця.—С. 27.
- ⁵³ Абасов В. И. Осетинский язык и фольклор.—М.; Л.: Изд-во АН ССР, 1949.—Т. 1.—С. 214.
- ⁵⁴ Древнегреческо-русский словарь.—Т. 2.—С. 1583.
- ⁵⁵ Haak. Op. cit.—S. 1.
- ⁵⁶ Корпус боспорских надписей.—М.; Л.: Наука, 1965.—С. 550—551.
- ⁵⁷ Там же.—С. 35.
- ⁵⁸ Там же.—С. 50.
- ⁵⁹ Там же.—С. 54—55.
- ⁶⁰ Там же.—С. 733—737, 666, 52, 55.
- ⁶¹ Там же.—С. 666, 677—678.
- ⁶² Там же.—С. 696—697.
- ⁶³ Там же.—С. 404.
- ⁶⁴ Полное собрание русских летописей.—Спб., 1843.—Т. 2.—С. 236.
- ⁶⁵ Величко С. Сказание о войне козацкой с поляками.—Киев, 1926.—С. 1.
- ⁶⁶ Семенов-Зузер С. А. Скифская проблема в отечественной науке. 1092—1947.—Харьков, 1947.—С. 17.
- ⁶⁷ Там же.—С. 55.
- ⁶⁸ Трубачев О. Н. Лингвистическая периферия древнейшего славянства. Индоарийцы в Северном Причерноморье // VIII Междунар. славян. конгресс. Славянское языкознание.—М.: Наука, 1978.—С. 402. 5' . славянств. Славянское языкознание.
- ⁶⁹ Трубачев О. Н. Indoarica в Северном Причерноморье: Источники. Интерпретация. Реконструкция // Вопр. языкознания.—1981.—№ 2.—С. II.
- ⁷⁰ Корпус...—С. 404.
- ⁷¹ Кудаковский Ю. Карта.
- ⁷² Трубачев О. Н. «Старая Скифия» (Ἀρχαῖη Σκούφη) Геродота (IV, 99) и славяне: Лингвист. аспект // Вопр. языкознания.—1979.—№ 4.—С. 41.
- ⁷³ Стрижак С. Д. Типері (тасмінче літописне плем'я) // Мовознавство.—1969.—№ 4.—С. 56.
- ⁷⁴ Соловоник Э. И. Сарматские знаки Северного Причерноморья.—Киев: Изд-во АН УССР, 1959.—С. 24.
- ⁷⁵ Березовець Д. Т. Про ім'я посій салтівської культури // Археологія.—1970.—Т. 24.—С. 59—74.
- ⁷⁶ Соловоник Э. И. Указ. соч.—С. 15.
- ⁷⁷ Полное собрание русских летописей.—М.: Изд-во вост. лит., 1962.—Т. 2.—С. 3.
- ⁷⁸ Там же.—Т. 1.—С. 3.
- ⁷⁹ Там же.—С. 236.
- ⁸⁰ Там же.—С. 234.
- ⁸¹ Полное собрание русских летописей.—Спб., 1843.—Т. 2.—С. 234.
- ⁸² Ковалев Г. Ф. История русских этнических названий.—Воронеж: Изд-во Воронежк. ун-та, 1982.—С. 40.
- ⁸³ Полное собрание русских летописей.—Спб., 1911.—Т. 21. Русский хронограф. Ч. 1. Хронограф редакции 1512 года.—С. 327.
- ⁸⁴ Кудаковский Ю. Карта.
- ⁸⁵ Шевальє П. Исторія війни козаків проти Польщі.—К.: Вид-во АН УРСР, 1960.—С. 55, 185.
- ⁸⁶ Колосовская Ю. К. Паннония в I—III веках.—М.: Наука, 1973.—С. 234.
- ⁸⁷ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство.—М.; Л.: Изд-во АН ССР, 1949.—С. 35.
- ⁸⁸ Погодин А. Л. К вопросу о варварских именах на южнорусских греческих надписях.—Спб., 1901.—С. 13.
- ⁸⁹ Вінниця: Ист. нарис.—Вінниця: Обл. кн.-газ. вид-во, 1964.—С. 8.

- ⁹⁰ Радянська енциклопедія історії України.— К. : Гол. ред. УРЕ, 1972.— Т. 4.— С. 7.
- ⁹¹ Отін Є. С. Гідроніми Східної України.— К. : Вища школа, 1977.— С. 77.
- ⁹² Там же.— С. 77—78.
- ⁹³ Корпусова В. Н. Зазнач. праця.— С. 3.
- ⁹⁴ Вязьмітіна М. І. Зазнач. праця.— С. 56.
- ⁹⁵ Абасов В. И. Из истории слов. К скіфо-европейским лексическим связям // Этимология, 1966.— М. : Наука, 1968.— С. 245.
- ⁹⁶ Ковалевская В. Б. Кавказ и аланы.— М. : Наука, 1984.— С. 75.
- ⁹⁷ Дюмезіль Ж. Осетинский эпос и мифология.— М. : Главн. ред. вост. лит., 1976.— С. 9.
- ⁹⁸ Соловьев С. М. История России с древнейших времен.— М. : Соцтранзгиз, 1959.— Кн. 1.— С. 87—88.
- ⁹⁹ Толстова Л. С. Отголоски ранних этапов этногенезиса народов Средней Азии в ее исторической ономастике // Ономастика Средней Азии.— М. : Наука, 1978.— С. 9—11.
- ¹⁰⁰ Отін Є. С. Зазнач. праця.— С. 78.
- ¹⁰¹ Смирнов К. Ф. Сарматы.— С. 9—12 і наст.
- ¹⁰² Орлов А. Указ. соч.— С. 199, 201.
- ¹⁰³ Дюмезіль Ж. Указ. соч.— С. 20.
- ¹⁰⁴ Латинсько-український словник // Злагодів Ю. Кобилянський.— Відень, 1912.— С. 366; Латинсько-російський словник // Сост. А. М. Малинин.— М. : Гос. изд-во іншстр. и нац. сл., 1952.— С. 421.
- ¹⁰⁵ Корпус...— С. 140—141, 728—730.
- ¹⁰⁶ Нариси стародавньої історії Української РСР.— К. : Вид-во АН УРСР, 1957.— С. 216; Смирнов К. Ф. Сарматы.— С. 18.
- ¹⁰⁷ Татищев В. Н. Указ. соч.— С. 413, 417.
- ¹⁰⁸ Повне собирание русских летописей.— Т. 2.— С. 236.
- ¹⁰⁹ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.— М. : Прогресс, 1967.— Т. 2.— С. 30.
- ¹¹⁰ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 103.
- ¹¹¹ Попов А. И. Названия народов СССР : Введение в этнонимику.— Л. : Наука, 1973.— С. 17—18.
- ¹¹² Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А Указ. соч.— С. 365.
- ¹¹³ Абасов В. И. Осетинский язык.— С. 37; Петров В. П. Зазнач. праця.— С. 94; Нейхардт А. А. Указ. соч.— С. 136.
- ¹¹⁴ Древнегреческо-русский словарь.— Т. 1.— С. 1064.
- ¹¹⁵ Абасов В. И. Осетинский язык.— С. 37; Древнегреческо-русский словарь.— Т. 2.— С. 1776.
- ¹¹⁶ Трубачев О. Н. Ранние славянские этнонимы — свидетели миграции славян // Вопр. языкоznания.— 1974.— № 6.— С. 51; Кулаковский Ю. Карта.— С. 27.
- ¹¹⁷ Абасов В. И. Осетинский язык.— С. 37.
- ¹¹⁸ Петров В. П. Зазнач. праця.— С. 93.
- ¹¹⁹ Корпус...— С. 404, 638—639.
- ¹²⁰ Загоровский Е. А. очерк истории Северного Причерноморья.— Одесса, 1922.— С. 5.
- ¹²¹ Древнегреческо-русский словарь.— Т. 2.— С. 1464.
- ¹²² Орлов А. Указ. соч.— С. 198.
- ¹²³ Трубачев О. Н. «Старая Скифия» ... — С. 40.
- ¹²⁴ Абасов В. И. Осетинский язык.— С. 37.
- ¹²⁵ Грантовский Э. А., Раевский Д. С. Об ираноязычном и индоарийском наследии Северного Причерноморья в античную эпоху // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья: Лингвистика, история, археология.— М. : Наука, 1984.— С. 59.
- ¹²⁶ Абаев В. И. Осетинский язык...— С. 17.
- ¹²⁷ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 106, 107.
- ¹²⁸ Петров В. П. Зазнач. праця.— С. 88.
- ¹²⁹ Наак. Ор. сіт.— С. 1.
- ¹³⁰ Петров В. П. Зазнач. праця.— С. 83.
- ¹³¹ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 43, 84.
- ¹³² Древнегреческо-русский словарь.— Т. 2.— С. 1091.
- ¹³³ Оранский И. М. Введение в иранскую филологию.— М. : Изд-во вост. лит., 1960.— С. 61.
- ¹³⁴ Древнегреческо-русский словарь.— Т. 1.— С. 1091.
- ¹³⁵ Татищев В. В. Известия... // Вестн. древней истории.— 1947.— № 1.— С. 265.
- ¹³⁶ Энциклопедический словарь.— Спб., 1896.— Т. 19.— С. 238—239.
- ¹³⁷ Татищев В. В. Указ. соч.— С. 244.
- ¹³⁸ Оранский И. М. Иранские языки.— М. : Изд-во вост. лит., 1963.— С. 21.
- ¹³⁹ Грантовский Э. А. Ранняя история иранских племен Передней Азии.— М. : Наука, 1970.— С. 181.
- ¹⁴⁰ Там же.— С. 75, 89, 92.
- ¹⁴¹ Там же.— С. 190, 194.
- ¹⁴² Кулаковский Ю. Карта.
- ¹⁴³ Наак. Ор. сіт.— С. 1.
- ¹⁴⁴ Грантовский Э. А. Указ. соч.— С. 185.
- ¹⁴⁵ Абасов В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка.— Л. : Наука, 1973.— Т. 2.— С. 62.
- ¹⁴⁶ Энциклопедический словарь.— Т. 19.— С. 238—239.
- ¹⁴⁷ Трубачев О. Н. Лингвистическая периферия древнейшего славянско-ирано-индийской в Северном Причерноморье // Вопр. языкоznания.— 1977.— № 6.— С. 16, 20, 21.
- ¹⁴⁸ Грантовский Э. А., Раевский Д. С. Указ. соч.— С. 60.
- ¹⁴⁹ Трубачев О. Н. О синдах и их языке // Вопр. языкоznания.— 1976.— № 4.— С. 50—51.
- ¹⁵⁰ Трубачев О. Н. Indoarica.— С. 3.
- ¹⁵¹ Орлов А. Указ. соч.— С. 17; Древнегреческо-русский словарь.— Т. 2.— С. 1462—1463.
- ¹⁵² Древнегреческо-русский словарь.— Т. 2.— С. 1464.
- ¹⁵³ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 103.
- ¹⁵⁴ Полное собрание русских летописей.— Спб., 1846.— Т. 1.— С. 236.
- ¹⁵⁵ Орлов А. Указ. соч.— С. 17; Попов А. И. Указ. соч.— С. 17.
- ¹⁵⁶ Татищев В. В. Указ. соч.— С. 245.

ТАВРИ

«Таємничими ї жорстокими»¹, «грубими»² і навіть «дикими»³ вони ввійшли в історіографію нашої країни. Можливо, тому що найдовше чинили опір як скіфо-іранській⁴, так і греко-римській та іншій експансії, рятуючи тем самим не тільки дорогоцінні краплини інформації про абorigенне населення південно-кримського узбережжя й суміжних земель для наступних поколінь, а й ключ для розв'язання численних етнолінгвістичних проблем краю, починаючи від індоарійської

ї кінчаючи східнослов'янською епохами. І хоч ще до нині відомості про мову й назву (автоетонім чи алегіонім?) цього народу дорівнювали майже нульові, йому відводять «центральне місце серед нескіфських компонентів *Скіфії*»⁵.

Одним із перших, хто торкнувся життя й побуту таврів (д.-гр. Τάυροι), глянувши на них як власними очима, так, маєтись, і крізь призму грецької літературно-міфологічної традиції, був Геродот, який писав: «Від *Iстри* йде вже стародавня *Скіфія*, котра лежить на південнь... до міста, що називається *Каркінітідою* (суч. *Еспаторія*.— О. С.)⁶. Далі... гористу країну, що виступає до *Понту*, населяє плем'я *таврів* до півострова, йменованого *Скелястим* (тепер *Меганом*, він же *Чобан-Басті*, за м. *Судаком*; *Крим*.— О. С.)⁷. ...Вище *таврів* і в обlasti, повернутий до східного моря, живуть *скіфи* західніше *Боспору Кіммерійського* і *Меотійського* озера, до ріки *Танаїс*, яка впадає в найвіддаленіший кут цього озера»⁸. Зазначенний тут ономастикон дуже точно вводить *таврів* як у реальній історико-археологічній, так і в бездоганний етнogeографічній контекст, підтверджений пізнішими дослідженнями. Так, вище згадані *скіфи* — це один із чинників майбутньої динаміки *таврів* (порівніть, напр., пізніших *тавро-скіфів* чи *скіфо-таврів*), а *Боспор Кіммерійський* — своєрідне відбиття крізь призму топонімії їхнього легендарного минулого.

Справа в тому, що *кіммерійський* союз племен, до якого примікали й *таври*⁹, розпавшись ще в VIII — VII ст. до н. е. під тиском скіфо-азійських завойовників і відійшовши в основному в *Передню Азію* й, можливо, у *Центральну Європу*, лішив по собі в Азово-Надчорномор'ї ряд відтесніміших утворень із початковим *Кіммер-*. Сюди відносять не тільки суміжні із *таврами* *Кіммерійський Боспор* (суч. Керченська протока), країну *Кіммерію*, *Кіммерійські переправи*, mm. *Кіммерій (-ік)* тощо, а й гору *Кіммерій* у самій країні *таврів*, на що вказував ще давньогрецький географ та історик Страбон (64 або 63 pp. до н. е.— 23 або 24 pp. н. е.)¹⁰.

Уже в VI ст. до н. е. *таври*, тобто населення гірського Криму (д.-гр. Ταύρική «Тавріка»¹¹), мали своїх царів і користувалися незалежністю. Це видно хоч би з того, що під час відомої скіфо-перської війни 515 р. до н. е. вони разом із *неврами*, *агафірсами*, *меланхленами* й *андрофагами* відмовились підтримати дуже сильних у цьому регіоні *скіфів* і їхніх союзників *будинів*, *гелонів* та *савроматів*¹². Не виключено, що таке групування племен відбивало не тільки тогочасний політичний стан речей, а й хоч би частково, етнічну їхню спорідненість (пор., «скіфомовність» *гелонів* і *савроматів*)¹³. Принаймні ж формально *таври* та інші «нейтралісти» свою відмову пояснюю-

вали агресивністю *скіфів*, їхніми вторгненнями в країну *персів* тощо¹⁴.

Гори (Ταύρική ὅρη)¹⁵, де жила основна частина *таврів*, Геродот згадує у зв'язку з тим, що звідти й «до найширшої частини *Меотійського озера*» було прокопано дітми «сліпих» скіфських рабів і *скіфянок* рів для оборони від *скіфів*, які поверталися після невдалих 28-річних воєн у *Передній Азії*¹⁶. Ці гори локалізують уздовж південно-західного узбережжя Криму, приблизно від Севастополя южніше до Феодосії¹⁷. Саме тут греки вперше познайомилися з *таврами*, що підібно й спричинилися до виникнення назви їхньої землі (лат. *Taurica*)¹⁸, вона ж у середні віки — *Таурія* (с.-лат. *Tauria*), а після приєднання до Росії 1783 р. — *Тавріда*¹⁹. Місто, засноване греками на півострові, відвоюваному в *таврів*, дістало назву *Херсонеса* (*Таврійського*), *Херсоніс* (Ταύρικής; збереглися його руїни в районі м. Севастополя). На півночі *таври* межували із *царськими скіфами*, що пізніше створили тут *Скіфське царство* (із столицею в *Неаполі Скіфському*; є залишки на околиці м. Сімферополя), яке в III — II ст. до н. е. постійно обмежувало стародавню *Тавріку*. Наприкінці II ст. до н. е. її підкорило *Боспорське царство*, а в 2-й половині I ст. до н. е. — *римляни*²⁰ (від тих часів лишилися цікаві епіграфічні пам'ятки, пов'язані з *таврами*).

Цей народ, як і всякий інший, мав своїх богів, своєрідні звичаї, традиційні заняття. *Таври*, за Геродотом, жертвували богині *Діві* (Παρθένῳ) всіх потерпілих від корабельних аварій та *еллінів*, захоплених у віддзеркалених морі. «Божество, якому вони приносять жертви», — це *Іфігенія*, дочка *Агамемнона*²¹, аргоського царя, що, за *Іліадою* Гомера, керував військом *ахейців* під час *Троїанської війни* (XII ст. до н. е.). Культ цієї богині засвідчено її у самому *Херсонесі Таврійському*, зокрема в «присязі херсонітів»²² (1-ша половина III ст. до н. е.), що, очевидно, свідчить про певну тут домішку *таврів*. Греки отожнювали *Діву* із своєю богинею Артемідою, серед епітетів якої були і *Тавропола* (пор. ταύρο-πόλες «шанована в *Таврії*»), і, разом із тим, — «половальниця на биків»²³, власне, *турія*, що спричинилося як до псевдоявлення походження назви *Тавріка* («*Тавріда*») та її етимона, так і до подальшого розвитку грецької міфології, власне, до перенесення дії відомого міфу із *Греції* в Крим: співзвучність слова *Тавропола*, виниклого в зв'язку з тим, що Артеміда була «володаркою» звірів, точніше, биків (пор. д.-гр. ταῦρος «бик»), народноетимологічно, а потім і міфологічно прив'язала до *Тавріки* культ Артеміди *Таврополі*, відомий в *Елладі* ще за міkenської доби, коли греки не знали дороги в Крим²⁴. *Іфігенія в Тавріді* «лишила Криму теперішній *Партеніум* під Аюдагом і міс *Партеніум*

(тобто «мис Діви») біля Георгіївського монастиря. Там ще не дуже давно мандрівники бачили... храм цюгливої богині... і стародавні бронзові дошки, на яких було зображене трагічну історію Агамемнових дітей²⁵. Очевидно, міфологічний сюжет про Артеміду *Таврополу*, культ якої в Стародавній Греції супроводжувався людськими жертвами, будучи «локалізованим» у *Тавріці*, штучно прив'язав епітети «грубі», «дики», «жорсткі» до *таврів*.

Поховальний інвентар *таврів*, виявлений під час археологічних розкопок, зокрема датований V і наступними століттями до н. е., свідчить про посилення їхніх зв'язків, які лінією набирали етногенетичного характеру, із *скіфами*. Значно по- казовішими у цьому плані були *таврсько-північнокавказькі паралелі*, за якими дехто вбачає етнічну спільність відповідних племен (свідчення кобанської та кизил-кобинської культур)²⁶. На цьому фоні не позбавлене наукового інтересу й географічне поширення онімів із компонентом *Тавръ*, засвідченіх пізніше, зокрема в згаданій епіграфіці *Болгарського царства*. Так, у м. Керчі (кол. *Пантікапей*, одна із «столиць» *кіммерійців*²⁷) виявлено кілька написів I ст. н. е., два з яких було присвячено «великому цареві *Аспургу*, другові *римлянам*», що царствував над усім *Болгаром*, *Феодосією*, *сіндами*, *меотами* (*майтами*), *тарпетами*, *торетами*, *песесами* й *танайтами* за підкорив *скіфів* і *таврів* (*Ταύρος*, *Ταύρους*)²⁸. На третьому підзначено його виготовлення при *Перісаді*, правителеві землі між крайніми рубежами *таврів* (*Ταύρου*) і кордонами *Кавказької землі*²⁹. Четвертий свідчить, що під ним лежить «чолов'ик... родом *тавр* (*Ταύρος*). Ім'я ж йому *Тихон* (*Τιχών*)»³⁰.

Крім етнічних боспорська епіграфіка знає також особові імена цього кореня. Якщо етноімі загалом не виходять за межі сучасного Криму, то відтінкомі антропонімі сягають на півдні м. Аяні (антична Горгіппія) Краснодарського краю, на півночі — с. Нельговки (кол. *Танаїс*) Ростовської обл.; пор. аянський *Діձас*; *Ταύρος* («Дад, син *Таврея*»)³¹, а також знайдений у районі г-ща *Танаїс*, тобто поблизу місця впадіння Дону в Азовське море, *Φρονέσφρος Ταχχέων* («Фарноксафра, сина *Таврея*»), «який жив при цареві *Рескуноріді*, синові великого *Савромата*»³². Показово, що ім'я по батькові *Ταρρέα* — *Ταυρέօν* вказує на зв'язки з *таврами*, а особове ім'я *Δάձաս* має *закавказькі* аналогії; пор.: *Dadā* — субарське ім'я часів третьої Урської династії; вірм. *Dadē* (*Dadiū*), хуррітське *Dada* (із м. *Arziza*), груз. *Dadiani*, *Dadeškeliani*, хетський теонім *Datta* // *Tatta* тощо³³. Наведені тут приклади свідчать, що *таврські* зв'язки виходять за межі Криму й сягають так чи інакше не тільки перед-, а й *закавказьких* районів.

Із розвитком *тавро-скіфських* взаємозв'язків *таври* поступово витіснялися *скіфами*, об'єднувалися з ними, асимілювалися. Цей складний і тривалий процес, очевидно, і відбився з етнотім-композитів *тавро-скіфи*, як стали називати на рубежі нової ери населення Криму й суміжних територій. Так, у городищі *Фанагорія* (на Таманському півострові) знайдено мармурову плиту з написом, зробленим «при *Тіберію* *Рескупоріді*, цареві всього *Боспору* і *тавро-скіфів*» (*Ταύροβριθό(ν)*). Напис, на думку дослідників, цікавий тим, що він уперше в епіграфіці засвідчив цей етнотім, фіксований античними письменниками й до того³⁴. Так, якщо цей напис, гадають, зроблено після перемоги *Савромата II* над скіфами й приєднання *Тавріки* (горського Криму) до *Боспору*, а отже, поширення влади його царів на все *Скіфське* царство в Криму, що датують III ст. н. е.³⁵, то alexandriйський географ Клавдій Птолемей знову *тавроскіфів*, які жили на Ахіловому Бігові³⁶ (Гендерська коса) на ціле століття раніше. У II ст. н. е. *тавроскіфи* здійснили великий похід (рос. «нашествие») на грецьку колонію *Ольвію*. Країну, населену цим змішаним людом, звали *Тавроскіфією*.

Трохи раніше нововинклій етнотім-композит стає відомим з іншим порядком компонентів. Наприклад, римський історик I ст. н. е. Пліній Старший, торкаючись *Тавріки*, зазначав, що в ній, у горах, живуть *скіфотаври* (*Scythotauri*)³⁷, які на заході межують із *Херсонесом*, а на сході — із *Сапархською Скіфією*; що в тому ж регіоні є mm. *Тафри*, *Гераклес-Херсонес* (колишня *Мегаріка*), яка зберегла грецькі звичаї й дісталася від *римлян* «свободу»³⁸; пор. ще *елліно-скіфи*. За згадженням того самого автора, в тодішній *Тавріці* жило «тридцять племен, із них двадцять троє у внутрішніх областях»³⁹. Можливо, такий поділ на «зовнішні» (узбережжі, а отже, *таврські*) і «внутрішні» (степові, *скіфо-іранські?*) є не випадковим: він чи не є ізочним свідченням переваги «скіфів» (23 етнотім?) над «таврами» (7 племен) у *скіфо-таврському* конгломераті. Не дивно, що автор IV ст. н. е. Амвросій, перераховуючи племена, підвидні *римлянам*, поряд із *скіфами-кочівниками* називає вже не *тавроскіфів*, а *тавр(ий)ських скіфів*⁴⁰.

Із завоюванням Криму *готами*, які в 2-й половині III ст. н. е. розгромили античні держави *Tira*, *Ольвію*, *Боспор* тощо, а потім були в основному витиснені із Північного Надчорномор'я на захід *гуннами*, *слов'янами* та іншими народами, прихідці змішалися з місцевими племенами *скіфського* (*скіфо-аланського*, *сарматського*) й *таврського* походження. Нохажинниклі так звані *кримські готи* Південного узбережжя будали, ймовірно, нащадками «огречених» і настільки ж сарматизованих *скіфів* і *таврів* (*тавро-скіфів*) із домішкою аланів і *готів*⁴¹.

Вважають, що нововинникій і вперше згаданий у VI ст. н. е. Прокопієм Кесарійським хоронім (назва країни або області) *Дорі*, «яка може бути локалізованою лише на морському узбережжі Таврії», а отже, й ойконім *Дорос* (їого ототожнюють із назвою м. *Мангупа, Крим*), згаданий 787 р.⁴², є нічим іншим як готським «перекрученням» *Тафро*, *Тафра*, *Тафро* (відповідно «таври», «Таврія», «тавр»); пор. ще варіанти *Даура*, *Дора* й под.⁴³ Очевидно, згадувані Прокопієм Кесарійським «скіфи таври», що нібито в VI ст. н. е. займали «всю країну, частину якої ще й тепер звуть «Таврікою», були насправді лише давньою традицією⁴⁴, бо ще раніше, напр. у V ст., в анонімному Нериплі Понту Евксинського таврами названо вже аланів⁴⁵. *Таврами*, *скіфами*, *таоро-скіфами*, *кіммерійцями* ї павіть *гіпербореями* згодом при дворі візантійських імператорів називали стародавніх *русі* (принаймні починаючи з X ст.)⁴⁶. Самі ж руси себе з таврами не ототожнювали, ставлячи їх (у формі *Тавріані*, із римсько-візантійського *Тафрасініς*) між *карматами* й *Скіфією*⁴⁷, пор. ще м. *Тавріан* на південному сході Італії (принагідно зауважимо, що *Італія* — чи не єдина західноєвропейська країна, яка має в своєму топоніміконі ще й назву поселення, похідну від контактного з таврами етноніму *Кцицірою*; ідеться про м. *Кіммерій*, поблизу Авернського озера)⁴⁸. По-різному пояснюють походження аналізованого етноніму. Дехто вбачає у ньому той самий корінь, що й у слові «тавро» (мовляв, *таври таврували худобу*), насправді ж, це порівнянно пізнє запозичення з тюркської; пор. тур. *tırga* «монограма султанів»⁴⁹. Інші відшукують в ньому зв'язок із давнім кримським топонімом *Тафри*; пор. у Помпіонія Мели: «...земля *саттархі* і *таврів* має вигляд півострова. Смуга землі між цією (Каркінітською). — О. С.) затокою й *Меотидою* називається *Тафри*⁵⁰ (сучасний Перекоп) і відповідно в Плінія Старшого: «...від *Керкінітської* затоки починається *Тавріка*... на самому перешинку розкинулось місто *Тафри*... За *Тафрами* в глибину континенту живуть *авхети*⁵¹. Цей топонім навіть вживали в етнонімному «значенні»: «...від *таврів* (!? — О. С.; а *Тарірис*) у напрямі до середини континенту сидять *авхети*⁵². Очевидно, тут відбулося переосмислення: *тафро* «рів» > *Tarhris* (назва географічного об'єкту за співзвучністю спрійняття як найменування племені чи навпаки).

Із глибокої давнини, як це видно з міфу про *Іфігенію* в *Тавриді*, й до наших днів дожило пов'язування *таврів* із грецьким *тафро* «бик»⁵³. Дехто з цього приводу висловлюється не так прямолінійно: «Може вважатися доведеним, що ні сам етнонім *Тафро* «таври», ні назви гір у Криму *Тафрикі* брї не були туземними назвами, а походять так чи інакше з грецької культурної традиції»⁵⁴. Із цим, очевидно, слід погодитися в тому пла-

ні, що згадані утворення походять не з грецької мови, а лише з грецької (а точніше, мабуть, із логрецької) «культурної традиції». Дійсно, назвати цілій народ «биками» («турами») більш пік дивно, хоч середньовічна «етимологія» й скильна була до таких побудов⁵⁵. Можливо, не зайні буде відзначити, що для таких «пояснень» на перешкоді стоять не тільки семантичні, а й чисто фонетичні міркування. Якби носій цього етноніму пов'язували його з гр. *taύρος* (пор. лат. *taurus*, літ. *taūras* «буйвол», «тур», д.-prusьк. *tauris* «зубр» тощо), то в період *тавро-скіфського* (*скіфо-таврського*) симбозу місцевого населення, коли постійно наростали іранські, а з появою *готів* — і германські впливи, мали б позначитися на аналізованій (відповідної) системі особливості вимови етимологічних відповідників «реконструйованою етимонові» (пор.: скіф., власне, сак. *stūra* «тварина», согд. *stōr «домашня тварина», авест. *staorga* «бик», «велика рогата худоба» і т. ін.). Особливо показовим є те, що за готського панування місцеві оніми *Тафро*, *Тафрі* і под. набули (відповідно до германського перебою приголосних) форм типу *Дорос*, *Дорі*, *Даура* й под. (див. вище), а не стали зближатися із гот. *stūr* (пор. ще: давньонімічне *stjōrt*, д.-саксон. *stjor*, пім. *Stier*) «бик» тощо⁵⁶.

Виводили *Тавріку* й від фантастичного «Тавріка» (пор. д.-гр. *εὐρύχη*, перфект до *εὐρίσκω* «знаходити, виявляти, відкривати» й под.)⁵⁷, мовляв, цей «край був для греків знахідкою»⁵⁸, принесаючи, очевидно, «деривацію» етноніму із топоніму, а не навпаки, як це буває за нормальних обставин.

Гадаємо, розв'язання таврської проблеми треба шукати в якійсь іншій мовній системі. Цікаві висновки напрошується при зверненні до деяких ще неапробованих у науці свідчень таврсько-боспорської епіграфіки. Ідеться про антропонім типу *Тафрохоз*, один із носіїв якого жив за часів Тіберія Юлія Савромата (105 р. н. е.) за 4 км на північний захід від сучасної станції Запорозької Краснодарського краю (Таманський п-в)⁵⁹, а другий — у III ст. до н. е. в малоазійському м. Траллес (крайній Лідія)⁶⁰. Антропонім, виявлений на Тамані, де вперше в епіграфіці було зафіковано її епонім *Тафрохозфі* (див. вище), є явною незвичайною. Увіходячи в північнокавказьку групу утворень на *Тавр*- і територіально тяжіючи до кримської *Тавріки* і *таоро-скіфів*, він однозначно є не тільки прямовою копією малоазійського особового імені, а й одноструктурним відповідником кельтському етноніму *Taurisci*⁶¹; пор. ще: *Кирич* то *«кіммерійці*» й кельт. (германське?) *Кінбрі*⁶². Геродотові *Неркої*⁶³ і *кељти Nervii*⁶⁴. Так, зрештою, й самих *таврів* можна очевидно, розглядати як протогаріані до кельтсько-лігурійських тавринів (лат. *Taurini*; пор. д.-р. літон. *Tavriani*

«таври»; див. вище), які за часів Ганибала жили в так званій Цизальпійській Галлії, що розкинулась біля підніжжя Альп і витоків р. *Паду*. Центром цієї Галлії була *Augusta Taurinorum* (суч. *Турін*)⁶⁵.

Отже, відзначений тут онімікон на *Тавр*, Кімфэр (// Кімбр). Гéл- виявляє принаймні три комплексні ареали: північнонадчорноморський, західноевропейський і малоазійський, крім дуже продуктивної групи (див. далі) на Тавр- тут маємо ще р. *Галію*, вона ж *Галіс* (суч. Кизил-Ірмак), яка впадає в Чорне море⁶⁶. Нарешті, (лат. *Halys*, гр. ‘*Άλυς* як уже зазначалося, *Мала Азія* була об’єктом тривалої навали *кіммеріїців*, в пам’ять про що тут було навіть найменовано м. *Кіммеріду* (кол. *Антандр*) у *Місії*⁶⁷) (на північ від *Лідії*; див. *Antandros*)⁶⁸. Дуже важливим є тобі факт, що р. *Галія* (-ис) обмивала *Галатію*⁶⁹, населену *галатами*. *Галати* (д.-гр. *Γαλάται*) — це кельтське плем’я, відоме, напр., у 2-й половині I тис. до н. е. й на території сучасної України, Наддунайщини тощо. У надчорноморській епіграфіці (декрет кінець III — початок II ст. до н. е. на честь Протогена) відзначено той факт, що *галати* в союзі зі *скірами* готували напад на *Ольвію*⁷⁰. У цьому світлі не зайвим буде нагадати, що «бронзова цивілізація» басейну р. Кубані, до якого належить і Таманський півострів, подає такі важливі аналогії до «цивілізації *Галаштату*», «що важко повірити, начебто вони аж пікн не з’я зані»⁷¹ між собою. Прилагідно відзначимо, що науці вже давно відомі спроби нов’язати кримських *таврів* із кельтським світом. Іх разом із *неграми*, *будинами*, *амазонками*, *скіфами-хліборобами* (й *орачами*), а також рядом малоазійських народів зачисляли до «*кіммеріїв-кельтив*»⁷². Однак у цьому питанні ще багато неясного, зокрема, походження самої «кельтської» етнонімії (ширше, опімії) із компонентом *Тавр*. Чи не є вона (мало)азійського походження? Відомо, що через усю *Малу Азію*, більше того, перетинаючи всю знайому античному світові *Азію*, проходить гірська система, відома під пазвовою *Тавр*⁷³, вона ж тепер *Торос* (тур. *Toroslar*)⁷⁴ у давніх греків (II ст. до н. е.) *Ταύρος*⁷⁵; пор. «готські *Дорос* у *Таврійських горах* (*Крим*; див. вище). За словами Страбона, (мало)азійський *Тавр*, що ділиться на багато частин, у яких живуть різні народи, зокрема *вірмени*, *парфяни*, *мідяни*, *кілікійці*, *пісіди*, частина *каппадокіїв* тощо, дає початок і вже загаданій р. *Галії*⁷⁶. Пройшовши через *Мідію*, *Вірменію*, *Каппадокію* і багато інших країн, *Тавр* сягає на ході *Інді*, а його скромні частини носять назви: *Парапатіс*, *Емод*, *Імай...* і *Канев*⁷⁷.

На думку Помпонія Мелі (I-ша половина I ст. н. е.), *Кавказькі* гори називаються ще *Таврійськими*, *Мосхськими*, *Корасійськими*, *Каспійськими*, *Керавнами* тощо⁷⁸.

Таврами, або *Таврськими горами*, називає (мало) азійський *Тавр* і Пліній Старший, який у ньому виділяє крім *Імая*, *Емода*, *Паропаміза* (так!) ще *Цірцій*, *Хамбади*, *Ааріадри*, *Хаотр*, *Орегі*, *Ороанди*, *Ніфати...* і в найвищій частині — *Кавказ*⁷⁹. Гори *Тавр(и)* мають у своєму складі проходи *Вірменський*, *Каспійський*, *Кілікійський*, відоги *Гірканські*, *Каспійські*, а також («ліворуч», тобто на заході) *Паріадрські*, *Мосхійські*, *Амазонські*, *Коракські*, *Скіфські*, а все разом по-грецькому *Керавнські*; *Таврським* звався й один із морських шляхів, який вів до Александриї⁸⁰ (Египет).

Таким чином, *Таврійські* (Кримські) гори разом з *Каоказькими* (вони ж також *Таврійські*) їх малоазійським *Тавром* (або *Таврами* чи *Таврськими горами*) складають одну оронімну систему; пор. ще *Антітавр* — частина так званого Центрального *Тавру* (відомі їце: *Західний*; *Східний*, або *Вірменський*; *Північний*, *Внутрішній* та інші *Таври*)⁸¹. Крім чисто мовного зв’язку, між цими оронімами є також зв’язок історичний; порівняйте відетнійші варіанти назви *Каоказьких* (*Таврійських*) гір типу *Скіфські*, *Амазонські* тощо, похідні від назв *скіфів*, *амазонок*, які стосуються *Таврійських* (*Кримських*) гір; поблизу них фіксують *скіфів*, основне населення *Скіфської* держави *Криму*, легендарних *амазонок*, що нібито висадились у *Кременях* «на березі *Месотиди*»⁸², де жили й посії *таврської* антропопімії.

Але здається, найцікавішим і, разом з тим, найпоказовішим у цьому омонімному комплексі є паралелізм *Ороанди* // *Ореанди* (*Оріанда* й под.).

Як відомо, на південному узбережжі Криму, неподалік від *Ялти* і поряд із *Лівадією* (пор. д.-гр. *λίβις*, -άδος «волога, вода, джерело») розмістилося селище міського типу *Ореанда*. «Кримські історики й археологи, — пише один із місцевих краєзнавців, — не без підстав вважають, що назва «*Ореанда*» виникла в глибокій давнині. Тим більшій інтерес викликає походження цього слова. Що ж воно означає в перекладі? На жаль, відповіді на це питання поки що немає. Невідома й мова належність топоніму»⁸³.

Видатний дослідник кримської старовини А. Л. Бертьє-Делагард вказував, що ця назва належить до мови місцевих жителів — спадкоємців найдавнішого населення південно-кримського узбережжя — *таврів*, сліді яких (а також їхніх попередників) було виявлено під час археологічних розкопок в *Ореанді*⁸⁴ «Реаліза» пих зодіягів, очевидно, підтверджується наявністю назви *Ореанда* в малоазійських *Таврах*; пор. ще варіант *Урьянда* *«Ореанда»* й под. в *Криму*.

На такий збіг, як і на наявність етноніму *таври* у *Вірменському Таврі*, власне, в історичній області, відомій під назвою

Тарон⁸⁵ (< *Taughon), досі, здається, ніхто не звернув уваги. Останнє ж найменування цікаве не лише генетико-етимологічними зв'язками з кримським оніміконом на **Тавр** – а й палеокінностю до контактної зони з народом *rafa* // *bala* «*полацік*»⁸⁶, звідки *Палуні*⁸⁷, назва області, в якій жили брати *Kyap*. *Хореан* і *Мелтей*. Найдивовижніше в усьому цьому те, що й цей хоронім, і ці брати мають дуже схожих відповідників на Наддніпрянщині (пор. літоп. земля *Поляне*, де жили «браць» *Кыц*, *Щек* і *Хориев*⁸⁸; укр. -ів = вірмен. -ան).

Синонімічно до назви **Тарон** вживався також хоронім *Tarberunī* (Tarberuni), що перекладається як «*Tarpīdsc̄a*» область, де жили таври, або *taertr̄kī* роди (племена), по-вірменському *Tauribirani*. Сам **Тарон** звався під *Taru* (Ізгіферан) і *Turyuberan* (Turyuberan), у яких початкове *Tig-/-Tag-* походить від давнього *tavr*, і перебуває в генетичному зв'язку з назвою гір *Taurus* «**Тавр**» (в основі, гадають, семітське *t-v-r*). Друга частина цих назв -*beran* є формою множини від вірменського *ber* «рід»; її утворено за допомогою суфікса *-ap*, характерного для вірменської й грузинської мов.⁸⁹

Поки що важко судити, чи були безпосередньо пов'язані між собою кримські і вірменські *таври*: відомий вірменський елемент дозаселення в середньовічній *Тавріці* є підто пізнім, щоб на його основі робити певні висновки, а стародавні греки нічого про *вірменів* у Криму не знали. Тому ці два однаковіх етноніми, можливо, виникли незалежно один від одного на базі спільної оронімії, що, як уже зазначалося, входить в одну макросистему. Наявність паралелізму *Ороанди* // *Ореанда* може пролівати світло на шляхи дозаселення *Тавріки*, про яку відомо як про об'єкт грецької й догрецької колонізації переважно з *Малої Азії*.

Уже згаданий нами Помпоній Мела вказує, що гори *Ороанди*, будучи частиною малоазійських *Таврів*, межували з *Ніфатами*⁹⁰, які проходили через *Likia*⁹¹, пайпівденнішу країну *Малої Азії* на схід від острова Родос. *Likia* ж (нім. Lykien)⁹², входячи до системи *Taura* (*Taurus*), межувала в різний часи на півночі з *Lidēto* й *Pisidēlo*, а на північному заході – з *Карією* й *Мілетом*. *Мілетяни* ж, вихідці з *Miletu*, були основними колонізаторами Північноподчорноморського узбережжя. Це воїни заснували згадані нами *Ольвію*, *Феодосію*, *Пантікапей*, *Парфеніт* та багато інших поселень⁹³. Можливо, що ними було записано в *Тавріку* її оронім *Ороанди*, згодом трохи переінакшений. Тому, мабуть, не буде великою помилкою, якщо першу його частину пов'язати з д.-гр. *θρός*, іон. *θύρος*, -eos «гора, підвищення»⁹⁴, що ж до його другої частини (-анди), то порівняйте її з ἀνδεῖον «діліти, розподіляти»⁹⁵ і т. ін. того самого походження. Тоді *Ороанда* (звідки *Oreanда*

ї под.) — це «Гірське відгалуження» *Таврів* (відновідно *Таврійських гір*)?

А що ж таке *Таври*?

На думку деяких дослідників, цей оронім походить від слова, взятого з однієї із східних (азійських) мов⁹⁶, у значенні «гора»; пор. семіт. *tūr* «т. с.⁹⁷ У такому випадку в основі давньогрецького етноніму *Τεῦροι*, морфологічно оформленого відповідно до тогочасної моделі назв народів, лежить семема «горянин»⁹⁸, досить продуктивна в світовій етноНМ.

Слід відзначити, що формально «семантичний» паралелізм лексем *τεῦρος* // *Τεῦρος* «бік» // «**Тавр**» є характерним не тільки для давньогрецьких джерел⁹⁹. Відомін його простежується і на слов'янській території; пор.: з одного боку, ст.-сл. *ту́ръ*, д.-р. *търъ*, рос. ї укр. *тур*, ч., словац., п., в.-луж. ї *н-луж. tur* (при полаб. *tārū*) *туръ*¹⁰⁰, з другого — зафіксований у Східній і Центральній Європі, зокрема в північнослов'янському ареалі, його оронімі ммофони (?): на Новгородщині, що багатима своїми діалектними рисами перекликається із Середньою Наддніпрянщиною, як і на інших територіях від Дніпра й до Одри, зафіксовано чимало власних назв гірських і бургристих місцевостей із компонентом *тур-* типу ур. *Туровъе*, гірка *Турска*, гора *Тур'я* й под.¹⁰¹ Що ж може за всім цим ховатися? Чи не ті зв'язки населення Східної Європи із Закавказзм і Передньою Азією, що датуються уже висвітленою нами епохою *кіммерійсько-скіфських* вторгнень як у райони *Тавра*, так і значно південіше чи східніше, власне, до *Ассирії* й *Уарту*, котрі (як держави) ї загинули внаслідок цих вторгнень? На цьому фоні, можливо, є досить показовими ойконімами типу *Кімміра* в районі *Bīt-Hambar* на схід від р. *Tigras*¹⁰² (Месопотамія) й давньоруських *Триполь*, він же *Тръполь*, *Траполь* (суч. с. *Трипілля*), а також *Халепъ* (тепер с. *Халеп'я*) на Кіївщині¹⁰³, що перекликаються з близькосхідними *Триполі* (*Tripolis* і под.) у Фінікії та *Аллено* (*Aleppo*, *Haleb*, *Hablab* тощо)¹⁰⁴ басейну *Ефрату*, що також перетинає *Тавр*¹⁰⁵.

Кіммерії (*кіммेри*) й *саки* (*скіфи*) наприкінці VIII ст. до н. е. зробили «сильний» вплив на історичне становлення вірменського народу.. Не може бути сумніву, — пише відомий вірменський мовозванець, — що серед цих *кіммерів* і *саків*, які рухалися з півдня Росії по Кавказу в райони *Малої Азії*, *Уарту* й т. ін., були й слов'янські (?) — *O. C.* — племена. В усікому випадку частина *скіфів-саків*, що повернулася звідси в південні райони Росії, могла багато чого засвоїти за цей час (VII — VI ст. до н. е.) у місцевих стародавніх *малоазійців* чи *іранців*¹⁰⁶.

Судачи з фонетичних, лексичних та інших процесів (пор. ще вірменський бог *Ара* й слов'янський *Ярило*)¹⁰⁷, ця гіпотеза

може стосуватися насамперед північнослов'янських територій (*taur- > tur-). Що ж до, власне, *Таврікі*, а отже, *й таврів*, то тут схоже на дію інших «закономірностей». Треба гадати, що тут з'явили ще глибше (пор. дотаврська археологія, напр., у районі згаданої нами *Ореанди*). Відомо, що греки — не перші завойовники Південнокримського узбережжя. До них тут побували *каріїці*. Більше того, останні, проходячи через *Босфор Кіммерійський*, досягали навіть гирла *Танаїса*, як це вказував *Плітій*¹⁰⁸, де воини заснували с. *Каріп*¹⁰⁹, що дублює назву країни південно-західної частини *Малої Азії* з центром у м. *Галікарнасі* (*Καρίς*, іон. *Καρόν*)¹¹⁰. Живучи «по цей бік ріки Галісур»¹¹¹, на схід і південний схід від *Мілету*, зокрема на узбережжі *Середземного моря*¹¹², де, власне, й починається *Тавр* (*Таврі, Таврські гори*), і будучи відважними мореплавцями, *каріїці*, етніонім яких виводять від іndoевропейського *kočer- // *k'ocer- «сильний», «герой» (має найближчих відповідників у кельтських мовах; пор. гальське особове ім'я *Кабарос*, кімврське *cawr*, корнуельське *cāig* «велетень», середньоірландське *cōgraid* «герой» тощо)¹¹³, були за часів *Міноса*, як твердить Геродот, «наймогутнішим народом»¹¹⁴.

Пануючи, слідом за сусідами-фінікійцями, на Середземному, Чорному й Азовському морях, вони могли перенести на нове місце не тільки назву своєї країни, як це вони зробили у *Фракії* (тут була гавань *Карія*)¹¹⁵ і в бас. *Меотиди* (одноменне поселення біля гирла Дону), а й назву своїх гір. Переосення оронімів у процесі етнічних завоювань і міграцій — явище досить помітне; пор. ще раз у давньоруському літописанні про *Карпати*: «...до Понетьского мора, на польноцінніа страны Дунаи Дынѣстръ, и Кавкасиския (кавкасийския) горы, рекше Оугорьския»¹¹⁶. Утворення етніонімів від оронімів належить до одних із найпоширеніших явищ.

¹ Трубачев О. Н. Лингвистическая периферия древнейшего славянства. Индоевропейцы в Северном Причерноморье // Вопр. языкоznания.—1977.—№ 6.—С. 16.

² Живописная Россия.— Спб.; М., 1898.— Т. 5.— Ч. 2.— С. 14.

³ Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон.— Спб., 1901.— Т. 32.— С. 468.

⁴ Трубачев О. Н. Таврские и синодометские этимологии // Этимология.—1977.— М.: Наука, 1979.— С. 127—129.

⁵ Трубачев О. Н. «Старая Скифия» (*Ἄρλαῖτ Σκυθῶν*) Геродота (IV, 99) и славяне: Лингвист. аспект. // Вопр. языкоznания.—1979.— № 4.— С. 29.

⁶ Бузескул В. П. Студіювання стародавності Північного надбере́жжя і їхня вага з погляду грецької та світової історії // Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія.— К., 1927.— С. 167.

⁷ Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия. Ист.-геогр. анализ.— М.: Наука, 1979.— С. 76.

⁸ Довлатур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота: Тексты. Перевод. Комментарий.— М.: Наука, 1982.— С. 139—141.

⁹ Смирнов А. П. Скифы.— М.: Наука, 1966.— С. 37—38.

¹⁰ Покровский О. И. Геродот та Арістей // Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія.— К., 1927.— С. 330.

¹¹ Древнегреческо-русский словарь / Сост. И. Х. Дворецкий.— М.: Гос. изд-во иностран. нац. словарей, 1958.— Т. 2.— С. 1605.

¹² Геродот. История в девяти книгах.— М.: Наука, 1972.— С. 212.

¹³ Там же.— С. 216, 214.

¹⁴ Там же.— С. 216.

¹⁵ Трубачев О. Н. Таврские...— С. 128.

¹⁶ Геродот. История...— С. 187.

¹⁷ Довлатур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 205.

¹⁸ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.— М.: Прогресс, 1973.— Т. 4.— С. 8.

¹⁹ Радянська енциклопедія історії України.— К.: Гол. ред. УРЕ, 1972.— Т. 4.— С. 247.

²⁰ Там же.— С. 248.

²¹ Довлатур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 140, 141.

²² Бузескул В. П. Зазнач. праця.— С. 174, 175.

²³ Мифологический словарь / Л.: Учпедгиз, 1959.— С. 25, 86—87, 131—137.

²⁴ Там же.— С. 25, 86—87, 136—137.

²⁵ Живописная Россия.— С. 188—189.

²⁶ Довлатур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 243—245.

²⁷ Бузескул В. П. Зазнач. праця.— С. 167.

²⁸ Корпус боспорских надписей.— М.; Л.: Наука, 1965.— С. 46, 47.

²⁹ Там же.— С. 112.

³⁰ Там же.— С. 113.

³¹ Там же.— С. 682.

³² Там же.— С. 737.

³³ Капанян Г. А. Историко-лингвистические работы.— Ереван: Изд-во АН АрмССР, 1975.— С. 298.

³⁴ Корпус...— С. 578—579.

³⁵ Там же.

³⁶ Античная география / Сост. М. С. Бондарский.— М.: Географгиз, 1933.— С. 321.

³⁷ Каллистов Д. П. Северное Причерноморье в античную эпоху.— М.: Учпедгиз, 1952.— С. 169.

³⁸ Соловий Е. И. Про значение терміна «таврскіфи» // Археологічні пам'ятки УРСР.— К.: Вид-во АН УРСР, 1962.— Т. 11.— С. 154, 155.

³⁹ Античная география.— С. 248.

⁴⁰ Соловий Е. И. Зазнач. праця.— С. 154.

⁴¹ Домбровский О. И. Средневековые поселения в «Исары» Крымского Южнобережья // Феодальная Таврика.— Київ: Наук. думка, 1974.— С. 8, 16—17.

⁴² Боранов И. А. О восстании Иоанна Готского // Феодальная Таврика.— Київ: Наук. думка, 1974.— С. 152—153.

⁴³ Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія.— К., С. 360.

⁴⁴ Петров В. П. Этногенез слов'ян: Джерела, етапи розвитку і проблематика.— К.: Наук. думка, 1972.— С. 37.

⁴⁵ Абаев В. И. Осетинский язык и фольклор.— М.; Л.: Изд-во АН ССР, 1949.— Т. 1.— С. 231.

- ⁴⁶ Бибиков М. В. К изучению византийской этнографии // Византийские очерки.— М. : Наука, 1982.— С. 151, 152.
- ⁴⁷ Полное собрание русских летописей.— М. : Изд-во вост. лит., 1962.— Т. 1. Лаврентьевская и Сузальская летопись по Академическому списку.— С. 3.
- ⁴⁸ Ельницкий Л. А. Киммерийцы и киммерийская культура // Вестник древней истории.— 1949.— № 3.— С. 19.
- ⁴⁹ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.— Т. 4.— С. 8.
- ⁵⁰ Античная география.— С. 199—200.
- ⁵¹ Там же.— С. 248—249.
- ⁵² Петров В. П. Скифи. Мова і етнос.— К. : Наук. думка, 1968.— С. 70.
- ⁵³ Радянська енциклопедія історії України.— С. 247.
- ⁵⁴ Трубачев О. Н. Таврские...— С. 128.
- ⁵⁵ Бибиков М. В. Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа (ХII—XIII вв.) // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования 1980 г.— М. : Наука, 1981.— С. 45.
- ⁵⁶ Абасов В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка.— Л. : Наука, 1979.— Т. 3.— С. 155—156.
- ⁵⁷ Древнегреческо-русский словарь.— Т. 1.— С. 705.
- ⁵⁸ Живописная Россия.— С. 262.
- ⁵⁹ Корпус...— С. 589.
- ⁶⁰ Энциклопедический словарь.— Т. 23.— С. 460.
- ⁶¹ Трубачев О. Н. Ранние славянские этнонимы — свидетели миграции славян // Вестник языкоznания.— 1974.— № 6.— С. 58.
- ⁶² Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишкова И. А. Указ. соч.— С. 52, 171, 172.
- ⁶³ Там же.— С. 106, 107.
- ⁶⁴ Трубачев О. Н. Ранние славянские этнонимы...— С. 58.
- ⁶⁵ Энциклопедический словарь.— Т. 23.— С. 460.
- ⁶⁶ Античная география.— С. 343.
- ⁶⁷ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишкова И. А. Указ. соч.— С. 174.
- ⁶⁸ Atlas zur Geschichte... Leipzig, 1976.— Band 1.— С. 10.
- ⁶⁹ Атлас по българска история.— София, 1963.— С. 6.— ДЕ 14.
- ⁷⁰ Радянська енциклопедія історії України.— Т. 1.— С. 392.
- ⁷¹ Шестаков С. П. Киммерийці в археології України // Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія.— К., 1927.— С. 304.
- ⁷² Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишкова И. А. Указ. соч.— С. 344.
- ⁷³ Античная география.— С. 363.
- ⁷⁴ Краткая географическая энциклопедия.— М. : Изд-во Сов. энциклопедия, 1964.— Т. 4.— С. 59.
- ⁷⁵ Древнегреческо-русский словарь.— Т. 2.— С. 1605.
- ⁷⁶ Античная география.— С. 160—161.
- ⁷⁷ Там же.— С. 162.
- ⁷⁸ Там же.— С. 197.
- ⁷⁹ Там же.— С. 259.
- ⁸⁰ Там же.
- ⁸¹ Краткая географическая энциклопедия.— С. 59.
- ⁸² Геродот. История...— С. 214.
- ⁸³ Воронцов С. Ливадия. Ореанда: Путеводитель.— Симферополь: Таврия, 1978.— С. 50.
- ⁸⁴ Там же.— С. 51—52.
- ⁸⁵ Капанян Г. А. Указ. соч.— С. 133.
- ⁸⁶ Там же.
- ⁸⁷ Там же.— С. 413.
- ⁸⁸ Там же.— С. 249, 300—301; Полное собрание русских летописей.— Т. 1.— С. 9.
- ⁸⁹ Капанян Г. А. Указ. соч.— С. 115—116.
- ⁹⁰ Античная география.— С. 259.
- ⁹¹ Там же.— С. 356.
- ⁹² Atlas...— С. 8.
- ⁹³ Археологія Української РСР.— К. : Наук. думка, 1971.— Т. 2.— С. 278—280; Петров Б. Г. Морское дело в античных государствах Северного Причерноморья.— М. : Наука, 1982.— С. 33.
- ⁹⁴ Древнегреческо-русский словарь.— Т. 2.— С. 1195.
- ⁹⁵ Там же.— Т. 1.— С. 137, 114.
- ⁹⁶ Rudnicki M. Prastwiański słownik. Lechia-Polska.— Poznań, 1959.— Т. 1.— С. 66.
- ⁹⁷ Этнографический словарь.— Т. 32.— С. 467—468.
- ⁹⁸ Терехов В. Там за Демерзали: Путеводитель.— Симферополь: Таврия, 1978.— С. 36.
- ⁹⁹ Древнегреческо-русский словарь.— Т. 2.— С. 1605.
- ¹⁰⁰ Фишнер М. Этимологический словарь русского языка.— Т. 4.— С. 122.
- ¹⁰¹ Подоляк И. В. Топонимика Новгородской земли по данным новгородских памятников XI—XV вв.: Аттограф. дисс... канд. филол. наук.— М., 1956.— С. 66.
- ¹⁰² Покровский О. I. Зазнач. праця.— С. 331.
- ¹⁰³ Указатель к первым семи томам Полного собрания русских летописей.— Сиб., 1907.— С. 483, 501.
- ¹⁰⁴ Атлас...— С. 23 Г 4, 6, III В 2.
- ¹⁰⁵ Древние языки Малой Азии. Сб. статей.— М. : Прогресс, 1980.— С. 356.
- ¹⁰⁶ Капанян Г. А. Указ. соч.— С. 250.
- ¹⁰⁷ Там же.— С. 243—254.
- ¹⁰⁸ Петров Б. Г. Указ. соч.— С. 27.
- ¹⁰⁹ Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия.— С. 56.
- ¹¹⁰ Древнегреческо-русский словарь.— Т. 1.— С. 876.
- ¹¹¹ Геродот. История...— С. 18.
- ¹¹² Древние языки...— С. 356.
- ¹¹³ Георгий В. Исследования по сравнительно-историческому языкоzнанию.— М. : Изд-во иностр. лит., 1958.— С. 164.
- ¹¹⁴ Геродот. История...— С. 65.
- ¹¹⁵ Античная география.— С. 204.
- ¹¹⁶ Полное собрание русских летописей.— Т. 1.— С. 3.

САКИ

Носіїв цієї етнічної назви характеризують як «численне й могутнє (! — O. C.) плем'я скіфськихnomadів», що, за Геродотом, жило на схід і північний схід від massagetiv (сак- // -саг-), котрі, власне, їй витіснили скіфів з Азії в Північне Надчорномор'я. Жили саки в кол. Киргизьких (суч. Казахстан) степах, сягаючи Китаю, пустелі Гобі та Тібету. На заході рубежем цього терену були р. Яксарт і Комедські гори, що відділяли саків від Согдіані¹ (сак- // сог-д-). На півдні їх на сході вони

межували з *Індією*, згодом вторгнувшись на її територію і частково вливши до складу індійських племен.

Нерідко назва «численного й могутнього» племені *саків* поширювалася на всіх *скіфів*.

Існує думка, що *саки*, разом із племенами *паршу* (*pārśu*) й *мада* (*māda*), які згодом стали називатися *персами* й мідянами, вийшли з Месопотамії та, ще раніше,— з Малої Азії і прийшли в Центральну Азію, перетнувши північну частину Ірану, а вже потім (під ім'ям *скіфів*) з'явилися в Північному Надчорномор'ї².

Відомий вірменський мовознавець Г. Капанцян, досліджуючи палеолінгвальні риси Закавказзя й Передньої Азії, зокрема області, відомої під назвою *Сюнія*, зазначав, що, за переказами, записаними ще Страбоном (64 або 63 р. до н. е.—23 або 24 р. н. е.), *саки* із середньоазійських рівнин спочатку насунулися на сусідю Бактрію, потім, зайнявши область, названу за їхнім іменем *Сакастаном* («країна саків»; пізніше *Сейстан*; р-н м. Кіровобада), вторглися в Вірменію, звідки вийшли на береги Понту Аксинського (Чорного моря).

Про *саків* багато пише Геродот, за яким «саки-скіфи» (*Σάκαι δέ οι Σκύθαι*)³; в іншому перекладі: «...саки ж (скіфи-саки плем'я)»⁴ «носили... прямі шапки з гострим верхом... були одягнені в шаровари... й оброблені луками... короткими мечами... двогострими сокирями. Цих аміргійських (із басейну р. Мургаб.— О. С.) скіфів називають *саками*»⁵.

Крім «саків» із гострөвхими шапками й аміргійських (д.-гр. Ἀμύργου, д.-перс. sakā haumavargā) відомі ще sakā tyaiu para sugdam («засогдійські саки», тобто «саки, що за Согдом») і sakā tyaiy paradraya («заморські саки»), в яких вбачають одні падаральські, а інші — надчорноморських скіфів. На користь останньої гіпотези говорить те, що sakā tyaiy paradigm в текстах містяться між такими поінтийсько-середземноморськими країнами, як *Yavna* («Іонія») та *Skudra* (можливо, Фракія й Македонія), позуя котрої пов'язують з тим самим коренем, що й у слові *Σχυθία* «Скіфія».

Саки (д.-гр. Σάκαι // Σάκαι, лат. *Sakae*, д.-перс. sakā, санскр. śaka, кит. 色, sak, се́й sai⁶, вірм. зок і шак — šak): вони ж епізодично скіфи (біблійне аška-naz, accip. Ašgūzai, Iškuzai⁷), осівші у Вірменії й спричинивши до виникнення хороніма *Сакасена* (*Шакашена*), відбилися її у вірменському апеллятивному лексиконі у формі *ska(y)* (очевидно, із *sākā), звідки пізніше hskā(y) «велетень» (саки були високими на згіст); а також в атропоніміконі; пор. ім'я першого вірменського (легендарного) коронованого царя *Skayordi* — «сакід» («нащадок, власне, син сака»).

Цікавим, з нашого погляду, є також сакський «царствен-

ній» антропонім, поданий серед інших аналогічних утворень у вже згаданому нами Бехістунському напису (Північний Іран) у контексті *iyan skuⁿxa hya sakā* «це — сак *Скунха*», в якому йдеться про полоненого вождя племені *sakā tigraxaudā* («саків із гострөвхими шапками»), яке жило північніше р. *Сирдар'ї* (Середня Азія), *Скунху*⁸.

Враховуючи закономірності утворення подібної антропонімії (див. вище), — як правило, відетноімного походження (пор. царі *Скіфарб*, *Савромат*, *Аріант*, *Скайорді* й под.), — гадаємо, що тут ми маємо справу з іменем того самого кореня, що й *скіфи*, *сколоти*, *саки*: *Skuⁿxa* < *Sākīnⁿhā (є й інші думки!)⁹.

Отже: 1) сучасники *скіфів*, *сколотів* і *саків* ототожнювали ці племена між собою, зокрема *скіфів* і *сколотів*, *скіфів* і *саків*; 2) імена цих племен також указують на їхні генетичний взаємозв'язок (*sk- < *sāk-*); 3) ці етноніми було покладено в основу ряду антропонімів, носії яких належали як до етносу однієїменного (пор., *скіф Скіфарб*), так і до генетично спорідненого (напр., *скіф Сколопітус*, *сак Скунха*, вірменські *сакід Скайорді*); 4) на рубежах Скіфсько-Сколотської держави в контактній зоні з сусідніми етно-політичними утвореннями зафіксовано ряд відтінків топонімів цієї самої групи (пор. рр. *Сколота*, *Сколодинка*; можливо, *Кудіс* < *Скуфіс?: країна *Скудра*), а в її центрі — похідних від етноіму *сак* (мм. *Сакакати* і д.-р. *Сакоець*; див. далі).

Усе це підтверджує думку, що етноніми *скіфи* й *сколоти* є фонетико-суфіксальними утвореннями від етнічної назви *саки* (пор. ще антропоніми *Σάκτας і Σάκλης із боспорської епіграфіки)¹⁰.

Чи були *саки* як такі на території сучасної України? Прямих вказівок на це поки що не виявлено, але сакський компонент простежується в місцевій *скіфо-сколото-са(в)р(о)матській* ономастіці. Очевидно, до таких слід віднести, напр., царські імена *савромата* Мідбосажко («мідійсько-сакський»)¹¹, *скіфів Тзхакіз*¹², *Арсака* (див. вище) та ін. Вважають, що *саки* ховаються за етнонімом *Закати* (замість *Σακαται) // *Zacatae*¹³, локалізованім Клавдієм Птолемеєм в Азійській Сарматії, на схід від *гелонів* та *агафірсів*¹⁴; тектонаси (із *taxtasa* — «шивидкі саки»)¹⁵; пор. ще *Σακαίς* «скіфське свято»¹⁶.

Про генетичний зв'язок *саків* зі *скіфами* (вони ж «заморські саки») свідчить і спільний для обох етнічних угруповань легендарний мотив священих золотих («небесних») дарів-кляїкотів — плуга з яром, чаши на поясі, а також стріл (у *скіфів* вони фігурують не в генеалогічній легенді, а в пов'язаній зі скіфо-перською війною ~ 515 р. до н. е.) і списа (лише в *саків*). Не менш показовими є й етнонімі повторення у складі як

сакської (*Euchatae «εὐχατοί»; Сотієг «κοτιέρι»), так і скіфської (*Αὐλάται «αὐλάται»*. Котієрои «κατιαροι») орд¹⁷*

Залишаються нез'ясованими походження, час виникнення й запустіння зафіксованого Костянтином Багрянородним м. *Сакахатай* бас. Дніпра¹⁸, як і його звязок із м. *Саковим* кол. Переяславської землі (згадується 1101, 1150¹⁹ й., можливо, 1639 р.)²⁰, пор. ще вторинний щодо нього катайкним *жаковою* 1141 р.²¹, антроніонм *Саки́вський* тощо.

Строби осмислення етноніму *саки* відоме з глибокої давини. Так, Діодор Сіцілійський назначав, що скіфи були названі *саками* за іменем царя (пор.: царські гаки, кит. *сау-удань*, вони ж скіфи, а також царські скіфи, царські сармати, царські гунни); у плані саксько-надчорноморських зв'язків цікавим є ототожнення (ассиро-авілонське) *сакіо* із *гіліррі* «кіммерійці»,²² як називали в Передній Азії вихідців із країни («Кіммерія»), що згодом стала *Скіфією*. Стефан Візантійський (грецький географ V — VI ст. н. е.) пов'язував етнонім *саки* із д.-гр. *σάκος «щит»*; пізніші дослідники виводили його від д.-сл. **sudruhi*- (?) «товариш» (лат. *socii*), д.-іран. **spaka* «собака»; греко-іран. (згаданого в одному з ольвійських декретів) етноніму *саї* (*Satōi*; пор. д.-гр. *Σάις* в антропонімі скіфського генеалогічного фольклору); сармат. *Sirakoi* (назви одного з надмеотидських племен); д.-перс. *sak-* «ти, бігти, текти; осет. *sag* «колень»²³; д.-р. *сочити* (власне, навпаки: *сочити* від *саки*) дovedenim (пор. в літопису Ашиурбанипала згадку Гагі — володаря *сахів* «саків»)²⁴.

Зіставлення етноніму *саки* // *сахи* // *саї* // *сікі* й под. з назвами племен типу *даки*, *дахи* / *даї*; *моски* // *мушки*; *міки*, *ірки*, *дербіки*, *дадіки*, *долонки*, *амбріки*, *павсіки*, *сакараваки*, *сіраки*, *сіруски* і т. ін.²⁵, а також із етнічними назвами пізніших часів (пор. *каски*, *кіпчаки*, *каракалпаки*, *таджики* тощо)²⁶, з одного боку, й похідними від аналізованого етноніму, зокрема *Сакстан* (пор. ще санскр. *Sakasthāna* «Шакастхана»)²⁷ // *Ciestan* — з другого, дозволяють у п'яому виділити суфікс *-k(a)*, який має, очевидно, постратичне поширення²⁸.

Та й сам етнонім має майже таке ж саме розповсюдження. Так, крім його індоіранського варіанту, який, гадаємо, семантико-етимологічно найкраще асоціюється із *śaka* «мугутнє» (глім'я); пор., з одного боку, санскр *saḥas* «сила»²⁹, а з другого — визнану «енциклопедичною» характеристику *саків* як племені, дійсно, «численного й могутнього»³⁰, існує ще ряд інших його «омонімів», куди відносять етноси під назвою: *сак* (на кордоні Бангладеш із Бірмою); *сак*, або *асак* (*Asak*, самоназва народу *kadu* // *kudo* в північній Бірмі); *pisāka* (в Кашмірі, Індія); *сак* (у районі Гімалайв; відомий за часів виникнення епосу

Махабхарата); *Сак'*я (рос. *Сакья*; також *Шакья* — рід, з якого походив Будда; на кордоні Індії з Непалом); *саха* (самоназва *տայթի*); *сок* (*sok*, або *sokra*, — гібетська назва монголів); *Со* (кит. *sāk*; назва прабатьківщини *тисркія*) і т. ін.³¹

Гадають, що гімалайські *саки* часів Махабхарати (XI — XV ст. до н. е.) й іраномовні *саки*, що вторглися в Індію в II ст. до н. е. (середньоазійські *саки* відомі з VII ст. до н. е.) — це не те ж саме. Створюється враження, ніше один із дослідників, що етнонім *зо //* *су //* *сак* разом із його носіями просулюється на північ, у степи, з високої іріої середини Азії, де виявлено його семантичне простирання іншим за принципом: *горячий — додипляти*, *південці — «північні чи північні» тощо*³². Однак, як видно із прикладів (пор. ще бірманське (*Kya*) «ак»; «кромний; верооб'єднаний» і *зо //* *су //* *сак* «подина» і т. ін.)³³, говорити про якусь спільність для всіх їх основу поки що передчасно.

Цікаво, що серед племен, які 1229 р. до н. е. вторглися до Єгипту, було їх плем'я *шакарія* (*sakarā*; пор. санскр. *śaka* «саки»), про яке відомо, що воно прийшло з півночі — «з земель моря». *Шакарія* пов'язують з індоєвропейськими *сікулами*, які нібито дали назву Сіцілії, хоч дохто останнє й заперечує. «Імовірніше, — ніше відомий індійський мовознавець, — це було малоазійське плем'я»³⁴. Ми вже зазначали, що пайдавніші сліди *саків* виявлено саме в Малій Азії, звідки воно через Месопотамію, Іран і Середню Азію пішли як в *Індію* і *Китаї*, та і в *Північні Падхорногори*. Показово, що в назві *śakarā*, локалізованій на одній із прабатьківщин *саків*, видається корінь *śak-* і суфікс *-ag-*, очевидно, того самого походження, що й *-ol-* в етнонімі *Σχιλοτοι* «скілоти»; пор. іранські змішування *g — l*. Ця фонетико-словотвірна взаємопов'язаність особливо помітна в спадкоємцеві етноніму *śakarā* — назві племені *сікулі* (*Σικελοι*)³⁵. Тут треба відзначити називність кореневого короткого *ī*, який міг запестиси (пор. ще варіант назви *саків* — *Σιχαι* «сікі» й *śkīrīv* — *Σχιλοτοι*; *Σιχαι //* *Σιχαι //* *Σιχαι*); фонетико-суфіксальну варіативність (*ag- //* *-el- //* *-ol-*; *śakarā* // *Σιχαι* // *Σχιλοτοι*). Останній варіант, потрапивши в германське оточення, зазнав як акцентуальних (пересення наголосу на перший склад), так і кількісно-якісних фонетичних (*-olo- > -ī* та ін.) змін, звідки *Σχιλοι* «скіфи» (семантично «стрільці»), підтримане ізродно-етимологічними версіями³⁶.

* Коли вже було цілком завершено й здано до видавництва цю працю, вийшов з друку досить цікава стаття українського індолога С. І. Наливайка «Словоти й Колажай: початок почишається в Гадій» (Мовознавство, — 1957, — № 4, — С. 57—60), в якій висловлено загальну думку про

- ¹ Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон.— Спб., 1895.— Т. 28а.— С. 79.
- ² Сунити Кумар Чаттерджи. Введение в индоевропейское языкоизнание.— М.: Гл. ред. вост. лит., 1977.— С. 51.
- ³ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Народы нашей страны в «Истории Геродота».— Л.: Наука, 1982.— С. 162.
- ⁴ Геродот. История в девяти книгах / Пер. и прим. Г. А. Стратановского.— Л.: Наука, 1972.— С. 332.
- ⁵ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 163—196.
- ⁶ Оранский И. М. Иранские языки.— С. 64—65; Энциклопедический словарь.— Т. 28а.— С. 79.
- ⁷ Петров В. П. Скіфи. Мова і етнос.— К.: Наук. думка, 1968.— С. 82.
- ⁸ Капанян Г. А. Историко-лингвистические работы.— Ереван: Изд-во АН АрмССР, 1975.— Т. 2.— С. 134, 249, 240, 304—305.
- ⁹ Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка.— Л.: Наука, 1979.— Т. 3.— С. 120.
- ¹⁰ Корпус боспорских надписей.— М.; Л.: Наука, 1965.— С. 39, 439, 572, 896.
- ¹¹ Абаев В. И. Осетинский язык и фольклор.— М.: Изд-во АН СССР, 1949.— С. 180.
- ¹² Там же.— С. 179.
- ¹³ Там же: Античная география / Сост. М. С. Боднарский.— М.: Географиз., 1953.— С. 287.
- ¹⁴ Кулаковский Ю. Карта Европейской Сарматии по Птолемею.— К., 1899.
- ¹⁵ Абаев В. И. Историко-этимологический словарь.— Т. 3.— С. 22.
- ¹⁶ Абаев В. И. Осетинский язык...— С. 179.
- ¹⁷ Рассек Д. С. Очерки идеологии скіфо-сакских племен. Опыт реконструкции скіфской мифологии.— М.: Наука, 1977.— С. 129—130.
- ¹⁸ Кулаковский Ю. Карта.
- ¹⁹ Полное собрание русских летописей.— Спб., 1846.— Т. I. Іванрентьевская летопись.— С. 117.
- ²⁰ Местечко Борисполье в XVII веке. Акты майского уряда 1612—1699 гг.— К., 1902.— С. 28.
- ²¹ Полное собрание русских летописей.— Т. I.— С. 97.
- ²² Там же.— С. 242, 254, 392.
- ²³ Там же.— С. 392.
- ²⁴ Латышев В. В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе.— Восточные тексты // Вестн. древней истории.— 1947.— № 1.— С. 266.
- ²⁵ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 442—452.
- ²⁶ Толстова Л. С. Этногенез ранних этапов этногенеза народов Средней Азии в ее исторической ономастике // Ономастика Средней Азии.— М.: Наука, 1978.— С. 8—9.
- ²⁷ Сунити Кумар Чаттерджи. Введение...— С. 44.
- ²⁸ Йалич-Свищич В. М. Опыт сравнения постратических языков: Сравнит. словарь (—К).— М.: Наука, 1971.— С. 14.
- ²⁹ Сунити Кумар Чаттерджи. Введение...— С. 51, 91.

наявність у досліджуваній етно-антропонімії парі «С-рухливого» я компонента -кол- у значенні «кім’я», рід, плем’я». Однак, гадаємо, в ній не враховано похідні (в випаднім *²ї) від етноімена * sākā, з носіями якого отожнювали скіфо-сколотів ще Геродот (див. вище).

- ³⁰ Энциклопедический словарь.— Т. 28а.— С. 79.
- ³¹ Чеснов Я. В. Этноним зосу), сак у тибето-бирманских и других народов // Ономастика Востока.— М.: Наука, 1980.— С. 211—216.
- ³² Там же.— С. 215—216.
- ³³ Там же.— С. 211—212.
- ³⁴ Сунити Кумар Чаттерджи. Введение...— С. 81.
- ³⁵ Там же.— С. 81.

ДАНАУБІАНИ, ІСТРЯНИ; ТІРІТИ, ТІРАГЕТИ Й ТАНАІТИ

Києво-печерський літописець перший з відомих східнослов'янських істориків створив неперевершенну досягоміні за пеконочливістю концепцію дунайської прарабатьківщини слов'ян, яка вже майже тисячоліття вражає вітчизняних дослідників праслов'янської старовини своєю стрункістю і послідовністю. «По мноїх же временахъ,— пише Нестор,— съль суть Словени по Дунаеви, где есть нѣт Оугорская земля, и Болгарскаѧ. ѿ тѣхъ Словенъ, разидоша по землии, и прозвашася имены своимъ кде съдише, на которомъ мѣсть»¹. Продовжуючи виклад Несторової концепції походження слов'ян у скорочено му перекладі сучасною українською мовою, нагадаємо, що одні слов'яни «прийшли й сіли на ріці Мораві і прозвалися моравацьми, а інші називалися чехами. А ось ті (ж) слов'яни: білі хорвати, і серби, і болгари. Коли волохи напали на слов'ян і оселилися серед них, і пригноблювали їх, то слов'яни ці прийшли й сіли на Віслі і найменували себе ляхами. А від тих ляхів почалися поляки, а від них ще — мазовішани і поморяни. Також ті слов'яни прийшли й сіли по Дніпру і називалися полянами, а інші — дроговичами, тому що вони оселилися в лісах, а ще інші сіли між Прип'яттю і Дніпою і називалися дроговичами, а інші сіли на Дніпрі і називалися полочанами, від річки, яка впадає в Дніпро і має назву Полота. Ті ж словени, які поселилися біля оз. Ільменя, називалися своїм іменем — словенами... А інші сіли на Десні, і на Сеймі, і на Сулі й підмінувалися сівернами». Так розселилися слов'янський народ².

І хоч ця концепція, незважаючи на свою прямолінійність, завжди мала своїх численних прихильників і послідовників, все ж вона ще й досліджені не є достаточно доведеною. І те в той час, коли значна частина північної Слов'янщини (їдеться насамперед про території більш або менш гідронімічно обстежені) виразно сигналізує, головним чином назвами середніх і дрібних річок, про якійсь прямий чи опосередній, можливо, інколи багатоступеневий, зв’язок із Наддунайщиною.

Так, лише в бас. Вісли, куди, за літописом, «коли волохи (чи ототожнюють з римлянами, імовірніше, з кельтами.—О.С.) напали на слов'ян... слов'яни ці прийшли й сіли», і від них піш-

ли поляни-лахосе (предки сучасних поляків), тепер відомо, як мінімум, чотири Дунаї. З них один впадає до правої притоки Вісли — р. Віслоки, другий (зліва) — до самої Вісли, третій (справа) — до Пшедувки, четвертий (він же Donaj, Úraj тощо) — до р. Бзури, в бас. якої, серед інших, фіксуються рр. Strumieň (пор. два Струмені в бас. Дніпра), Lubieň (оз.; пор. р. Любенка у водозборі Десни?), Moszczanka (вона ж Moszczanica, пор. Moщанка у сточищі Соху), Struga (пор. Струга — р. у долині Псла й Березини). Słušwica (пор. Служви в літописному Києві), Strwiąż (пор. однієїменну р., вона ж Стрия-гор, у системі верхнього Дністра), Niwka (пор. Нивка в сучасному Києві) та багато інших, що повторюються на Наддніпрянщині. Із них ми хочемо згадати лише одну. Єдеться про струмок Rylsk (Strumieň Rylski), він же (р.?) Ryl(s)ka, та ін., що справа впадає до р. Рав(к)и — правого допливу Бзури³. Справа в тому, що в бас. р. Сейму, поряд із рр. Волинкою (пор. Волинь, суміжна з бас. Вісли історична геріторія), Дублянкою (вона ж Дубни; пор. м. Дубно Ровенської обл.— сусідки Волинської), Грунтою (пор. численні Груні на Підкарпатті) тощо, є її р. Ryla (-ъ, -о), звідки м. Рильськ Курської обл.⁴

У басейні Вісли відоме її оз. Дунаї, належне до водозбору р. Сяну (п. San, у заплаві якого її оз. Дониця, Donica, пор. Дун- // Дон-). Прямо до Вісли впадається її р. Дунаець (із притоками Чорним і Білим Дунайцем). До Чорного Дунайця впадає ще один Чорний, або Хохолівський (!), Дунаець (п. Czarny Dunajec Chochołowski тощо). Озеро Дунаек (Dunajek, нім. Donajken — знову Dun- // Don-) знають у долині оз. Świętajno водозбору р. Нарева, що впадає до Вісли та ін.⁵

Крім басейну Вісли, яка в усній народній творчості перідко сама називається Дунаєм (пор. п.: Kasia wleci w tę Wisłę w tę Dunaj) ⁶, дунайський гідронімій, очевидно, вже третинний (вторинним умовно будемо вважати надісланський) ареал виявляється у водозборі Дніпра (її в бас. Дністра, пів системі приток Південного Бугу, за попередніми відомостями, назв річок із компонентом Дунаїй не виявлено; немає їх, здається її у водозборі Дону). Так, р. Дунаїй (він же Дунаець, або Дунайський Колодязь) впадає до р. Півночі, лівої притоки Сейму, басейн якого дуже багатий, про що вже йшлося, на так звані скінденталізми, тобто слова західного походження. Тут крім уже згаданих рр. Волинки, Дублянки, Груні та інших річок ще екзистують на річках: Тереблю, вона ж Тереб'язя (пор.: Теребля — права притока Тиси на Закарпатті ⁷ і м. Теребовля на Тернопільщині); Reut, куди впадається Reut Нижній з допливом Reut Верхній ⁸ у кол. Курській губ. (пор. Reut — права притока Дністра в Бессараїї)⁹, Прут — рр., що справа несе

свої води до Сейму (вона ж Прудъ, Прутіще), приймаючи справа р. Запруття (рос. Запрутье; пор. р. Прут — один з найбільших лівих допливів Дунаю на схід від Серету, в бас. якого протікає р. Дунаець, вона ж Донаециу, Dunawiec, Dunawetż ¹⁰ і т. ін. Два Дунайчики є в водозборі слобожанських витоків Ворскли, яка зліва вливавшася (на Полтавщині) до Дніпра. Перший із них впадає до Ворскли (правого допливу Ворскли), майже навпроти р. Санка (або Санковки), що має притоку Новосанковський Колодязь (пор. р. Сян, рос. Сан — права притока Вісли, дві річки Санки, п. Sanka того самого басейну) ¹¹, а другий тече паралельно р. Віслок (!) — лівому допливові р. Лисички (вона ж Лисиця, Лисенка, Лисъонок), що впадає до тієї ж Ворскли. Та не тільки з басейном Вісли перекликається гідронімія Надвірська — частина її вказує на безпосередні зв'язки з басейном нижнього Дунаю (пор., з одного боку, Серетин Колодязь, що разом із своєю лівою притокою Серетинкою впадає до витоків Ворскли, а з другого — уже відомо нам р. Серет — лівий доплив Дунаю). Очевидно, не позбавлено інтересу й те, що по сусідству з Серетином Колодязем протікає р. Гостенка, в яку вливавшася р. Гомзина (пор. чеське ім'я Gonza). Є в цьому регіоні й р. Готня з досить темною етимологією ¹². Якщо вона походить від етноніму готи, то дуже ймовірно, що принаймні частину наведеної гідронімії Слобідської України та суміжних із нею районів можна датувати часами великого переселення народів (II — V ст. н. е.). Загальний західний напрям (тобто із заходу) перенесення місцевих назв невеликих річок підкреслюють і виявлені тут мікрогідроніми типу Тетерів (так називається права притока Погорілки, що впадає до вже згаданого Санка, допливу Ворскли; пор. р. Тетерів на північний захід від Києва), Черемушиний — права притока верхніх Ворскли та Дунайчика (пор. Черемоши — відомий доплив карпатського Прутту) та ін.

Є назви річок із компонентом Дунаїй- і в басейні Верхнього Дніпра; пор.: Дунаїка — притока Грэзлі, що справа впадає до Дніпра-Славутичної в кол. Могильовській губ. (тепер БРСР); р. Дунаець — притока Малого Вояця, правобічного допливу Дніпра на Смоленщині (РРФСР) (кол. рос. Дунаець; він же Бужекъ, що, гадаємо, свідчить про занесення й цих назв із бас. Вісли, де крім численних водотоків з найменуваннями на Дунаїй- є й велика річка Bug, укр. суч. Західний Буд).

Дві назви «дунайського» циклу відомі на території колишньої Чернігівської губ. Одна з них — Дунаець, що впадає справа до Есмані, а та відповідно — до Клевені й, нарешті, до знайомого нам Сейму, а друга — Дунаець (рос. -ъ) — у бас. Судості (пор. одноіменна р. в бас. Дунайського Серету) ¹³.

треба зазначити, випадає за своєю формою з попереднього переліку споріднених назв і свідчить, що другий *Дунай* мав її свої номінативні форми.

Та перш ніж перейти до них, зауважимо, що навіть сам *Дніпро*, як і *Віслас*, називався в деяких місцях, зокрема на північ від Києва, в Білорусі тощо, *Дунаєм*¹⁴. «Дуже прimitivim,— писав видатний слов'янський мовознавець І. В. Ягич у своїй статті «*Дунаев-Дунай* у народній поезії слов'ян», — є те, що в *українців* (в тексті «*в малоруссю*».— *O. C.*) ця ріка, дуже спілватична всім слов'янам, відіграє таку видатну роль, що перед нею всі інші ріки України, в найпершому розумінні слова, як *Дніпро* і *Дністер*, *Дін* і *Десна*, цілком відступають на задній план». І далі: «...У великоруських піснях *Дунай* зустрічається так рідко, що ті кілька прикладів, де він зустрічається, не без імовірності можна було б вважати відгомоном українських («*малоруських*».— *O. C.*) народних пісень. Для деяких випадків це припущення не підлягає ніякому сумніву»¹⁵.

Очевидно, не підлагає сумніву й те, що *Дунай* бас. волзької Оки історично пов'язані з територією сучасної України. У цьому плані, напр., дуже показовим є так званий лоск *Дунай*, що справа з'єднується з Окою між р. Вожею й *Трубежем* (пор. *Трубіже* — ліва притока Дніпра в районі м. Переяслава на Київщині, належний, як відомо, в минулому до Полянської землі, що на заході межувала з літописною *Болохівщиною*). Так-от цей «лоск» входить до гідроцімної системи, у складі якої простежуються такі назви, як *Слобоцькай*, *Волинь* (!), *Юрьевъ* (пор. літописне м. *Юрьевъ* над Россю, що, справді, впадає до середньої течії Дніпра; тепер тут м. Біла Церква), *Болховской* (<*Болоховской?*), *Полянскай*, *Черемошия* із *Черемошенськими* і т. ін.¹⁶ Цікавим і певним чином суперечливим є гідроніміче оточення іншого *Дунаю* (він же *Дуновець* < **Дунавець*), який вливався до р. Ранової водозбору Оки. Крім ще однієї *Черемошиї*, тут привертають увагу: яр *Сербинський* (пор. кол. *Біла Сербія* в Прикарпатті), оз. *Польське* (від поле? пор. *Полянської* — від поляни чи *поляни?*), *Русаное* (пор. ряд ін із компонентом *Русанів-* на Україні), назви яких не піддаються однозначному коментуванню¹⁷. Показовим є сусідство надокського *Дунайчика* (він же *Дунаець*), який несе свої води до вже згаданого *Трубежа* (рос. *Трубечъ*), що обмиває так званий *Трубежской* острів. Тут ідеється про р. *Лыбедь* (*Лыбеть*; варіанти: *Лыбедка*, *Лебедка*), що, як і *Дунайчик*, справа вливався до *Трубежа* (пор. р. *Либідь*, л.-р.-*Лыбедь*, у м. Клеві й *Трубіже* у м. Переяслав-Хмельницькому). З протилежного боку р. *Дунайчика*-*Дунайчика* тече р. *Глубочка*¹⁸ (пор. кол. р., де тепер вул. *Глибочиця* в Києві). Поблизу р. *Дунайки*,

що зліва вливается з р. *Раповою бас.* Оки, втретє виявляємо топонім *Черемоший*, у другому — гідронім *Полянської*, уперше — *Поганої*, *Винницу* та ін.¹⁹

Схоже на те, що назви річок із компонентом *Дунай-* // *Дунав-* спочатку було занесено з *Наддунайщини*, очевидно, Середньої (наймовірніше, на захід від бас. *Тиси*), у верхів'я *Вісли*, звідки вони перемандрували (пор. супровідні форми на *Вісл-*, *Сан-*, *Буг-*) на територію Наддніпрянщини, зокрема Сіверобережної (а точніше, — *Слобідської*, де помітно грунтуються *Дунайчики* й под.). А з Наддніпрянщини їх було занесено в бас. Оки²⁰ (у супроводі гідронімів типу *Лыбедь*, **Трубежъ* тощо).

«Чим іншим, як не пам'яттою про колишнє життя на *Дунай*, віддають старі пісні в *східних слов'ян* — народів, які, зазначимо, на пам'яті писемної історії ніколи на *Дунай* (Середньому *Дунай*) не жили й у середньовічній балканській поході не ходили»²¹ (? — *O. C.*), — відзначає один з найвидатніших сучасних вітчизняних мовознавців-етимологів.

І хоч ми не в усуму погоджуємося з цією інтерпретацією конкретного *дунайського об'єкта* відображення засобами народно-пісенної творчості *слов'ян* (для розв'язання цього питання потрібні серйозні порівняльно-історичні дослідження всього спільнолослов'янського *дунайського пісенного циклу*, сепаратно пристосованого кожним народом до умов його історичного життя), все ж гадаємо, що стародавні *слов'яні*, зокрема ті, які лишили свої «*дунайські*» сліди в гідронімій басейну *Вісли*, дійсно, генетично були пов'язані саме з *Середньою*, а не, скажімо, з *Нижньою Наддунайщиною*. Це видно не тільки з географічної близькості *Середньої Наддунайщини* та *Верхньої Надвісланщини* (resp. Надтися й Наддністриянщини), а й з того, що *Нижній Дунай* на світанку слов'янських експанійських міграцій, як і в часи зародження європейської історіографії, мав іншу назву, яка, до речі, не тільки не потрапила до слов'янських пісень, а й, практично, не знайшла свого відбиття в найдавнішому пласті суто слов'янської гідронімії.

«Я назуву, — пише Геродот, маючи на увазі північно-західнє узбережжя Понту Евксинського (суч. Чорне море), — тільки найвідоміші ріки і судношливі від моря в глибину країни (*Скіфії*.— *O. C.*). Перш за все це *Істр* з п'яттю гирлами, потім *Тірас*, *Гіпансіс*, *Борисфен*, *Пантікан*, *Гіпакіріс*, *Герр* (ці останні три річки не локалізовано.— *O. C.*) і *Танаїс*»²². *Істр*, як називали стародавні греки та інші прионогійські народи *Дунай*, проклав манік через усю Центральну й Західну Європу й упадав у Понт Евксинський, де греки-мілетяни заснували м. *Іструпіо*²³. Серед приток *Істру* Геродот знає *Порату* (сучасний *Прут*; у еллінів *Пірем*), *Тіарант* (тепер Альтъ), *Напаріс*

Яломіта), Орлес та ін. *Istr* бере початок, — зазначає «батько історії», — в землі кельтів — найзахіднішої народності в Європі після кінетів». Басейн *Istru* охоплює, ідучи від гирла, землі скіфів, фракійців, гетів, агафірсів, кробизів, неонів, іллірійців. «Із північної країни омбріків течуть на північ ріка *Karpis*, ріка — *Alpis* і також впадають в *Istr*»²⁴ (пор. гори *Karpathi* й *Alpy*).

Якщо стародавні греки та деякі інші народи Нижньої Наддунайщини в античний період, а також у середньовіччя називали основну ріку цього краю *Istrum* (д.-гр. "Ιστρός, *Dunay*», звідки *Istrionē*, іон. *Istrionū* «*iſtrianū*», тобто «ті, що родом із берегів *Istra* або з *Istrii*»; пор. *Istrī* «*Istria*», місто на західному узбережжі Понту Евксинського, південніше дельти р. *Istr*; відомий також антропонім *"Istrois*: таке ім'я носив у 2-й половині III ст. до н. е. історик Аттіки, кол. раб)²⁵, то жителі середині й верхньої його течії знали цю ріку під назвою *Dunav-* // *Dunay*-, яка мала багато модифікацій; пор. кельт.-лат. *Dānius*, лат. *Dānībius*, гот. *Dōnawi*; с.-гр. *Δόναβις*, сірійськ. *Donabis*; д.-в.-чім. *Tounaha*, *Toopona*; у «Піспі про нібелунгів» *Tuonope*; ст.-сл. *Dounavъ* і (IX ст.) *Dounaи*, д.-серб. *Dunavъ*, болг. *Dunav*, серб.-хорв. *Dūnāi*, *Dūnab(o)*; словен. *Dópava* і *Dúna* «Відень»; ч. й словац. *Dunáj*, п. *Dunaj*, рос., укр. й білор. *Dunái*; укр. діалектне *Dúnaи* (з п.?), тур. *Tuna*, рум. *Dunărea*²⁶ (на думку О. Б. Ткаченка, *Duná* + гре «ріка + ріка»; пор. ісп. *rio* «ріка»).

У деяких східнослов'янських пам'ятках відомі випадки паралельного вживання обох основних варіантів одночасно; пор., напр., в одному з перекладних джерел XVI ст.: «Язык бо, паречемъи *саврематы*, отаи рѣку преображеніе *Исѣтру*, наречемъи *Дунаи*»²⁷.

Практично ж вживання лексичних варіантів *Istr* // *Dunav*, *-ai*- в історичних джерелах більш або менш послідовно регламентувалося. Так, відомий давньогрецький географ та історик I ст. до н. е. — I ст. н. е. Страбон, римський географ I-ї половини I ст. н. е. Помпоній Мела, знаменитий давньогрецький учений II ст. н. е. Клавдій Птолемей, готський історик VI ст. Йордан, нарешті, візантійський історик того самого століття Прокопій Кесарійський указують, що *Dunay* мав дві назви — для верхньої частини *Danubii*, а для нижньої — *Istr*, при чому перша назва поступово поширювалася за течією, витісняючи другу. За Страбоном, рубежем між ареалами поширення цих назв були так звані *Катаракти*²⁸.

Катарактами (пор. д.-гр. *καταρράκτης* «той, що круто спускається», *κατα-ρράκτης* «водопад» тощо)²⁹ називають ту ділянку Дунаю в районі так званих Залізних воріт (поблизу суч. м. *Турну-Северин*), де він потрапляє в гранітні обітми

з півночі Карпат, а з півдня Балкан. Водопадів у цьому районі, звичайно, немає, але русло *Dunaю* має значно більші перепади, ніж на рівнині (тут падіння води дорівнює в середньому 30 см на 1 км, але є місця, де воно на 1 км складає 2 і навіть 2,5 м). Швидкість течії в таких місцях досягає кількох метрів на секунду³⁰.

Це все якраз і пояснює походження обох назв *Dunaю*. Так, видатний етимолог-славіст М. Фасмер гідронім *Istr* (д.-гр. "Ιστρός), який він вважає фракійським, виводить із прафорами **isros*; пор. гомерівське *ἴρος*, лесбійське *ἴρος* «швидкий, свіжий»; сюди ж д.-інд. *isirás* та ін.³¹ Із цим самим коренем нов'язана ї назва сусідньої великої ріки *Dniстра* (< **Dānisros*), у якій перший компонент зводиться до іран. **dān-* «вода, ріка»³², а другий відбиває швидкоплинність *Dniстра* та його приток *Стрия*, *Стрипи*, *Стригігору* й под. (вставне *t*, що простежується в цих назвах, характерне для цілого ряду мов, зокрема фракійських, іранських, балтських, слов'янських, германських тощо³³).

Свідченням деякого руху населення бас. *Istru*, тобто Нижнього Дунаю, в східному напрямі за античної доби може бути локалізована в р-ні суч. Одеси так званої *Гавань Istrian*³⁴, що вказує на вже відомих нам *iſtrian*, тобто вихідців якщо не з м. *Istrii*, то принаймні з берегів самого *Istru*; пор. ще за Помпонієм Мелою: «На морському узбережжі належче до *Istra* місто — *Istropol*. Потім іде Каллатіс, заснований вихідцями з *Miletu*... Томи, гавань *Kariя*, мис *Tristas*³⁵ (*Istropol* — це кол. *Istria*).

Але так чи інакше в основі цього етнонімно-, а точніше, катойконімно-топонімного комплексу лежить, на диво, малопродуктивний, хоч і досить відомий, гідронім *Istr* (д.-гр. "Ιστρός «*Dunay*»). Так, на Україні в системі назв населених пунктів нараховується 15, як мінімум, утворені із компонентом *Dunay* (пор.: *Dunaець* — два на Львівщині й один на Сумщині, де є також *Dunaецька Слобідка*; *Dunayiv* — два на Львівщині й один на Тернопільщині; *Dunayivka* — два на Запорізькі, де відомий і *Dunayivs'kyi*, й одна на Львівщині; *Dunayivci* — три в Хмельницькій обл.; *Dunayka* — одна на Київщині)³⁶ і жодного похідного від слова *Istr*. Одна лише р. *Istrivka* (рос. *Истрівка*) з назвою, співзвучною з *Istrum*, відома в бас. Дніпра.

Ідеється про назву лівої притоки р. Титви, яка також зліва впадає до р. Снов, що гуче поряд із рр. *Bistroyo*, (*G)ostro* *Стругою* (вона ж *Гайстровий Струг*; пор. *Стрий* — р. в бас. *Dniстра*), *Ostropi* і под. того самого структурно-семантичного ряду, що й *Istrivka*³⁷ (*-sr- > -стр-). Зважаючи на те, що останній гідронім належить до територій поширення україн-

ської мови (Чернігівщина) й разом з тим просторово близький до ареалу гідронімів-балтізмів, можна, з одного боку, припустити в ньому наявність ікавізму (*Istr-* < **Ostr-*), а з другого,— балтійське походження. І в тому, і в другому випадку чернігівську *Istrівку* важко пов'язувати з *Istrom* «Нижнім Дунаєм».

Цікаво, що дуже далекий від *Istra*-Дунаю басейн Оки, притоки Волги, має чимало,— як мінімум, десятків два — гідронімів з аналогічним компонентом (ідеться про назви на *Ist*(ер) // *Isti*-, *Istor*- і под.)³⁵, виниклих на балтському субстраті або занесених з місця, де такий субстрат мав визначальний характер. *Istrā* — писав уже знайомий нам лінгвіст,— назва кількох річок: лівої притоки Москви, правого допливу Ворі (кол. Калузької губ.). Тотожна з лит. *Isrā*, *Ist-gā* — лівою притокою Преголі, звідки *Insterburg* (тепер Черняховськ), латиськ. *Istra...*³⁹

Ізольованість нижньодунайського *Istra*, який вклинується в північно-принонтійський макрогоідронімний ареал на **Dān-*, куди входять суч. укр. *Дін* (рос. *Дон*, д.-гр. *Tάναϊς*), *Дніпро* (рос. *Днепр*, д.-гр. *Δένηπρος* // *Βόρυσθενης*), *Дністер* (рос. *Днестр*, д.-гр. *Δένηστρος*, кол. *Δένχαστρος*) і *Дунай* (кол. *Δένχοβριος*), наводить на думку про можливість занесення сюди форми **Istrōs* із якоєю іншою малоазійською, територією. Річ у тому, що, за історичними джерелами, м. *Istrīo*, або *Istropolis*⁴⁰, розміщене в Добруджі на південній, від дельти (першнію, очевидно, над одним із її рукавів) *Istra* (Нижнього Дунаю), було засновано, як гадають, 657 р. до н. е. вихідцями з м. *Miletu*⁴¹ (д.-гр. *Μίλητος*), адміністративного центра *Milesii* (*Μίλητος*), яка була одним з найголовніших на той час культурно-економічних об'єднань не тільки на західному узбережжі Малої Азії, а й у всьому Східному Середземномор'ї.

Сусідкою *Milesii* була *Karīa* (*Καρία*, іон. *Καρήν*), населена народом (*καρίαντι*), який залогово до *miletian* проник до Північного Надчорномор'я й оволодів там рядом об'єктів. Так, *karīānti* чо проинкнення туди греків належало попізів'я р. *Tanais* (суч. *Дін* // *Дон*), а один із населених пунктів західного узбережжя Чорного моря називався *Гаваню* *Karīānti* і був центром чорноморської «Карії»⁴².

Виявилось, що *miletians* — жителі *Miletu*, ширше *Milesii*, жили поряд із *karīānti* не тільки в Малій Азії, а й у Північному Надчорномор'ї: по-перше, в районі гирла р. *Tanais*, над *Meotidoю* (суч. Азовське море), а по-друге, поблизу дельти *Istra*. Тут важливо підкреслити, що всі *малоазійці* (і *фінікійці*, і *каріаці*, і *мiletians*) рухалися на європейській континент, а не навпаки, несучи з собою не тільки високу

матеріальну й духовну культуру, а й свою мову, етно- й топонімію, як це, врешті, робили й *скіфи* та інші попередники, мігруючи в ці ж самі райони із Середньої Азії Північного Кавказу.

Якщо середньоазійсько-північнопріононтійська хвиля присела сюди гідроніми на *Dān-*, то малоазійсько-північно-заходнопріононтійська, очевидно,— назви річок на *Istr-* (пор.: *Istros* у Малій Азії⁴³ і р. **Istrōs* «Нижній Дунай»).

Та не тільки в повторенні онімів на *Istr*, *Milet*, *Karīa* і т. ін. в Малій Азії її у Північно-Західному Надчорномор'ї проявляються зв'язки між цими регіонами. Вони значно й глибші, й ширші. Так, назва р. *Маращ бас. Дунаю* (варіанти: *Matus*, *Marisia*, *Мэрітс* і под.), того ж самого походження, гадають, що їх хетт. гідронім *Marašanta* (вона ж *Галис*; в її водозборі *Галатія*; суч. тур. р. *Kızılırmak*)— в основі обох зіставлюваних гідронімів корінь паг- «море», «болото» (пор. же р. *Morava* водозборів Дунаю, Вісли, Дніпра)⁴⁴. Аналогічно найменування р. *Olt* (за Птолемеєм, *'Αλώτας*; пор. ще: *'Alto* у Македонії; *Altina* в Нижній Мізії, *Alto* в Іллірії; *Альта*, або *Ильтица*, на Лівобережній Україні і т. ін.) виявляє генетичні зв'язки з малоазійським гідронімом *Alda* (пор. хетт. *aldannī* «джерело»)⁴⁵.

Думка про глибинні зв'язки зіставлюваних регіонів посилюється й рядом інших факторів. Зупинимося на одному з них. Перераховуючи річки Скіфії, Геродот після *Istra* переходить до його сусіда р. *Tipas* (сучасний *Дністер*, д.-гр. *Τύρας*, іон. *Τύρης*)⁴⁶, про яку й «батько історії» вазначає: «Істар — перша ріка Скіфії, за нею йде *Tipas*. Останній починається на півночі й витікає з великого озера на межі Скіфії й землі *neovře*. Біля гирла цієї ріки живуть *ελλῖνε*, яких називають *tipitami*»⁴⁷, д.-гр. *Typhetai*, одн. *Typhetēs* *«tipitam»*, що пояснюється як «житель гирла р. *Tyras*»⁴⁸.

Залишаючи поки що остроронне питання, звідки витікає *Typh-Dnister* (лат. *Tyras*, д.-гр. ще *Typhē*, який виводять з іран. *תיראש* «живідний»)⁴⁹, — з озер Підкарпаття, що ймовірно, якщо зважати на етимологію гідроніма, чи з боліт Надпріп'яття, коли враховувати вказівку Геродота на північний напрям іншій ріці, — звернемо насамперед увагу на те, що в її басейні крім *кімерійців*, *скіфів*, *алізонів*, очевидно, *аграфірсів*, *nevře*, *tipitam*⁵⁰ тощо, жили й менші відомі *tirani* (д.-гр. *Tyraxoi*⁵¹, тат. *Tuganoj*)⁵², а також *tirageti*.

Якщо структурно-словотвірний тип, куди належить слово *Typhē*, є досить поширеним у Північному Надчорномор'ї (пор., *Ворищевеңтى*⁵³ ї одн. *Ворищевеңтى* «борисфеніт», тобто житель м. *Борисфена*; *‘Ольбіополітса* «ольвіополіт»⁵⁴, кменшкапці м. *Ольвіополіса*); **Херсонησітса*, звідки *Херсо-*

түртің⁵⁵, «херсонесіт»; суч. керченіт «мешканець м. Керчі», одесит «житель м. Одеси» й т. ін.) й належить до катай-конімів, то інакше виглядає справа з двома іншими похідними від кореня *Tyr-* // *Tug-*. До речі, звідси напрошується висновок, що за часів Геродота в понизів'ї р. *Tiras* було й однійменне з нею поселення, жителів якого називали *mīrītāmī*. I хоч і прийнято вважати, що Геродот особисто відвідав район тогочасної дельти *Tiras*, на що нібито вказує як згадка чим тут кіммерійської могили, що її можна було ще «побачити» на власні очі, так і «точний» опис «сліду Геракла», схожого на відбиток у скелі людської поги, довжиною в «два лікті»⁶⁶, все ж «батько історії» чомусь не згадав у ньому досить відомого наступним поколінням письменників «однійменного» з річкою поселення (наскільки може бути об'єктивністю однійменним із потамонімом-іменником чоловічого роду).

Вважають, що згадування цим *mīrītāmī* без указівки на м. *Tiry* (від назви якої гіпотетично й походить цей катай-нім?), а лінне гідроніму *Tiras* свідчить про можливе озайомлення Геродотом з окремими дрібними, розкиданими там-сям, грецькими оселями вздовж понизів'я цієї ріки, а не з міською общинорою як такою, а також про походження слова *mīrītī* (*Tyrītā*) від назви р. *Tiras* (*Tyras* // *Tyrēs*)⁶⁷, що викликає певні сумніви.

Річ у тому, що місцеві форми на -tāi // -tāi, як ми вже мали нагоду переконатися, віддають перевагу об'єктивнішим основам, у той самий час утворення на -xnoi- — потамонімним, хоронімним та ін. (у цьому випадку їхні сингулятизи мають «фіналі» на -xnēs // -xnēs). Можливо, досить показовими тут будуть похідні від слова *Βόσπορος* «Босфор», де є як *Βοστρός*-ανές «боспорянин», так і *Βοστρότης*⁶⁸, що мали б якось спеціалізуватися.

На цьому фоні впадає в око невна словотвірна однотипність відгідронімів утворень типу *īstrīani* ('Істріано⁶⁹; пор. sing. 'Ιστριανός, іон. 'Ιστριανής «істріанин»), *mīrāni* (*Tyrānoi*, одн. *Tyrānēs*) і под. з іншими, територіально близькими етнінімами, зокрема кельтськими (пор.: *Āmbi-āni*, *Sēnōtōni*, *Sēquāni* «жителі (берегів) Сени»)⁶⁹, фракійськими (*Karpānoi*, пор. вище згадану річку з пазвою на *Karp-*; *Pētoroparāni*) і лілірійськими (*Aérbaroī*, сюди ж *Colapiani*, *Varcianī*) та ін.⁶⁶ Особливо багато аналогічних утворень у слов'янській етнінії;

пор.: «Бужне, за съдать по Бугу»; *Полочанѣ* (на *Полог-ъ*), *бобрини* (бобране) на р. *Бобрѣ*, *вісляни* на *Віслѣ*, *глиняни* на р. *Глина* (нім. *Lîne*, звідки *Люнебурзька земля*), *морочани* (пор. р. *Мороча*), *нішани* (бас. р. *Nicci*, нім. *Neisse*), *пінняни*

(пінняне) на р. *Піна* (вимагає додаткової аргументації отожнення із Птолемеевими *Пиенгітас*, *Piengitae*), *тичанчи* на р. *Тимока*, *украни* на р. *Укрѣ* й багато ін.⁶¹ Треба відзначити, що цей словотвірний тип, хоч і не так продуктивно, проник і в слов'янську катайконімію (пор.: *galičani* і м. *Галич*; *саночани* і м. *Санок*, укр. *Сянік*; *уличани* і м. *Углич*; але *кияни* й *Кий* чи р. **Кия?* та в етнінімі відапелітивного (?) походження; пор. д.-р. (літописні) *Полме*, *Деревлъне* й разом із тим: «И по сен браты (*Киу*, Щеку й Хориву, засновникам *Киева*.— О. С.) почаша държати родъ ихъ княжение. в *Полмахъ*. а в *Деревлъхъ* свое»⁶².

До цього самого словотвірного типу належить і термін *Danubiani* Псевдо-Захарія (між IV і VII ст.), вживий ним, по-перше, стосовно *φίσοντες*, як називали балкансько-дунайських християн за назвою міфічної райської ріки *Φίσον*, метафорично ототожнюваною з *Дунаем*; по-друге,— щодо інших сусідів-слов'ян (останнє гіпотетично), точіше, *склавен*, врешті, того ж таки словотвірного типу⁶³.

Принагідно відзначимо, що самі *слов'яни*, здається, не створили від гідроніма Дунай етнініма на -ani / -яни, хоч від низи окремих річок дунайського басейну такі утворення існують (пор.: *Morawiany* в Малопольщі). Жителів Наддунайщини (а також вихідців звідти чи учасників військових та інших походів туди) як за часів написання давньоруських літописів (пор., *Лунаци* в легенді про спробу Кия оселитися на *Дунай*), так і пізніше, що, можливо, знайшло своє відбиття в оїконімах типу *Дунаець* — коли це не відгідронімі утворення — відомих на Львівщині, в кол. Жидачівському й Куліківському р-ні поблизу с. Віднів, та Сумщині; пор. ще с. *Дунавець* (< **Дунавець*) у Чернівецькій обл.⁶⁴, територію якої протікають рр. Серет (верхів'я) і Прут, ліві допливи *Дунаю* (*Дунаву*).

Чимало гіпотез існує в науці щодо походження цього гідроніма. Так, відомий радянський іраніст В. І. Абаев вважає його найдавніші форми *Danuēis* (*Δανούειος*, *Δίνούειος*, *Danuvēis* // *Danuvīus* простим подовженням д.-іран.-dāni- того періоду, коли кіпцевий («тематичний») голосний -u не було ще втрачено скіфською мовою⁶⁵ (-ius // -ios— флексія чол. роду). Таке досить логічне пояснення, вважають, наштовхується, як уже зазначалося, на те, що ця ріка в тій своїй частині, яка межувала зі Скіфією, не носила взагалі такої назви: тут її знали як *Istros* (див. вище) або *Matīas* (з іран.-скіф. *mad(u)yaš: пор.: д.-інд. (ведийське) *mādati*, *mādatē* «(за)кіпти, хвилюватися, клекотіти», лат. *mādeo* «бути болотим, мокрим», тощо)⁶⁶.

Варіант *Danubius*, розглядаючи його як фонетичний різновид до реконструйованого **Tanaupi* (пор.: Геродотів *Tānaīs*,

суч. *Дін* < *Донъ* < *Dānu-; контамінаційна пара *Dānālp̄is* // *Боръсθ=нъг*). хоч і без урахування балтійського *ир- (пор. латиське *ире*) «річка», пов'язували з тим же іран. *dānu- ялис санскритське ар або перське ab(i) «річка», як у гідронімі *Abi-Hind* «річка Інд», що наштовхується нібито на вже відомі нам територіальні переноски, у світлі яких не можна сприймати всерйоз і «сарматську» етимологію: з *Dānu-avi «Овча ріка»⁶⁷.

Логіка етноісторичного розвитку гідронімії *Наддунайщини*, взятої як єдиного цілого й, разом з тим, у нерозривному зв'язку (хоч, очевидно, тимчасово її перерваному в нижньонаддунайському регіоні) з наскрізноєвропейським ареалом гідронімів на *dānu- (пор. ще переважно північновказакькі, генетично осетинські: *Sag-dan* «Олеячя річка», *San-dan* «Чорна річка», *Kiran-nan* < *Kiran-dan «Млинова річка»; *Zag(e)dan* // *Zaa-dan* < *Sagi-dan «Олеячя річка», *Uruš-tən* < *Ors-don* «Біла річка»; ур. *Doni-kam* < *Doni-kom* «річкова ущелина тощо»⁶⁸), штовхає до розгляду походження й модифікації гідроніма *Dānuvius*, *Dānubius* (відомі ще варіанти *Danubios*, *Donabis* і под.) в плані ірано-кельтських (пор. р. *Родан*, суч. *Рона*, у кол. *Галлії*, зокрема в її провінції *Рутенії* і витікає в кельтському мовному ареалі поблизу верхів'їв Рейну, з другого, правого, боку якого бере свій початок і *Дунай*), а також кельто-германо-слов'янських та інших мовних взаємозв'язків.

Що ж до спроб пояснення його на кельтській основі, то прыхильники цієї концепції висувають на передній план кельт. *dānu-* «дужий, міцний»⁶⁹.

Таке пояснення, в принципі, можливе, оскільки *Дунай* є, дійсно, найбільшою (довжина 2840 км) і наймогутнішою рікою Західної, Центральної й Південно-Східної і другою (після Волги) всієї Європи.

Якщо *Istpr* («Швидкий») виправдує свою назву в третій частині своєї довжини (власне, починаючи з Катарактів), то *Дунай* є, очевидно, лексико-семантичним йому протиставленням, пояснюванням особливостями середньої його течії, звідки, покинувши свою пра�отьківщину, слов'яни рознесли в райони свого розселення й його тамтешню характеристику. *Дунай* тут — типова рівнинна річка, що, як правило, повільно котить свої хвили в звивистому й розчленованому на окремі рукави річиці, обрамленому пологими берегами. Його долина тут розкинулась кілометрів на двадцять і більше. І тоді «тихо-тихо *Дунай* воду несе».

Але не завжди таку характеристику дає йому українська мовна традиція, зокрема усна народна творчість. Один із найкращих українських словників, характеризуючи цей гідро-

нім у переносному значенні, тлумачить його як «разлив води, вообще величезне скопленне води. Ой за горами вода дунаями... І онад дунаями вода стоянами...»⁷⁰ Українські фольклорні матеріали нерідко ототожнюють *Дунай* із катастрофічними новеннями⁷¹.

І дійсно, вони для нього-таки характерні. Ось як описується один із багатьох паводків на *Середньому Дунаї*, насамперед, в районі так званої *Малої Середньо-Дунайської* низовини: «На початку липня в Альпах випав рясний сніг, а передальпійські річки за п'ять днів дістали свою двомісячну «порму» дощів... альпійські притоки *Дунаю* перетворилися в бурхливі потоки, знивші з берегів, і величині маси води ринули вниз, у дунайську долину. Рівень води... підвищувався катастрофічно швидко»⁷². Як тут не пов'язати дійсно потужний *Дунай* із кельтським словом *dina*- «потужний» (пор. в «Книжі Большому чертежу» *Дуна* «Дунай», а також тур. *Tuna* «т. с.»)⁷³, незважаючи на те, що, власне, кельти жили все ж таки трохи вище по *Дунаю*, близьче до його витоків.

Цікавим явищем в українському фольклорі є вживання слова *Дунай* у множині. Так, в одній із народних пісень «Тече ріка *Дунай*, обідва глибокі», а в іншій, весільній, беруть навіть «З трьох *Дунайв водицю*». За однією з українських пісennих зерлин, «Коник випив два *Дунай*»⁷⁴, а за іншою, — лише «пів-*Дунай*». Коментуючи це явище, відомий український етнограф зазначав, що йому доводилося чувати на Харківщині, як навіть на велику калюжі, виниклу після дощу чи повені, казали: «*Дунай* стойть»⁷⁵.

Те, що в слов'янській поезії ріка *Дунай* користується такими перевагами перед іншими, що перідко є загальною позивою річки взагалі... при чому важко розмежувати приклади, де *Дунай* згадується в спеціально-географічному розумінні, від тих, де він у широкому узагальненні виступає в значенні річки і взагалі»⁷⁶, породило концепцію походження гідроніма від апеліатива *dūpa/j «водойма», що не знаходить підтримки ці в сучасних гідронімічних студіях (пор., поширення *Дунайчиків* у контактному суспістві з гідронімами на -*Вісл*, *Сан*- і под.), і в загальнотеоретичних. «Немає потреби, — писав В. Ягич, — особливо підкреслювати, що... часте згадування *Дунаю* могло, зрешті-решт, надати цьому імені цілком загального значення ріки в воді взагалі. Такі випадки трапляються тим частіше, чим далі від реального *Дунаю*, тобто на периферії, а не в центрі»⁷⁷. Отже, часте згадування *Дунаю* в усній народній творчості й гідронімії України є наслідком як безпосередніх зв'язків її населення з *Нижнім Дунаєм*, так і, можливо, опосередкованих (через бас. *Вісл*?), — із *Середнім*.

«Польські (і ширше — лехітські) території було освоєно

слов'янами лише вторинно, й протилежного не вдалося довести польській етногенетичній та лінгвістичній школі... є серйозні доводи, які зводять наївець наслідки польського автохтонізму,— пише О. М. Трубачов. — Очевидно, ї польські землі заселялися слов'янами з півдня, як про це розповідає «Повість временних літ» в епізоді про волохів»⁷⁸.

Перш ніж завершити нашу розповідь про дунайців — дунайців та про півну Дунайю, від якої походять ці слова, зауважимо, що були безусніші спроби пов'язання гідроніма з праформами числівника «два», «другий» (пор.: хеттське да-«дво-», в композитах -dan- «другий» і под.).

Цю «етимологію» намагалися узгодити з тим, що Дунай витікає із Шварцвальда («Чорного лісу») двома потоками Ерзег ї Brīgax (пор. м. Брегенц у Західній Австрії, в районі Боденського озера; античний Brīgantōn, назву якого пов'язують із кельтським brīga «гора»)⁷⁹, що, зливаччись біля м. Донауенштадт, власне, й дають початок Дунаві (за інною версією, безпосереднім витоком цієї ріки є одне з джерел, яке несе свою прозору воду до потоку Brīgax)⁸⁰.

І все-таки гідронім Дунай того самого походження, що й назви рік Дін, Дніпро, Дністер, але на відміну від них, які походять від модифікованого іранського *dān(u)- «річка, вода», він, продовжуючи ту саму іndoевропейську, за іншими здогадами, доіndoевропейську, основу, виявляє специфічні мовні риси й характеризується особливимprotoареалом, можливо, ізольованою його частиною; йдеться про застосування гідроніма лише до верхньої ї середньої течії, тоді як нижня називалася за античної давнини вторинно? Istrom. Це паштовує на думку, що назва Дунай прямо з іранським *dān(u)- не пов'язана й походить від однокорінної кельтської назви (пор. уже відомий нам галльський Rodan, суч. Rona, а також два Doni < Dan- з м. Данум, суч. Donkaster, на одному з них) із іншими формально-семантичними модифікаціями (зближення з семеною «дужий»). А далі — через посередництво германського (готського) варіанта *Dōpani- (із специфічним переходом ā > германське ö, що на слов'янському грунті дало u). Цей фонетичний процес приписують дако-мізійському посередництву, виводячи назву Дунаю від і.-е. Dānapi-s (пор. античне Tánaïs «Дін»). Розходження між формами *dīnapaīj і dīnapaū в фіналі пояснюють варіантами назви-прототипу. Можливо, тут залишається не врахованими варіанти цього гідроніма типу угорськ. Duna⁸¹, турецьк. Dına⁸², рос. XVI—XVII ст. Дуна («А Дуны реки, и городов Болгарских, и около Черного моря берегом описать было не можно; в старом чертеже испорченено и ветхо... А от усть Нестра реки 140 верст в Черное море пала река Дуна»)⁸³, пор. ȳðaī < *yða.

На завершення нашої розповіді про етно-топонімію на Дан- // Тан- зупинимося ще на кількох гідронімах цього циклу. Сюди, як уже відзначалося, в Геродотовій Скіфії належить назва р. Tánaïs⁸⁴, ототожнювана одними з р. Доном, а іншими — із Сіверським Дніцем і нижньою течією Дону. До Танаїсу, за Геродотом, у середині V ст. до н. е. доходили із заходу царські скіфи, а зі сходу — сазромати. Тут саме проходив і рубіж між Європою та Азією, в районі якого амазонки єдиналися зі скіфськими юнаками, а пізніше, в 512 чи 515 р. до н. е., — відбувалися вирішальні сутички між військами скіфів та їхніх союзників, з одного боку, й персів, — із другого. Танаїс разом із рр. Ліком і Оаром та своєю притокою Сіргісом витікав, за Геродотом, із землі фіссагетів і впадав у Меотиду⁸⁵ (Азовське море), на берегах якої, крім меотів, жило ще чимало інших народів.

У III ст. до н. е. в долині Танаїса, власне, в його пригирловій частині, виникло однійменне місто, яке з перервами, — коли воно лежало в руїнах, — проіснувало близько 700 років, виконуючи важливу роль політико-адміністративного центру Наїзов'я й торгового осередку для волго-дінських степів⁸⁶.

У Танаїсі жили танаїти (д.-гр. Ταναιῖται), згадані разом із сіндами, меотами, тарітами, торетами, пессами (...καὶ Σινδοὺς καὶ Μαΐτῶν καὶ Ταρετῶν καὶ Τορετῶν Ψεσῶν...), в одному з написів, присвячених «великому цареві Аспургу, другові римлян», і датованому «320 роком»⁸⁷. Модель утворення назви цієї групи греків-колоністів нам уже знайома (пор.: борисфеніти, боспоріти, ольвіополіти, тіріти, херсонесити; суч. керченіти, одесити тощо; див. вище).

Розповідь про етно-топонімію, насамперед про гідронімію з компонентом -dān- не буде повною, якщо не зупинитися на «крайніх» південно-східних точках цього ареалу. Йдеться про назви річок типу Йордан // Йордан (д.-евр. Jārdēn, єгипет. Irdn⁸⁸, у класіків Jordanes⁸⁹, араб. Naħr-eš-Шарія⁹⁰, у місцевих жителях XIX ст.— Scheriat-el-Kebir), що тече по кордону Йорданії з Ізраїлем і впадає в Мертве море. Гідронім пояснюють на семітській основі. Однак те, що він має відповідників на іndoевропейській території, — йдеться, звичайно, не про виниклі в зв'язку з християнським культом найменування типу Йорданська // Йорданська в м. Києві; Йорданська в с. Недогарках Кременчуцького р-ну на Полтавщині⁹¹; Ерданській, Йордан, Йорданка в бас. Оки⁹² тощо, а про назви рр. Йордан(ос) (д.-гр. Ἰερόδανος // Ἰερόδανης), відомі ще Гомерові в Еліві й на о-ві Кріт (пор. ще Йордан — цар Лідії)⁹³, — паштовує на думку про існування стародавнього передньоазійсько-середземноморського гідронімного ареалу на -dān-, куди крім Йорданії // Йорданів входило ще й найменування

р. Radānu, східної притоки р. Tігру, яке перекликається з назвою р. Родану (суч. Рона) в Галлії, тобто на північній сучасній Франції, і пояснюється на іndoевропейській, власне, на арійській основі⁸⁴.

Таким чином, і назва нижнього *Дунаю* — *Istru*, і його кельто-латинські форми на *Danub-* // *Danuv-*, і деякі гідроніми на сусідніх територіях, напр., *Týrös* // *Týrons*, він же *Dánastris* «Дністер», і назви більш віддалених річок, зокрема *Dánapris* // *Borysthénēs* «Дніпро», *Ténoxēs* «Дін» і навіть *Oásarðrónūs* «Кубань», як і чимало вже наведених і не наведених назв річок Північного Кавказу та суміжних територій на північному сході, а також на далекому європейському заході, свідчать про поки що не визначені в часі рухи іndoевропейців з глибин Передньої Азії, які, несучи тотожні гідронімі протооснови, йшли в Європу кількома шляхами, з одного боку, в обхід Каспійського, Азовського й Чорного морів у напрямі «крайнього» моря, а з другого — південніше того самого Чорного моря, перегинаючи при цьому *Босфор Фракійський*. Обидва міграційні потоки перетнули *Дунай*, перший, найімовірніше, в його середній і верхній течії, а другий — у нижній. Ці дві міграційні хвилі спричинилися й до виникнення двох різних назв величної ріки.

Із занепадом давньогрецьких колоній Північного й Північно-Західного Надчорномор'я запевні витісненій функціонуючими в кельто-латинському та германсько-слов'янському середовищах варіантами на *Dän-* // *Dun-* лексичний різновид назви *Дунаю* "Істрос" (аналогічний процес відбувся і з гідронімами *Ворյутенъ*, *Гавръ*, *Озарбънъ* // *Үлкәнъ* тощо). Разом з тим зникли її сформовані на еллінській та елліно-варварській основі місцеві етноси та їхні назви.

Гідронім же *Дунай* // *Dunav* було підхоплено мігруючими, насамперед, слов'янськими племенами й занесено на нові місця їхнього поселення в бас. Вісли, Дніпра, Оки тощо.

¹ Полное собрание русских летописей.—М.: Изд-во вост. лит., 1962.—Т. 2. Индійська летопись.—С. 5.

² Повість минулых літ. Літопис.—К.: Веселка, 1982.—С. 51.

³ *Hydronimia Wisty*.—Wroclaw etc., 1965.—Сл. 1.—С. 214—216; Index alfabetyczny.

⁴ Маштаков П. Л. Список рік Дніпровського басейна.—Слб., 1913.—С. 223. Див.: Алфавітний указатель.

⁵ *Hydronimia Wisty*.—С. 121, 122, 309.

⁶ Егерінський О. Історія української літератури.—Львів, 1920.—Ч. 1.—С. 128.

⁷ Словник гідронімів України.—К.: Наук. думка, 1979.—С. 558.

⁸ Маштаков П. Л. Список рік Дніпровського басейна.—С. 217.

⁹ Маштаков П. Л. Список рік басейнов Дністра та Буга.—Пг., 1917.—С. 29.

¹⁰ Словник гідронімів України.—С. 188.

¹¹ *Hydronimia Wisty*.—С. 14, 21.

¹² Маштаков П. Л. Список рік Дніпровського басейна.—С. 74, 75.

¹³ Там же.—С. 74, 40, 28, 201.

¹⁴ Словник гідронімів України.—С. 173.

¹⁵ Словар-справочник «Слова о полку Игореве».—Л.: Наука, 1967.—Вип. 2.—С. 57.

¹⁶ Смолицька Г. П. Гідронімія басейна Оки.—М.: Наука, 1976.—С. 162—164.

¹⁷ Там же.—С. 184.

¹⁸ Там же.—С. 166.

¹⁹ Там же.—С. 180—181.

²⁰ Гідронімія України в її міжмових і міждіалектних зв'язках.—К.: Наук. думка, 1981.—С. 104—113, 134—151.

²¹ Трубачев О. Н. Языкознание и этногенез славян. Древние ставяще по данным этимологии и ономастики // IX Международный съезд славистов. Славянское языкознание.—М.: Наука, 1983.—С. 233.

²² Геродот. Істория в девяти книгах.—Л.: Наука, 1972.—С. 199.

²³ Там же.—С. 90.

²⁴ Там же.—С. 199.

²⁵ Греко-грецеско-руський словник // Сост. И. Х. Дворецкий.—М.: Гос. изд-во иностр. и нац. слов., 1958.—Т. 1.—С. 839.

²⁶ Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі.—К.: Наук. думка, 1985.—С. 53.

²⁷ Словар-справочник...—Т. 2.—С. 56.

²⁸ Скаржинська Е. И. О склавінських аптах, о Муреніанском озері и городе Новицтві // Візантійський временник.—М., 1957.—Т. 12.—С. 11.

²⁹ Древнерусско-грецеский словник.—Т. 1.—С. 506.

³⁰ Максаковский В. П. Дунай.—М.: Географгиз, 1959.—С. 39.

³¹ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.—М.: Прогресс, 1967.—Т. 2.—С. 143.

³² Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі.—С. 56—58.

³³ Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков.—М.: Изд-во АН СССР, 1961.—С. 139.

³⁴ Россия. Полное географическое описание нашего отечества.—Сиб., 1910.—Т. 14. Новороссия и Крым.—С. 15.

³⁵ Ашпичинская география // Сост. М. С. Бондарский.—М.: Географгиз, 1953.—С. 204.

³⁶ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ.—К.: Укрполітвидав, 1947.—С. 740.

³⁷ Маштаков П. Л. Список рік Дніпровського басейна.—С. 207.

³⁸ Смолицька Г. П. Указ. соч.—С. 326.

³⁹ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.—Т. 2.—С. 143.

⁴⁰ Загородский Е. А. Очерк истории Северного Причерноморья.—Одесса, 1922.—С. 12.

⁴¹ Болтенко М. Ф. Исторические судьбы острова Березань // Зап. Одес. археол. о-ва.—Одесса : Одес. кн. изд-во, 1960.—Т. 1 (34).—С. 42.

⁴² Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство.—М.: Изд-во АН СССР, 1929.—С. 15.

⁴³ Нерознак В. П. Древняя индоевропейская топонимия Балканского полуострова и Малої Азії // Теория и практика топонимических исследований.—М., 1975.—С. 17.

⁴⁴ Газікреміде Т. В., Панов Вяч. Вс. Нілоевропейский язык в индоевропейцах.—Тбілісі : Груз. кн. изд-во Тбіл. ун-та, 1984.—Т. 2.—С. 862.

⁴⁵ Там же.—С. 862, 945.

⁴⁶ Древнерусско-русский словарь.—Т. 2.—С. 156.

- ⁴⁷ Довлатур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.—С. 118.
- ⁴⁸ Древнегреческо-русский словарь.— Т. 2.— С. 1656.
- ⁴⁹ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.— Т. I.—С. 519.
- ⁵⁰ Довлатур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.—С. 119.
- ⁵¹ Там же.— С. 278.
- ⁵² Карпинский П. О. К вопросу о древнем названии Роксоланского города // Материалы по археологии Северного Причерноморья.— Одесса : Маяк, 1966.— Вып. 5.— С. 156.
- ⁵³ Довлатур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.—С. 130.
- ⁵⁴ Древнегреческо-русский словарь.— Т. 2.— С. 1163.
- ⁵⁵ Там же.— Т. 2.— С. 1773.
- ⁵⁶ Довлатур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.—С. 105, 133.
- ⁵⁷ Там же.— С. 278.
- ⁵⁸ Древнегреческо-русский словарь.— Т. 1.— С. 301.
- ⁵⁹ Трубачев О. Н. Ранние славянские этнонимы — свидетели миграции славян // Вопр. языкоизучания.— 1974.— № 6.— С. 57—58.
- ⁶⁰ Там же.— С. 58.
- ⁶¹ Полное собрание русских летописей.— Т. 2.— С. 8.
- ⁶² Шафарик П. И. Славянские древности.— М., 1848.— Т. 2.— Кн. 3.— С. 208, 211, 149, 141, 171, 225, 227, 230, 2.
- ⁶³ Трубачев О. Н. Языкоизучение и этногенез славян. V // Вопр. языкоизучения.— 1985.— № 4.— С. 9.
- ⁶⁴ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ.— К., 1947.— С. 334.
- ⁶⁵ Абасов В. И. Осетинский язык и фольклор.— М.; Л.: Изд-во АН ССР, 1949.— Т. 1.— С. 236.
- ⁶⁶ Георгиев В. Исследования по сравнительно-историческому языкоизучению.— М.: Издво иностр. лит., 1958.— С. 255; Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.— Т. 1.— С. 553.
- ⁶⁷ Етимологичний словник літописних географічних назв Південної Русі.— С. 53—54; Фасмер М. Этимологический словарь русского языка,— Т. 1.— С. 552—553.
- ⁶⁸ Абасов В. И. Осетинский язык...— С. 284—285.
- ⁶⁹ Етимологичний словник літописних географічних назв Південної Русі.— С. 54.
- ⁷⁰ Гринченко Б. Д. Словарь української мови.— К., 1907.— Т. 1.— С. 456.
- ⁷¹ Див.: Народні оповідання й казки (етнографічні матеріали), зібрані В. Кравченком.— Житомир, б. р. вид.— Т. 2.— С. 312.
- ⁷² Максаковский В. П. Указ. соч.— С. 18.
- ⁷³ Словник гідронімів України.— С. 188.
- ⁷⁴ Jagić V. Dunav-Dunaj in der slavischen Volkspoesie // Archiv für slavische Philologie.— Berlin, 1876.— В. 1.— С. 311.
- ⁷⁵ Сумцов Н. Ф. Местные названия в украинской народной словесности // Киев, старина.— 1886.— С. 281.
- ⁷⁶ Там же.— С. 277.
- ⁷⁷ Словарь-справочник...— Вып. 2.— С. 57.
- ⁷⁸ Трубачев О. Н. Языкоизучение и этногенез славян.— С. 250.
- ⁷⁹ Никонов В. А. Краткий топонимический словарь.— М.: Мысль, 1966.— С. 64.
- ⁸⁰ Максаковский В. П. Указ. соч.— С. 3—4.
- ⁸¹ Этимологический словарь славянских языков, Праславянский лек-
- нический фонд / Под ред. О. Н. Трубачева.— М.: Наука, 1978.— Вып. 5.— С. 156—157.
- ⁸² Kiss L. Földrajzi nevek etimológiája szótára.— Budapest : Akadémiai kiadó, 1978.— С. 190.
- ⁸³ Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі.— С. 53.
- ⁸⁴ Книга Большому чертежу.— М.; Л.: Изд-во АН ССР, 1950.— С. 113.
- ⁸⁵ Геродот. История...— М., 1962.— С. 192, 198, 199, 201, 212, 215—216, 217—218.
- ⁸⁶ Шелов Д. Б. Танаис — потерянный и найденный город.— М.: Наука, 1967.— С. 4.
- ⁸⁷ Корпус боспорских надписей.— М.; Л.: Наука, 1965.— С. 46, 839.
- ⁸⁸ Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс. Указ. соч.— С. 917.
- ⁸⁹ Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон.— Спб., 1894.— Т. 13а.— С. 752.
- ⁹⁰ Никонов В. А. Указ. соч.— С. 159.
- ⁹¹ Словник гідронімів України.— С. 223, 225.
- ⁹² Смоліцька Г. П. Указ. соч.— С. 19, 106, 96.
- ⁹³ Древнегреческо-русский словарь.— Т. 1.— С. 807.
- ⁹⁴ Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс. Указ. соч.— С. 97.

Історико-лінгво-географічний аналіз етнонімікону «Геродотової» *Скіфії* (власне, так званого скіфського квадрата) та деяких суміжних територій (*Кіммерії*, *Тавріки*, *Невриди*, *«Будино-Гелонії»*, *«Савроматії»* та ін.), взятих переважно в межах Української РСР, показав, що етнонім середини V ст. до н. е., зафіксований на цій території,— це реальна власна назва (інколи, очевидно, й калька або описовий термін, вживаний щодо) якогось етнічного чи етно-соціального колективу точночасної Східної Європи (рідше, затанайської Азії).

Як правило, майже кожен макроетнонім «Великої», *Стародавньої* чи *Малої Скіфії*, контактних із ними земель (зокрема, *кіммерійці*, *таври*, *скіфи-саки*, *неври*, *будини*, *гелони*, *меоти*, *савромати*, *меланхлени*, *андрофаги* та ін.), яких не слід плутати з етнофоронімами, досить продуктивними в антропонімії (як етноепонімії, напр.: *Агафірс*, *Гелон* і *Скіф* — легендарні родоначальники відповідних племен, так і в етнопрезентативній, коли йдеться про «царів» як уособлення певних народів; пор. знову ж *Агафірс*, *Гелон*, а також *Будин*, *Савромат*, *Невр* чи *«Андрофаг»* — учасники антидаріївської наради),— це лексема, що так чи інакше знайшла своє відбиття в топонімії (resp. антропонімії «царів»), рідше,— у вторинній етнонімії наступних епох, інколи зберігшись у назвах річок, територій чи населених пунктів, можливо опосередковано, аж до наших днів.

Будучи власноіменними знаками надзвичайно специфічних об'єктів — етносів, які, на відміну від інших ономастичних денотатів (характерними своєю монокомпонентністю, «злитися» структури), відзначаються, навпаки, багатоскладовістю, роз'ємністю, подільністю, межею котрої є окрема людина (етnofor), тобто носій етнічних особливостей відповідного племені, народу чи етнографічної групи,— етноніми вказаних територій, стали репрезентантами всіх тих етнічних потоків, що рухалися в Північне Надкорномор'я з глибин Азії, Західної Європи, в боку Понту Евксинського й лісів та боліт Півночі.

Уже в середині V ст. до н. е., як це видно із скупих свідчень «батька історії» Геродота, об'єкти тогочасного народонаціональства характеризувалися практично тими самими рисами, котрі й у наш час диференціюють відповідні етноси: «єдністю» території, економіки, культури, мови, антропології, етнічної самосвідомості, етнопсихології, етнічної назви тощо.

Усім тогочасним етнічним утворенням як кочовим, так і осілим, була властивою висока динамічність: племена, звичайно, приходили й, за певним винятком (ідеється насамперед про «хліборобські» етно-соціальні угруповання), відходили під тиском інших, особливо в період воєнних конfrontацій, що видно не тільки з прямих історичних повідомлень, а й з етнонімічних свідчень.

Так, унаслідок міграційно-інфільтраційних процесів, соціально-біологічних взаємодій, а отже, й міжмовних інтерференцій між контактуючими етносами на місці первинних *скіфів* і *еллінів*, *скіфів* і *таврів*, *скіфів* і *сарматів*, *скіфів* і *кельтів*, *сарматів* і *аланів* та інших з часом з'являються не тільки *сліно-скіфи*, яких застає ще Геродот (вони ж *калліпіди*), а й *тавро-скіфи*, *кельто-скіфи*, *гольтескіфи*, *скіфи-пали*, *скіфішкуди*, *скіфо-сармати*, *сармато-алани* й под. композитні утворення наступних епох.

Виразна тенденція нарощання продуктивності композитів у місцевому етнонімікопі античної доби, яка відбивала не тільки процеси злиття чи «паритетності» в міжетнічних стосунках, а й нерідко їх атрибутували або локалізовували відповідно до місць формування або тривалого перебування номінованих етносів (напр.: *тіра-* чи *тірегети* «гети Надтір'я // Надтірасся», тобто переважно лівобережної частини Нижньої Наддністриянщини: правобічну, в основному, займали «чисті» *гети*, звідки *Гетська* пустеля), дозволяє припускати функціонування аналогічних моделей і в значно глибшому минулому (пор. локалізовані на схід від «скіфського квадрата» *массагети*, *тісса-* // *фісса-* // *тірсагети*, з якими генетично перекликається фонетико-метатезовий варіант *агатірси* // *агафірси* західного регіону; в основі Тире *Дністер*; сюди ж, імовірно, й скіфський «царський» антрононім *Ібзанфарос* при д.-іран. **dān/ī-* «вода, ріка»). Про давність цієї групи назв свідчить і фонетична поліваріабельність (*s* // *г*, *t* // *th*, втрата фінального *t* у процесі перестановки) їхніх компонентів, і міграція етносів у широтному напрямі. Метатезову аналогію в своєму розвитку тут демонструє ще знаменита гідронімна пара *Ворфісұнъς > Banapris* (етимологічно: *-арг-* < **-arf-*).

Що ж до первинних, власне, простих етнонімів, які можуть бути префіксованими (напр.: *авхети* // *авхапи* й *гети*, Птолемеїві *амадаки* й *мадаки*, передньоазійські *сірійці* й *ассирійці*)

чи суфікованими (пор. Геродотові будини й пізніші *свардини*, *сварини*, *певкуни*; його ж *гелони*, й Птолемеєві *карвони*, *сулони*, *гітони*, *офлони*), то вони, при всій своїй нечисленності, дають загалом широку гаму гетерогенних формально-семантичних утворень, своєрідних осколків лексичних систем тих мов, основне ядро яких нерідко лежить за межами аналізованої території (пор. ще в гідронімії назви типу: *Руса й Неруса*, *Жерева й Нежеровка*, *Молодова й Немолодова*, *Нетхарь і тохары!*). Ці утворення занесено в *Скіфію* зустрічними хвилями етнічних міграцій та інфільтрацій.

Аналізований етнонімікон Скіфії й суміжних земель є продуктом тривалого історичного процесу. У ньому слід розрізняти утворення кількох епох та мовних груп, про що свідчать історико-археологічні, фольклорно-легендарні, політико-географічні й мозаїдальності свідчення.

Так, *скіфи* (-кочівники, з якими супільно-історично пов'язані царські *скіфи*, або «скіфи-царі»), що їх перси називали *саками* (а інші — ще й «сакамія») «сильними, могутніми», а вони самі себе — *сколотами* (< *Sāk(k)olót-; пор. ще скіф. антропонім *Сколопіт* < *Sāk(k)olórpit-; сюди ж Іхній легендарний цар — родонаочальник *Колаксай* < *Sāk(k)oláksai-), прийшли із (Середньої) Азії в *Кіммерію*, витіснивши звідти *кіммер(ий)*-ів у Малу Азію (її частково в Західну Європу).

Сам етнонім *скіфи* // *скіти* // *скити* (вони ж, за перськими епіграфічними пам'ятками, *сака* *тауя* *парадраја* «саки замор»); пор. епітет царських скіфів *Пархлάтэ* < *paradatai «началі поставлені» або, менш імовірно, «раніше створені») — це первинно **Sákītai* «сакіти» // **stákīt-* «нащадки *саків*», звідки д.-гр. *Σκύθαι* (пор.: *χυρρῖται*, *τίριται*, *τανάται*).

Що *скіфи* — пізні мігранти, свідчить і їхня генеалогічна легенда, модифікована припонтійськими греками. За нею, *скіфи* тут є найпізнішим (хоч із 1000-літньою історією) народом, пра�отаком якого є *Скіф* — наймолодший син Геракла й дочки р. *Борисфену* (пор. *скіфи-елліни*, з одного боку, й *скіфи-борисфеніти*, вони ж *скіфи-хлібороби*, — з другого). Він, найкраще оволовівші луком (і стрілами, звичайно), прибрав до рук землю своєї матері, позбавивши тим самим права на неї своїх братів («емігрантів») — *Агафірса* (найстаршого) й *Гелона* (середнього).

Ще пізніше сюди прийшли *савромати*, вони ж *сармати* і *сірмати* (пор. осет., пехлев., новоперс., ягноб. *sar* з д.-іран. *sarah-* і д.-інд. *sīras* «голова»), що дозволяє вважати основним не давньогрецький варіант *Σαφρομάται* (греки досить вільно пристосовували запозичену лексику), а латинський *Sarmatae* (*Sirmatae* ε, очевидно, його сіндо-меотійським різновидом; пор. *sarah-* // *sīras* «голова») у значенні «головні мати» (пор.

ще: *агамати*, *іксамати* // *яксамати* // *язамати*, *фіксамати*, а також *меоти* // *маєти* із *māda // *māta «мідіїці», можливо, врешті, до того самого кореня, що й укр. *мати*). Що ж до д.-гр. етноніму, то він є народностимологічним витвором (зближення із *σάρρα*, -η // *σάρρος* «ящірка»; пор. в староукраїнському літописанні, яке формувалося під впливом як давньобурського, так і греко-візантійського, *сармати* «ящіркоокі»): давньогрецькій мові бракує питомих слів із компонентом *σαρρ-*.

Отже, скіфо-сарматські етноніми Геродотової Скіфії — це, в основному, східноіранські утворення, які могли зазнавати іndoарійських та еллінських модифікацій.

Якщо йдеться про походження *кіммер(ий)*-ів (Кіммерію // Gi(m)meri), то вони до приходу *скіфів* займали майже всю ту країну (*Кіммерію*), яка згодом стала зватися *Скіфією*. Тут вони лишили після себе ряд топонімів, у яких відбились обидва (дialeктні?) варіанти (у слов'янській фонетичній модифікації) їхнього етноніму (типу *Ч(e)мер-* // *Ж(y)мер-*), що міг на фракійській мовній основі означати як «борноморські», так і просто «чорні (-чорні)»; пор. пізніше фіксовані тут (у районі надчорноморської Ольвії) так звані *савдарати* «борновдягнені», яким на *Чернігівщині* (в основі антропонім **Чъргъвъ* — відапелятивного чи, можливо, навіть відстотінного походження), за іншими даними, також на Сумщині, *Воронежчині* (є м. *Воронеж* РРФСР і *Вороніж* Сумської обл. УРСР; в основі обох **vogn-* «чорний») відповідають *меланхлени* (д.-гр. *Μελαγχλαι*) «чорновбрани».

Як Сумщина (пор. тут сс. *Чорне*, *Чорноплатове*, *Чернєве*, *Чернівське*, *Чернацьке*, *Чернече*, *Чернішки*; *Воронине*, дві *Во-нівки*; *Галка*, *Мороха*, *Темне* і т. ін.), так і *Чернігівщина* (нар., нп *Чернявка*, *Чорногорці*, *Чорнозем*, *Чорний Rіz*, *Черніши*, *Черняхівка*, *Чернацьке*; *Галка*, *Галиця*, *Воронівки*, *Воронівка*, *Карабани* й под.) багаті на ойконіми із семеною «чорн-»; але в цьому регіоні тільки система власних географічних назв *Чернігівської* обл., характерна помітним шаром архайчної етно-топонімічної лексики (пор. сс. *Козари*, *Комань*, *Печениги*; *Поллянське*, *Кривицьке*, *Сулиचівка*, *Чудівка* тощо), має у своєму складі назви поселень типу *Гмирянка* (від **Гмиряни?*; пор.: *Gim(m)ir-*), *Чемер* (< *Kimmér-*), *Новгород-Сіверський* (від *сівер-*, *-яни*; пор. «чорний» у значенні «північний», діал. «сіверний»).

Якщо *кіммерійці* // *кіммери*, -іїни у межах УРСР простежуються і в бас. Дністра (крім смт *Чемерівці* на Хмельниччині, пор. с. *Чемеринці* поряд із с. *Килир* (?!) у Пустомитівському р-ні Львівської обл.), й у водозборі Південного Бугу (м. *Жмеринка*), й у Наддесенні, й у глибинах історичної ономастики Криму, Передньої Азії та Західної Європи, то як себе

веде на цьому фоні назва *кіммерійських* сусідів по Криму — *таврів*?

Як не дивно, але географія обох сусідніх етно-топоніміко-нів досить схожа. «Кримські» *таври* (*Таурοι*) жили в *Тавріці* (*Ταυροῖη*), а точніше, в *Таврійських* (можливо, для тих часів, краще всупереч традиції — в «*Таврійських*»; пор. д.-гр. *Ταυρός*, рос. *таврический*) горах і мали своїх тезків у так званих вірменських *таврах*, які мешкали в гірській системі тодішнього кавказько-передньоазійського *Тавра* (*Ταύρος*), що його продовженням, очевидно, вважалися не тільки Кавказькі, а й Кримські гори (пор. сірійське *תָּבְרִי* «гори»). На цьому фоні *таври* — не «бикі» (пор. д.-гр. *ταῦρος* «бик»), як це здавалося, а «горянні». Не зовсім ясно, в якому зв'язку з ними перебували *Taurisci* — кельтське плем'я, котре жило в північній частині Карпатської котловини (пор. на Закарпатті р. *Tyr'я* з притокою *Turiшкою*, що обводило с. *Turiши*, *Turiщо*, смт *Tur'я Ремети* та ін.). Географія топонімів на *Tyr'-(< *taur-) скоплює бас.* Тиси, Прип'яті, Десни, Південного й Західного Бугу, Дністра, Вісли й Нижнього Дунаю, виходячи за межі УРСР і сягаючи на півночі Новгородської землі, а на півдні — Італії (пор. тут, крім імені *Гелмонс*, м. *Кіммерій*, ще й м. *Turin*, кол. *Augusta Tauriogum*, від літогрійського етноіму *Taurini* тощо).

З такою ж самою афіксацією (-*roī*), базовою структурою слова й павіть (частково) лінгво-географічною орієнтацією його (пор. *Neuroī*) виступає назва своєрідних «антиподів» *таврам*, коли виходити зі скіфського «квадрата», племені *nevri*, які населяли крайні *Nevridу* (д.-гр. *Νεύρις // Νεύριδα*), що згодом охоплювала як *Нервійські* гори (пор. лат. *montibus origenis Nergiogitum*; очевидно, Карпати), так і пізньосередньоїврічну *Нурську* землю (бас. Західного Бугу), переміщаючись у північно-східному (гадаємо, за *Прип'ять* і *Десну*) напрямі. Цей етноім виявляє генетичні зв'язки з кельтською племінною назвою *Nervii* (в основі той самий етимон, що й у кімбрському *nēr* «герой»; = «геройчні»?). Як семантико-типологічна (пор. кельт. *Celtae* «величні», *Boii* «страшні», *Nēmetes* «знатні», *Pārisii* « bravі » й под.), так і народознавча біномінативність (пор. *Neuroī* *έκσποτος λόχος* «невр стає воюком» при наявності в кельтському, мігруючу на схід, етноніміконі назви племені *Volcae* «свокви») цього етноіму свідчать про його кельтський генезис, що яскраво підтверджує збереженість ще й дотепер на території кол. *Nevridи* широкі гами археологічних, топонімічних (пор. суч.: *Бойківщина* й кельти-бой, *Галичина* й *галли* та *галати*; *Белзщина* < **Вылг-* // *Bēlg-*, «Рутенія» й *рутени* тощо), етнографічних та інших слідів.

Із неврами в VI — V ст. до н. е. на ході тісно контактували будини й *гелони*, які становлять ще й дотепер справжню істо-

ричну загадку. Сюди ми відносимо не тільки сімнадцять взаємовиключних спроб локалізації цих племен (насамперед *будинів*, а отже, й так званої «Нової Невриди», виниклої в «*Будино-Гелонії*» після нападу таємничих «змій» на «Стару» *Невриду*), а й сам етно-соціальний характер цих двох «племен», які, за Геродотом, хоч і жили вперемішку, все ж належали до різних етно-мовно-антропологічних груп. Геродот пов'язував *гелонів* навіть із *еллінами* (точніше, *геллінами*); *Гелон-* < **'Ελλάν-*// «*Ελλῆν-*?», що не знайшло підтримки в сучасній науці.

Залишивши після себе порівняно значний ареал топонімів на *Желоны*- (> *Желоны*-) // *Желянъ*- (Жулян-) і под., *гелони* тим самим мовно ретроспектуються у водозборах *Прип'яті*, Середнього (без Ворскли) й Верхнього Дніпра, Десни, Оки тощо, а їхня назва, умовно, на словотвірному рівні стає поряд із *грифонами* й *гітонами* Геродота чи *карбонами* (предками *крайчій?*), *гітонами* (ототожненнями з *готами*), а також *офлонами* й *сулонами* Птолемея; однак, пор. ще кельтські етноімі типу: *Cālēdōnes*, *Rēdōnes*, *Sidōnes*, *Ēbīgōnēs*, *Santōnī* та ін. Етимологічно до порівняння тут напрошуються як антропоніми типу *Геленоς* (таке ім'я носив, напр., уродженець м. *Гели*, що на р. *Гелас* у *Сіцілії*; пізніше — його тиран, який розгромив при *Гімері* (!; пор. *кіммер-* // *гіммер-*) карфагенян, котрі вторглися на острів), так і етноімі на зразок «*гелів*», посій *гельської* (кельтської за належністю) мови, що тепер поділяється на *ірландсько-гельський* (*Ірландія*), *шотландсько-гельський* (*Шотландія*) та *менеський* (о-в *Мен*) діалекти; кельти — реальність тогодчасної і західно-, й східноєвропейської (resp. слов'янської) історії; пор. ще д.-гр. *ἔλος* «болото, болотяна низовина; заплава, заплавна лука».

Не менш складно є й етноімна проблема *будинів* (д.-гр. *Βουδίνοι*), найбільшим містом (можливо, адміністративно-релігійним центром) землі яких був *Гелон*, названий так за іменем їхніх «внутрішніх» сусідів *гелонів*, котрі нібито переселилися сюди з притопнійських гаваней і відзначалися високою релігійністю на чищалі *еллінської*. Як і *гелоні*, *будині* (пізніше *бодини*, що разом із *аваринами*, більш, очевидно, відомими як *авари* // *обри*; *певкінами*, котрі дістали свою назву від найменування о-ва *Певка* в дельті Істру «Дунаю», азійськими *свардинами* і т. ін. картографувалися Птолемеем у перші століття н. е. в Сарматії, в її надборисенській частині — південніше ставан «слов'ян») пояснюються на різній мовній основі, напр., на кельтській (пор., з одного боку, д.-бріт. *bodin* «військо», а з другого (словотвірного) — *Mōrīnī* «поморянин», *Cotīnī* тощо), германській (пор. с.-в.-нім. *buode* «буда, шалаш, палатка»; *будини* були кочівниками), іранській та ін. За логікою ж тогочасних міжетнічних стосунків у контакті з кельтами чи

кельтизованими *неврами* тут мають перебувати насамперед слов'яни (Вооб'єн), враховуючи варіант IV ст. н. е. *Vidini*, пояснюють із протосл. *Býdīn-: *by-ti «рости» > *Bydъ (-a; етнонім у значенні «зросле», отже, «змужніле»; пор. англ. «growth»), звідки *Byd-іть (один із племені *Bydъ; пор.: *russь* — *руси* — *русини*). Цей «етнофоронім», дооформлений д.-гр. (-οι) чи лат. (-i) флексією ім. наз. відм. мн., може репрезентувати, точніше, замінювати в міжетнічних стосунках автоетнонім.

Заради об'єктивності слід відзначити, що крім етнонімів концепцій походження слова *будини* відомі, щоправда, без деталізації, й конфесіонімі — пов'язування його із д.-інд. *Будда*, іменем засновника буддизму. Парадоксально, але факт: Геродотові парі *Буддхон* — *Гелоне́с* (// *Гелоной*) може відповідати санскр. *Buddha* (*Будда* «пробуджений», «просвітлений»), звідки *baudha* «буддист» + *geلون* (// -унг) — верховний жрець буддістів, назва сану якого може означувати поселення, де відправляються відповідні культури (пор. суч. нп: *Попівщина*, кол. *Бискупка* та ін.). До того ж *Будда* (його мирське ім'я *Сідхартха*) відомий ще як *Шак'ямуні* «Самітник-мудрець із племені *шак'*я», що, за буддійською традицією, жив у VII ст. до н. е. (інші його датують VI — V ст. до н. е.) й належав до сім'ї вождя *шак'*ів, які жили в північній частині долини р. *Ганг*. *Шак'*я — це інд. варіант етноніму *саки*, племені, що вийшло із Середньої Азії. Відомо, що перси й *скіфів* називали *саками* (гадаємо: *Σάκθαι*: *Sákithai «сакіти»).

Назва *андрофаги* (Ανδροφάγοι), згодом *антропофаги* — це грецька «калька» якогось невідомого місцевого етноніму. Якщо запропоноване акад. Б. О. Рибаковим ототожнення *андрофагів* із прибалтською культурою, відомою як дніпро-дівінська, є правильним, то можна лише додати, що в ареалі цієї культури за часів Птолемея жили *карвони*, а в давньоруську добу — *крявичі* (кревичі); пор. ще полабське плем'я *лотичів*, у землі яких найгустіше групуються, за П. П. Шафариком, ойконіми з компонентом *Крив-* // *Крев-*.

Стародавні греки не тільки фіксували назви племен Скіфії, нерідко їх модифікуючи на своїй фонетико-морфологічній чи лексико-семантичній (народноетимологічній) основі та посилюю «етимологізуючи», а й поповнювали її етноніміком за рахунок назв місцевих етнічних груп своїх колоністів, які густо обсліни Північне Надчорномор'я.

Тут, крім загальновідомих і переважно занесених з *Еллади* етнонімів типу *елліни* (д.-гр. Ἐλληνες «греки»), *мікSELLІНИ* (Μιζέλληνες «напівгреки», власне, «змішані греки»); *елліно-скіфи* (Ἐλληνες Σκύθαι, точніше, «еллінські скіфи»), вони ж *калліпіди* (Καλλίπιδαι; пояснюють переважно як *калої* єтлої «прекраснокінні», що на фоні пізніших *карпідів* і Птолемеївих

карпіанів, які тяжіли до *Карпат*, а також при іранському змішуванні I — г видаетесь народноетимологічним зближенням) і *мілетяни* (Μιλητίους «вихідці з іонійського м. Μίλητος» у малоазійській Карпії; д.-гр. Μίλητος, дор. Μίλατος, еол. Μίλ-λατος) і т. ін., з'явилися й деякі місцеві утворення типу *ольвіополіти* (Ολβιοπόλιται «жителі Ольвійського полісу»), *борисфеніти* (Βορυφένειταις «житель узбережжя р. Борисфену»; пізніше Βορυφένειτης // Βορυφένετης); сюди ж відоме в післаскіфський період *танайти* (Ταναϊται; в основі Τάναϊς, як називалася р. *Дін*, за іншою версією, *Сіверський Донець* із *Нижнім Доном*) та одніменне місто біля його гирла. Післягеродотовські *танайти* були однією з перших ластівок утворені пізніших назв мешканців Східної Європи на *Дон-* // *Дн-* // *Дун-*, усіх отих *донів* (дінських козаків), *задніпран*, *наддніпраніс*, *наддністяніс*, *дунайців*, *задунайців* тощо, які стали можливими як унаслідок сарматизації Скіфії, коли поширилися форми гідронімів типу *Дон* (замість *Танаїс*), *Данапріс* (Dānaprīs; звідки *Дніп'єр*, суч. *Дніпро*), *Данаструс* (Dānastrūs > *Дністстр* > *Дністер*), *Данубіус* (Dānubius «Дунай») на місці *Дністстр*. *Істр* тощо, так і, врешті, їх слов'янізації (resp. українізації). *Істр* тощо, так і, врешті, їх слов'янізації (resp. українізації).

На окрему увагу заслуговують *істриани* (або, *істрияни*; пор. д.-гр. Ἰστριανοί, іон. Ἰστριηνοί «родом з берегів *Істру*») та *істриї* (д.-гр. Ἰστρίη, яке відоме на західному узбережжі Понту Евксинського південніше дельти *Істру*). Виниклий від назви р. *Істру* (д.-гр. *Ιστρός*), яка частково проходить вздовж західного кордону Скіфії, цей етнонім опосередковано перекликався, з одного боку, з гідронімією Малої Азії, де є свій *Істрос* (Istros) і звідки йшла потужна хвиля колонізації (і не тільки грецької; пор. ще *тіріти*, *тіріяни* й *тірагети* в бас. р. *Тірас*, д.-гр. Τύρας // Τύρης «Дністер»; а також м. *Тір*, д.-гр. Τύρος, у Фінікії; *карітці* жителі *Карпії*, д.-гр. Καρφία, Καρφίη, як називалися країна на південному заході Малої Азії й поселення в Припонтиді), а з другого — сучасної України, де маємо того самого ж кореня назви рр. *Дністер*, *Стрий*, *Стрина*, *Стришігор*, *Стриж*, *Струг*, *Струмінь* і багато ін.

За його словотвірною моделлю, власне, для самої Скіфії — окраїною, згодом (за часів Сарматії) фіксуються етноніми типу *карпіані*, *бастарни*, *алани* (їх *роксолані*), *ставані* (за О. М. Трубачовим, іранська калька слов'янського «слав'янин» — до *слава*).

Цей словотвірний тип стає досить продуктивним у всіх слов'ян, зокрема в східних, де в період формування давньоруської народності стають широко відомими *полані*, *д(e)рев*.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ляни, волиняни, бужани, сіверяни, положани тощо, етимологічні корені яких дуже глибокі

Та не тільки в словотворі проглядається генетичний зв'язок між онімією Східної Європи античної доби, середньовіччя та нового часу. Його вбачають і в збереженні назви так званої *Нурської землі* бас. Зах. Бугу; й у численних, хоч і не всіх, топонімах на *Буд-*(*Бод-, Бад-, Бат-*) // *Быд-*// *Бъд-*; і в теонімі *Вій* (на Полтавщині) з іран. *Вайу(e)*; і в гідронімах *Дніпро*, *Дністер*, *Дунай*, *Дін* (*dān-); і в літописному ойконімі *Саковъ* (resp. суч. *Саки*), і в чернігівсько-чорноземсько-сівер(ян)ському комплексі (назви на *Чорн-*// *Ворон-*// *Сівер-*, можливо, *Кара-*; пор.: *меланхлени* Городота, *савари* Птолемея, *чорні клобуки* кийського літописця, *Каратму* у суч. гідронімії тощо); і в назвах річок типу *Желонь-*// *Желянь-*, *Невер-*// *Нур-*// *Нівер-*?), *Тур-*// *Тор-*(?), *Сермат-* (бас. *Оки*) // *Сар(a)мат-* водозбору *Міску* (пор. *сармати* на берегах *Меотиду*); і в етнонімі (македонському) *сакулати* (с.-візант. *Σαρονδάται* // *Sagudati*; пор. Геродотові *сколоти*, д.-гр. *Σχολόβαται* <**Sāk(k)olótai* // *Ság(g)odátai*, як *Παραλάται* <**paradatai*: а також р. *Сколодинка* в бас. *Прип'яті*), і в багатьох інших.

Етнонімія Геродотової Скіфії — невичерпне джерело пізнання історії (в усіх її розгалуженнях) Східної Європи й міграційно пов'язаних з нею земель у Західній Європі, Північному Кавказі, Закавказзі, Малій, Передній і Середній Азії тощо.

- авест.— авестійський
- адиг.— адигський
- аккад.— аккадський
- алан.— аланський
- алб.— албанський
- алт.— алтайський
- англ.— англійський
- англо-кельт.— англо-кельтський
- англосакс.— англосаксонський
- ассир.— ассирійський
- балт.— балтський
- балто-сл.— балто-слов'янський
- баск.— баскський
- бібл.— біблійний
- білор.— Білоруський
- болг.— болгарський
- бретон.— бретонський
- вал.— валлійський
- візант.— візантійський
- вепс.— вепський
- вірм.— вірменський
- в.-луж.— верхньолужицький
- галльськ.— галльський
- герм.— германський
- гот.— готський
- гр.— грецький
- д.-бактр.— давньобактрійський
- д.-брет.— давньобретонський
- д.-вірм.— давньовірменський
- д.-в.-нім.— давньоверхньонімецький
- д.-герм.— давньогерманський
- д.-гр.— давньогрецький
- д.-євр.— давньоєврейський
- д.-інд.— давньоіндійський
- д.-іран.— давньоіранський
- д.-ірл.— давньoirlandський
- д.-ісл.— давньоісландський
- д.-і.-е.— давньоідоєвропейський
- д.-кори.— давньокорнуельський
- доі.-е.— доідоєвропейський
- д.-перс.— давньоперський
- д.-піви.— давньопівнічний
- д.-prus.— давньопруссський
- д.-р.— давньоруський
- дравід.— дравідійський
- д.-сакс.— давньосаксонський
- д.-серб.— давньосербський
- д.-сл.— давньослов'янський
- д.-турк.— давньотюркський
- д.-ц.-сл.— давньоцерковнослов'янський
- д.-чев.— давньоішведський
- і.-е.— іndoєвропейський
- іллір.— іллірійський
- індоарійськ.— індоарійський
- іон.— іонійський
- ір.— ірський
- іран.— іранський
- ірл.— ірландський
- кельт.— кельтський
- кіммер.— кіммерійський
- кімр.— кімрський
- корн.— корнуельський
- лат.— латинський
- латиськ.— латиський
- луж.— лужицький
- макед.— македонський
- нім.— німецький
- н.-луж.— нижньолужицький
- новогр.— новогрецький
- норв.— норвезький
- осет.— осетинський
- п.— польський
- перськ.— перський
- пехл.— пехлевійський
- полаб.— полабський
- прагерм.— прагерманський
- прасл.— праслов'янський
- prus.— прусський
- рос.— російський
- рос.-ц.-сл.— російсько-церковнослов'янський
- рум.— румунський
- саам.— саамський

санскр.— санскритський
сарм.— сарматський
с.-в.-нім.— середньо-верхньонімецький
с.-гр.— середньогрецький
семіт.— семітський
серб.— сербський
сербо-лужк.— сербо-лужицький
сіндомеот.— сіндомеотський
с.-іран.— середньоіранський
с.-ірл.— середньоірландський
сірійськ.— сірійський
сканд.— скандінавський
скіф.— скіфський
с.-лат.— середньолатинський
словак.— словацький
словен.— словенський
словін.— словінський
ст.-герм.— старогерманський
ст.-інд.— староіндійський
ст.-п.— старопольський
ст.-prus.— старопрусський

ст.-р.— староруський
ст.-сл.— старослов'янський
ст.-укр.— староукраїнський
с.-х.— сербськохорватський
т. с.— те саме
туб.— тувинський
турк.— тюркський
укр.— український
фін.— фінський
фінік.— фінікійський
фінно-угор.— фінно-угорський
фр.— французький
фрак.— фракійський
франк.— франкський
хетськ.— хетський
хозар.— хозарський
ч.— чеський
чагат.— чагатайський
черкеск.— черкеський
чув.— чуваський
ятв.— ятвяцький

ЗМІСТ

ЕТНОНІМІЯ ГЕРОДОТОВОЇ СКІФІЇ — ОДНА З НАЙДАВНІШИХ СТОРІНОК В ІСТОРІЇ ЕТНОНІМІЇ УКРАЇНИ	3
ГЕНЕТИЧНА СТРУКТУРА ЕТНОНІМІКОНУ «СКІФСЬКОГО КВАДРАТУ» І СУМІЖНИХ ТЕРиторій	18
Кіммерійці	18
Скіфи, сколоти	31
Неври	57
Будини й гелони	96
Борисфеніти, ольвіополіти, мілетяни	132
Савромати, сармати, сірмати	148
Таври	171
Саки	185
Данубіани, істріани; тіріти, тірагети й танаїти	191
ВИСНОВКИ	210
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	219

Академия наук Украинской ССР
Институт языковедения им. А. А. Потебни

Стрижак Алексей Сильвестрович

**ЭТНОНИМИЯ
ГЕРОДОТОВОЙ
СКИФИИ**

Ответственный редактор *О. Б. Ткаченко*

Киев, издательство «Наукова думка»

На украинском языке

Оформлення художника *В. Б. Харіка*

Художній редактор *Л. О. Комляхова*

Технічний редактор *А. О. Нагорна*

Коректори *З. П. Єрохіна, О. А. Дубар*

ІБ № 9326

Здано до набору 13.04.88. Підп. до друку 13.09.88. Формат 84×108 $\frac{1}{2}$. Папір друк.
№ 1. Літ. гарн. Вис. друк. Ум. друк арк. 11,76. Ум. фарбо-відб. 11,97. Обл.-вид.
арк. 15,35. Тираж 1300 пр. Зам. 4200 Цена 3 крб. 20 к.

Видавництво «Наукова думка», 252601 Київ-4, вул. Репіна, 3.

Надруковано з матриць Головного підприємства республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфніга», 252057 Київ, вул. Довженка, 3 в обласній книж-
ковій друкарні 290000, Львів, вул. Стефаника, 11.

Стрижак О. С.
C85 Етнонімія Геродотової Скіфії / АН УРСР. Ін-т мово-
зnavства ім. О. О. Потебні; Відп. ред. О. Б. Ткаченко.—
К. : Наук. думка, 1988.— 224 с.— Бібліогр.: в кінці глав.
ISBN 5-12-000153-X (в опр.); З крб. 20 к., 1300 пр.
Стрижак А. С. Этнонимия Геродотовой Скифии.

Монографія, яка охоплює період VI—V ст. до н. е.— початок XIII
ст. н. е., присвячена вивченню найголовніших етнічних імен Північного
Надчорномор'я, Степу та Лісостепу в межах Української РСР. В ній
дається детальний етимологічний аналіз відповідних утворень, формують
ся основні географичні положення сучасної етноніміки. Етнонімі проце-
си вивчаються на фоні епіграфетичної та етноміграційної динаміки Східної
Європи в їхніх зв'язках з аналогічними явницями середньоазійського,
кавказько-іберійського, карпатського та сусідніх регіонів.

С 4602000000-529
М221(04)-88 КУ-7-29-88

ББК 63.5 (2) + 81.1

